

La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)

Carme SOLSONA i SORROSAL

I S B N: 84-89727-64-3
Depósito Legal: S. 54-98

Servei de Publicacions
Universitat de Lleida

ÍNDIX GENERAL

- [1. INTRODUCCIÓ](#)
- [2. FONTS](#)
- [3. BIBLIOGRAFIA](#)
- [4. MIDES I MESURES MÉS UTILITZADES](#)
 - [4.1. MESURES DE LA TERRA CAMPA I HORTA](#)
 - [4.2. MESURA DE LES FINQUES URBANES](#)
- [5. BREU REPÀS JURÍDIC DE LES LLEIS DESAMORTITZADORES I SITUACIO ACTUAL DELS ESTUDIS SOBRE LA DESAMORTITZACIÓ DE MENDIZÀBAL A ESPANYA](#)
 - [5.1. PER QUÉ?](#)
 - [5.2. ERA LEGAL LA DESAMORTITZACIO?](#)
 - [5.3. ERA L'ÚNICA SOLUCIÓ?](#)
 - [5.4. CAUSES](#)
 - [5.4.1. Causes econòmiques](#)
 - [5.4.2. Causes polítiques i ideològiques](#)
 - [5.4.3. Causes morals](#)
 - [5.5. ASPECTE JURIDIC](#)
- [6. TREBALL, PRODUCCIÓ, PROPIETAT I MERCAT. ELS RÉGIMS AGRARIS CATALANS A LES ACABALLES DE L'ANTIC RÈGIM](#)
 - [6.1. INTRODUCCIÓ](#)
 - [6.2. DEMOGRAFIA](#)
 - [6.2.1.COMARQUES DE LA PLANA](#)
 - [6.2.2. COMARQUES PRE-PIRINENQUES I PIRINENQUES](#)
 - [6.2.3.RURALITZACIÓ-URBANITZACIÓ](#)
 - [6.3. ROTACIÓ DE CULTIUS EN SECÀ I EN REGADIU](#)
 - [6.3.1. REGATGE](#)
 - [6.4. ANALISI DELS CULTIUS](#)
 - [6.4.1. SEMBRADURA](#)
 - [6.4.2. HORTA](#)
 - [6.4.3. CULTIUS ARBUSTIUS-ARBORIS](#)
 - [6.4.4. BOSC](#)
 - [6.4.5. PRATS](#)
 - [6.4.6. ERM](#)
 - [6.5. ORGANITZACIO DEL TREBALL PAGES](#)
 - [6.6. ELS PAGESOS I ELS MERCATS. COMERCIALITZACIO "FORÇADA"](#)
 - [6.7. PREU DE LA TERRA DESAMORTITZADA](#)
 - [6.7.1. MÉS DE 2.500 RALS/JORNAL](#)
 - [6.7.2. ENTRE ELS 2.500 I ELS 1.000 RALS/JORNAL](#)
 - [6.7.2.1. Terra campà de secà](#)
 - [6.7.2.2. Horta de secà](#)
 - [6.7.2.3. Vinya](#)
 - [6.7.2.4. Terra de regadiu](#)
 - [6.7.3. MENYS DE 1.000 RALS/JORNAL](#)
 - [6.8. DETENTORS DE LA PROPIETAT I FORMES DE CESSIO DE LA TERRA](#)
 - [6.8.1. LLEIDA PIRENAICA I PRE-PIRENAICA](#)
 - [6.8.1.1. Propietat comunal](#)
 - [6.8.1.2. Les boïgues](#)

- [6.8.1.3. L'estructura de l'explotació muntanyenca](#)
- [6.8.2. PART CENTRAL. EL SOLSONÉS](#)
 - [6.8.2.1. La Parceria](#)
 - [6.8.2.2. L'arrendament de terres a preu fix](#)
 - [6.8.2.3. Contracte emfitèutic](#)
- [6.8.3. LA PLANA](#)
 - [6.8.3.1. Estructura de la propietat](#)
 - [6.8.3.2. Estructura de l'explotació](#)
- [6.8.4. LA SEGARRA](#)
- [6.9. ABOLICIO DE LA PROPIETAT SENYORIAL? EMFITEUSI, RENDES I ARRENDAMENTS](#)
 - [6.9.1. EMFITEUSI](#)
 - [6.9.2. RENDES](#)
 - [6.9.2.1. L'onzè](#)
 - [6.9.2.2. Setzé](#)
 - [6.9.2.3. Terratge](#)
 - [6.9.2.4. Sisé](#)
 - [6.9.2.5. Lluïisme](#)
 - [6.9.2.6. HERBES](#)
 - [6.9.3. ARRENDAMENT EN METAL·LIC](#)
 - [6.9.3.1. Per què predomina l'arrendament en metàl·lic a les terres dels religiosos?](#)
 - [6.9.3.2. Qui podia accedir a aquests arrendaments?](#)
 - [6.9.3.3. Durada dels contractes](#)
 - [6.9.3.4. Evolució de les rendes](#)
- [6.10. ENDEUTAMENT: CENSALS](#)
 - [6.10.1. INTRODUCCIÓ](#)
 - [6.10.2. CENSALISTES I CENSATARIS A LA PROVINCIA DE LLEIDA](#)
 - [6.10.2.1. Censalistes](#)
 - [6.10.2.2. Censataris](#)
 - [6.10.3. COMPENSAVA INVERTIR EN CENSALS?](#)
 - [6.10.4. CAPITAL DELS CENSALS](#)
 - [6.10.5. DISTRIBUCIO GEOGRAFICA DE CENSALISTES I CENSATARIS](#)
 - [6.10.6. ERA FREQUËNT A LA LLEIDA DECIMONONICA EMPENYORAR-SE FORA DE LA POBLACIO?](#)
 - [6.10.7. DURADA DELS CENSALS](#)
 - [6.10.8. Estaven actualitzats els cobraments?](#)
 - [6.10.9. COMPRA O REDEMPCIO?](#)
 - [6.10.10. CONCLUSIONS](#)
- [6.11. CRISI DEL REGIM SENYORIAL](#)
- [6.12. CONCLUSIONS](#)
- [6.13. APÈNDIX AMB LES DADES DELS CENSOS SUBHASTATS](#)
- [7. DESAMORTITZACIO](#)
 - [7.1. INTRODUCCIO](#)
 - [7.2. TIPUS DE BÉNS VENUTS](#)
 - [7.2.1. DESAMORTITZACIO DE BÉNS RUSTICS. CLERGAT REGULAR](#)
 - [7.2.2. DESAMORTITZACIO DE BÉNS RUSTICS. CLERGAT SECULAR](#)
 - [7.2.3. VENDA I REDEMPCIO DE CENSOS EMFITEUTICS](#)
 - [7.2.4. SUBHASTA DE DRETS SENYORIALS](#)
 - [7.2.5. ARRENDAMENTS SUBHASTATS](#)

- [7.2.6. DESAMORTITZACIO DE FINQUES URBANES](#)
- [7.3. DISTRIBUCIO GEOGRAFICA DE LES TERRES DESAMORTITZADES](#)
 - [7.3.1. VENDES](#)
 - [7.3.1.1.Desamortitzacio per comarques](#)
 - [7.3.1.2. Desamortitzacio per poblacions](#)
 - [7.3.1.3. ANNEX 1](#)
 - [7.3.1.4. ANNEX 2](#)
 - [7.3.2. COTITZACIO COMARCAL](#)
- [7.4. GRAU DE CONCENTRACIO DE LES COMPRES](#)
- [7.5. PERIODITZACIO DE LES VENDES](#)
 - [7.5.1. INTRODUCCIO](#)
 - [7.5.2. NOMBRE DE FINQUES VENUEDES](#)
 - [7.5.3. GRANDARIA](#)
 - [7.5.4. COTITZACIONS](#)
- [7.6. CONCLUSIONS. ANNEX](#)
- [7.7. ANNEX. BÉNS DESAMORTITZATS ALS ORDES RELIGIOSOS REGULARS](#)
 - [APENDIX A](#)
- [7.7. ANNEX. BÉNS DESAMORTITZATS ALS ORDES RELIGIOSOS SECULARS.](#)
 - [APENDIX B](#)
- [8. FINQUES URBANES DESAMORTITZADES](#)
 - [8.1. INTRODUCCIO](#)
 - [8.2.TIPUS DE FINQUES SUBHASTADES](#)
 - [8.2.1.CASES](#)
 - [8.2.2.CONVENTS](#)
 - [8.2.3.MOLINS](#)
 - [8.2.4.FORNS](#)
 - [8.3. ORDES RELIGIOSOS DESAMORTITZATS](#)
 - [8.4. POBLACIONS AMB FINQUES URBANES DESAMORTITZADES](#)
 - [8.5. COMPRADORS D'AQUEST TIPUS DE BÉNS](#)
 - [8.6. PREU DEL SÒL URBA](#)
 - [8.6.1. PREU DELS LLOGUERS](#)
 - [8.7. CONSEQÜENCIES](#)
 - [8.8. CONCLUSIONS](#)
- [9. BENEFICIARIS](#)
 - [9.1. INTRODUCCIO](#)
 - [9.2. COMPRADORS DE LA TERRA](#)
 - [9.3. COMPRADORS DE FINQUES URBANES](#)
 - [9.4. COMPRADORS DE CENSALS](#)
 - [9.5. COMPRADORS DE CENSOS EMFITEUTICS](#)
 - [9.6. COMPRADORS D'ARRENDAMENTS EN METAL.LIC](#)
 - [9.7. COMPRADORS DE TOT TIPUS DE BÉNS EN GENERAL](#)
 - [9.8. CONCLUSIONS](#)
 - [9.9. RELACIÓ DE BENEFICIARIS](#)
- [10. CONCLUSIONS](#)
- [11. ANEX FINAL: INFORMACIÓ DETALLADA DE TOTES LES FINQUES SUBHASTADES, CLASSIFICADES SEGONS L'ORDE RELIGIÓS DESAMORTITZAT](#)
 - [11.1. ANNEX A](#)
 - [11.1.1. CLERGAT REGULAR](#)
 - [11.1.2. CLERGAT SECULAR](#)

11.2. ANNEX B

AGRAÏMENTS:

En primer lloc vull expressar la meua gratitud al director d'aquesta tesi, el Dr. Enric Vicedo i Rius, Cap de Secció d'Història Contemporània del Departament de Geografia i Història de la Universitat de Lleida, per haver tingut la gentilesa d'assumir la direcció d'aquesta tesi; per la seva absoluta paciència i dedicació a l'hora de vetllar la meua feina d'investigació. La seva tasca de director ha estat sens dubte enriquidora i exemplar.

Al Dr. Manuel Lladonosa i Vall, llebrera, catedràtic d'història contemporània de la Universitat de Lleida, per haver-me facilitat tota una colla de suggeriments puntuals sempre tan valuosos. El seu mestratge ha estat exemplar per als joves historiadors lleidatans.

Al Dr. Jaume Barrull i Pelegrí, el seu ajut ha estat imprescindible i molt important per a dur endavant aquesta tesi.

No puc oblidar tampoc els professionals que durant aquests anys han

facilitat la meua feina de recerca. Em refereixo, és clar, als arxivers. Per la seva professionalitat mereixen especial esment, Joan Farré de l'Arxiu Comarcal de Balaguer; Montserrat Canela de l'Arxiu Comarcal de Cervera; Gener Gozalvo de l'Arxiu Comarcal de Tàrraga i Pilar Faci de l'Arxiu Històric Provincial de Lleida. A més a més, agraeixo l'extraordinària disposició que varen mostrar els arxivers de Mequinensa, Puigcerdà, la Seu d'Urgell, Tremp i de "La Paeria" de Lleida.

A en Josep Maria, Marta Closa i Alberto Franco pel seu suport informàtic sense el qual l'elaboració d'aquesta tesi hagués estat difícil. En qualsevol cas, heig de reconèixer que els possibles desencerts es deuen al meu desconeixement informàtic.

A en Carles Serrat li dec la seva aportació matemàtica i estadística. A en Marc Piera li dec la revisió del text, i sobretot, la seva exquisita dedicació a l'hora de cercar la paraula adient.

Faig constar també la meua gratitud al Departament de Ciències Jurídiques, Econòmiques i Socials de l'Institut d'Estudis Ilerdencs pel seu ajut i interès en el seguiment d'aquest treball.

A l'Antoni i la Blanca Trepal d'ells n'he rebut tot el suport, tota la paciència i l'estimació que m'han permès vetllar constantment el meu treball.

1. INTRODUCCIÓ

Tot i que som davant d'un tema en què el nombre de treballs és força abundant, cal reconèixer que el panorama ha canviat força en els darrers anys. Concretament des de la celebració de les jornades "Desamortización y Hacienda Pública" publicades el 1986, s'han aconseguit estudis més aprofundits sobre aspectes que en principi no preocupaven. Ara interessa més saber com es va transferir la propietat, la seva modificació o les seves conseqüències en l'estructura agrària. I, sobretot, hem superat la idea d'unes lleis desamortitzadores poc revolucionàries. El canvi de l'antic règim a la societat liberal començava a gestar-se al segle XVIII, però necessitarà tot el segle XIX per a consolidar-se.

És clar que altres mesures com la desvinculació o la dissolució del règim senyorial, suposaren una transformació més important (pel seu abast) de l'agricultura contemporània. Però no hem d'oblidar que la desamortització és l'única mesura de la revolució burgesa que implica una transferència de propietats d'unes mans a altres. La propietat ara serà total i directa.

A més, sovint quan es parla de desamortització hom pensa ràpidament en Mendizàbal. De fet, el procés desamortitzador és força dilatat en tot el segle XIX i cada període gaudeix d'unes característiques diferents. Cal establir cronològicament dues parts dins el període estudiat: en un primer període prevalen les lleis de Mendizàbal -amb les formes de venda i pagament establertes per ell-; i en el període d'Espartero, sovint oblidat, però que d'alguna manera beneficià el petit pagès perquè posava en venda les finques més petites (que la burgesia no volia) alhora que permetia el pagament en metàl·lic i en vint terminis. Així doncs, Mendizàbal potser afavoria més el pagament en títols de deute públic, mentre que Espartero premiava els sectors menys afortunats econòmicament.

A l'hora d'endinsar-nos en el tema cal tenir certa precaució. Sovint voldríem trobar les conseqüències d'aquest procés en l'espai geogràfic estudiat. Però hem pensat que el plantejament no és prou correcte. El nostre fil conductor serà el següent: quin impacte va tenir a la província de Lleida la desamortització de Mendizàbal i Espartero? El volum de terra subhastada, en qualsevol de les seves característiques, podia canviar l'estructura del camp lleidatà? La resposta habitual a aquestes qüestions ja ens ve donada per Richard Herr o bé per Josep Fontana.

Ara bé, tampoc no podem prescindir de l'exclaustració. No oblidem que el clergat era una institució important a l'antic règim, per bé que havia estat compromès amb el carlisme, pensem que cada població comptava amb un convent o més. A més el clergat és el que forneix el crèdit rural, tan necessari en aquest tipus de societat.

Amb aquestes consideracions bàsiques iniciàvem l'estudi de la desamortització eclesiàstica a la província de Lleida. La complexitat d'aquest fenomen ens ha obligat a estructurar el tema en dues parts: a la primera, es donen els coneixements previs per a l'estudi del fenomen desamortitzador (estudi de les lleis, de les fonts utilitzades, utilitat d'aquests béns per a l'Estat i la situació del camp lleidatà en aquells moments); la segona part, és ja l'estudi de les subhastes, de les adquisicions, de les cotitzacions, compradors,...

Ara bé, si la desamortització oferia a Lleida 3.143 finques de tota mena i 42.856 jornals de terra, indubtablement això no canviaria l'estructura del camp lleidatà. Però qui podia comprar aquesta terra? Quines característiques definirien els seus compradors? En quina situació es trobava la pagesia per tal de desemborsar les elevades xifres que demanaven les subhastes? Realment l'estudi de les relacions d'explotació hi té molt a dir. El canvi és important. Solament cal tenir en compte que abans de la desamortització es parlava de "mans mortes" i després ja es parla de "propietaris" i de relacions capitalistes. Fins i tot quantitativament a Lleida s'expropiaren 57 cases de clergat regular i 268 del clergat secular,

mentre que els compradors són al voltant dels 296. Així doncs, la desamortització numèricament no va aportar una xifra important de propietaris nous. Malgrat tot, massa sovint se li ha negat el caràcter revolucionari! És clar solament es valoraven criteris econòmics, riquesa, renda, producció, productivitat,...oblidant que es tracta d'una mesura lligada a uns interessos de classe molt concrets i, sobretot, que es tracta d'un atac més a l'Església, a la vegada que contribuï a la proletarització de l'antiga pagesia que treballava els béns de les mans mortes. Ara bé, aquest procés de proletarització ja era imminent, com tindrem ocasió de demostrar en el capítol dedicat als règims agraris. L'estudi dels règims agraris de la Lleida del Set-cents i principis del Vuit-cents ens ha ajudat força a entendre algunes situacions, entre elles la distribució béns-beneficiaris.

D'antuvi volíem conèixer la relació d'algunes forces productives amb el mitjà de subsistència principal: la terra. Demogràficament Lleida havia passat per un dels pitjors moments entre els anys 1800 i el 1830, per bé que entre el 1830 i el 1860 la població es duplica. Cal pensar que els nous propietaris deuen ser immigrants perquè precisament la generació que podria reproduir-se és una generació buida. Caldrà observar el comportament dels nous efectius demogràfics i la seva distribució a la província de Lleida. Tanmateix caldrà veure també si la muntanya comença a perdre població o a augmentar-ne menys respecte a la plana on potser s'oferia més possibilitats de treball i millors salaris.

Ningú no dubta que en aquest moment la terra era la principal font de riquesa. Però el buidatge de cadastres, amillaraments o el coneixement d'altres estudis sobre aquest període ens ha donat una imatge potser excessivament "fotogràfica" de la Lleida decimonònica. Malgrat tot ja en teníem prou perquè el resultat de les vendes no ens agafés per sorpresa. Indubtablement, veurem que Lleida és una província més endarrerida que el litoral català o que algunes zones del camp valencià.

Però què podia oferir la província de Lleida a aquests nous propietaris que abans esmentàvem? Veurem que és una zona amb poques innovacions tecnològiques, amb rendiments baixos i oscil·latoris, on predominen les terres i els cultius de secà, on l'aprofitament de l'aigua és molt important, precisament perquè és molt escassa. Tot i això res no ens feia desistir, volíem saber què podia atreure a aquells avantpassats cap a les contrades lleidatanes.

Calia valorar la possibilitat d'una roturació important de terres, ja que el segle XVIII havia estat prou important, però ara sembla decisiu, ja que per exemple en alguns termes municipals com Bellpuig d'Urgell o Golmés la terra en serà gairebé inexistente. Caldrà veure què ens mostrarà l'estudi de l'estructura agrària. Segurament ens trobarem davant d'una micropropietat i d'una microparcel·lació, on molta gent té poques terres, on les finques "petites" esdevenen "molt petites". D'altra banda, l'estudi de la contractació agrària ens donarà nous arguments per estudiar la situació del camp lleidatà. Podem pensar que la redempció de censos i censals podria afavorir almenys els grups més necessitats. Però ja veurem quants censos sortiran a subhasta, qui seran els compradors o els que els redimeixen i quants se'n redimeixen. De tota manera, a mesura que ens endinsarem en l'estudi, veurem que tot semblava beneficiar un grup social concret, en canvi, ben pocs projectes apareixen sobre la redempció de censos dels laics. Així doncs part dels propietaris podien exigir el pagament del cens als seus emfiteutes fins al 1945. Aquest grup social era ben poc escrupulós a l'hora d'atacar l'Església, malgrat que ells mateixos eren arrendataris, censataris i emfiteutes del clergat. Nova aportació important: l'Església quedava rellevada com a prestamista, i en el seu lloc s'hi instaurava aquest grup beneficiari de la nostra desamortització.

El preu/jornal de terra era una variable gens negligible a l'hora d'accedir a la propietat. Pensem que de vegades si un petit pagès volia comprar una parcel·la de terra subhastada,

l'import de l'adquisició li podia costar el triple o més de la xifra que anualment pagava en la seva condició d'arrendatari (en cas que la terra fos de tercera categoria i de secà). Ara bé, la terra desamortitzada era més cara, més barata o al mateix preu que la terra comercialitzada en condicions normals? La comparació entre els preus de les finques desamortitzades i les terres dels cadastres estudiats hi tindran molt a dir.

Sigui per les raons que sigui la propietat de la terra va passar progressivament a mans de grups no pagesos que van convertir els grups pagesos en arrendataris seus, mentre a l'altre extrem seguien els petits pagesos sotmesos a parcel·les minúscules, a rendiments i salaris baixos, i a vendre el producte ràpidament, mentre que el grup privilegiat el podia emmagatzemar. Ara bé nosaltres ens preguntem, si aquest fenomen s'agreujarà durant tot el segle XIX, i si la desamortització contribuirà encara més a consolidar-lo. En cas afirmatiu, conservaran aquestes terres o bé solament els hi serveixen -momentàniament- com a inversió inicial que després caldrà diversificar? (amb l'adquisició d'accions del ferrocarril o del Canal d'Urgell, per exemple). Es compleix aquesta proposta en els nostres beneficiaris?

Pel que fa a la figura del beneficiari cal situar-la en el seu entorn habitual, i veure què representa aquest burgès -comerciant o industrial-, propietari, hisendat,..etc. De fet de vegades una sola persona reuneix tots aquests qualificatius i encara més (diputat,...). Aleshores com el classifiquem? Per exemple els grans beneficiaris de Lleida (els Girona, Morlius, Figuerola, Mestres...) són solament hisendats i comerciants? De fet aquests serien els "grans beneficiaris" i en aquests casos el problema és ja prou evident, però a l'hora de classificar els petits o mitjans pagesos el problema és més complex. Sovint pot aparèixer "hisendat", "pagès" o "propietari". Però segurament darrera s'amaga una persona influent en el seu entorn habitual, la seva població, pot ser l'alcalde del poble, el prestamista de censals, el que negocia amb les autoritats provincials,...un exemple d'aquests grups serien els Bragós i Borràs de Bellví, els Caba dels Arcs, els Castellana de Tàrraga, els Sampere de Cervera... Hem d'afegir que les petites monografies de cronistes locals ens han fet un servei extraordinari a l'hora de situar aquesta gent, sovint han treballat amb documents ja desapareguts o difícils de trobar.

De fet, no ens interessa massa oferir unes xifres amb la quantitat de terra adquirida per cada grup professional. El més important és observar si la desamortització manté l'estructura de l'explotació anterior, i potser fins i tot la de la propietat. Richard Herr ja ens alertava sobre el grau de concentració de propietats a les subhastes, pensava que sempre era proporcional al grau de concentració ja existent en aquell espai geogràfic.

És molt important recordar que a tots els treballs sobre la desamortització s'arriba a la conclusió que els beneficiaris són burgesos, i que part dels "grans beneficiaris" resideixin fora de la província on compren els seus béns. Caldria esbrinar, a més, què fan amb l'explotació. L'estudi de la contractació agrària seria, doncs, una eina molt important per a respondre a aquesta qüestió. Tot i això segons els amillaraments de finals dels vuit-cents sembla que les grans propietats no augmentaren. Més aviat al contrari; hi havia una tendència a substituir les grans peces. Això vol dir, doncs, que els grans propietaris ja no comptaven amb parcel·les de grans dimensions? O bé havien optat per tenir terres bones i repartides en llurs municipis? Caldrà veure també si la terra és l'única activitat econòmica d'aquest grup o bé comencen a diversificar el seu risc, invertint en finques urbanes o accions de diferents companyies.

A més tot i que es tracta d'una operació molt específica, la desamortització no pot extreure's d'un context determinat, per tant no deixa de ser un reflex d'una situació social concreta. Si determinats grups socials són o no presents a les subhastes això deu estar lligat tant als trets de la propietat que es ven, com a la demanda que hi ha al mercat i a les condicions que aquest imposa.

No podem negligir la venda de les finques urbanes que seguí un procés bastant semblant. Ser propietari de l'habitatge en aquest moment pensem que és una variable important a l'hora d'avaluar la situació social de cada individu. A més la desamortització permet la venda de convents i de cases grans, però també d'habitatges mitjans i petits. Així doncs, l'oferta podia ser aprofitada per un ventall de grups socials variat. De tota manera, no podem ometre l'evidència: segurament pocs compradors reuniran bastants cases. Ara bé quin sentit té l'acumulació de 7 o més cases en una sola persona? Caldrà esbrinar, en primer lloc, de quin tipus de comprador es tracta, i en segon lloc, què se'n feia d'aquests habitatges, hem de suposar que es deurién arrendar la qual cosa deuria assegurar-los una renda. La compra de finques urbanes presentarà una concentració de grans beneficiaris superior a la de la terra?

Iniciem doncs el recorregut en aquest estudi d'una mesura revolucionària, que a Lleida consolidarà el que ja era un fet irreversible: la proletarització del pagès i la consideració de la terra com un bé comercialitzable (fins i tot a Lleida si no tenim el grup social que pot comprar finques de determinades característiques, ens ve de fora). Entretant l'estructura de l'explotació i la de la propietat segueixen la dinàmica habitual. La desamortització **contribueix** a polaritzar una serie de fenòmens que ja s'havien encetat abans? Tampoc hem de pretendre que un conjunt de decrets-llei, en aquest cas anomenats "Desamortització" transformin les estructures de forma gairebé màgica.

Finalment volem inserir un comentari dedicat als historiadors que critiquen aquesta proliferació d'estudis monogràfics sobre la desamortització. Els arguments que hi afegeixen són variats i sobretot hi destaquen la manca de referència a altres obres per tal de poder comparar el resultats. Insistim que la distribució de segons quin tipus d'obres bibliogràfiques o el coneixement dels textos de tesis doctorals és extraordinàriament difícil, ni tan sols el sistema de la microfitxa ha agilitzat l'aventura de poder consultar una tesi doctoral llegida en qualsevol altra universitat espanyola. Per tant, hem citat i llegit les que han pogut arribar a les nostres mans per qualsevol del mètodes habituals (correus, microfitxa, jornades, congressos,...). Pel que fa a una possible comparació dels resultats amb dades d'altres províncies és molt difícil, sovint els períodes estudiats són diferents o l'espai geogràfic no coincideix.

2. FONTS

1. TIPUS DE FONTS UTILITZADES

L'estudi de la desamortització comporta el coneixement i buidatge d'una sèrie de fonts bàsiques que tot seguit esmentarem. No sabem ben bé el perquè però la documentació referent a aquest tema es troba reunida a la capital de la província. Gairebé tota es guarda a l'Arxiu Històric de Lleida. El fet és realment excepcional: normalment la documentació queda espargida entre els diferents bisbats, arxius provincials i l'Arxiu Històric Nacional.

Fa vuit anys, quan vàrem iniciar la recerca d'aquest tema el fons es guardava en dos indrets:

-A l'Arxiu d'Hisenda de Lleida, on es trobaven els 2.902 lligalls i els 2.953 llibres del "fons antic", i

-a l'Arxiu Històric Provincial de Lleida on els protocols notariais (manuals d'escrivans) formaven part d'aquest fons tan important, a banda d'algun protocol escadusser al Col·legi Notarial de Lleida.

Des del 1987 les dues fonts es guarden a l'actual Arxiu Històric de Lleida.

Abans d'accedir a l'arxiu calia conèixer tot l'embalum de béns desamortitzats. Vàrem iniciar la recerca en una font oficial: el Boletín Oficial de la Provincia de Lérida. El buidatge dels volums corresponents de 1835 fins a 1855 ens proporcionà una primera aproximació bastant interessant. El butlletí informava puntualment de la llei amb totes les puntualitzacions de caràcter jurídic, alhora que també notificava l'orde religiós desamortitzat, el nombre i tipus de finques, la qualitat de la terra, els conreus, el nom de la partida, la grandària, el terme municipal on era situada, la data de taxació i la xifra,... Al cap d'uns dies, mesos i si s'escau anys, apareixia el preu del remat, però mai el nom del comprador ni la forma de pagament.

Amb aquesta informació es tractava de resoldre els noms dels beneficiaris. El proper pas fou acudir als Protocols Notariais. La desamortització de Mendizàbal facilita la consulta perquè les escriptures s'adjudicaren a un sol notari en cas de ciutats petites i pocs més en ciutats grans. Així una vegada localitzat el nom solament caldrà consultar els manuals monogràfics, classificats per anys, que rebran el nom de "Protocols de Venda de Béns Nacionals". El notari de Lleida fou Manuel Fuster i Vaquer i els seus manuals cobreixen de l'any 1838 fins al 1845 (números 595 a 602). A partir d'aquesta data el proper notari serà Pere Aixalà de 1846 a 1851 (números 172 a 174).

Habitualment les escriptures apareixen impreses amb espais buits per a omplir manualment. Sempre ens informen de la característica de la finca subhastada, de la data i preu de taxació, del remat, del nom del comprador; poques vegades de la seva professió i sovint del lloc de residència, del nombre de pagues i si s'escau de l'intermediari, a banda d'altres característiques com el gravamen, veïnat,...

Hem localitzat alguna finca en els manuals de Jeroni Archs (número 225) i d'Esteve Gual (número 1523) al mateix Arxiu Històric de Lleida.

Els protocols notariais tenen el gran avantatge d'ésser ràpids de consulta, però presenten dificultats d'utilització: no acostumen a tenir índex, els termes de vegades són imprecisos i quan s'esmenta el nombre de pagues mai no es concreta la data de les properes.

Amb tota aquesta abundància d'informació acudíem a l'Arxiu d'Hisenda on la confusió era aleshores notable, sota el títol de "Libros del Fondo Antiguo de Hacienda" (L.F.A.H.LL.) s'hi despatxaven prop de quatre mil llibres rebregats, polsosos i afectats per la humitat, però no hi mancaven part dels fons més importants:

-Registres d'Expedients de Vendes d'Hisenda. Sota el títol genèric de Llibres d'Hisenda, pensem que es tracta de la font més detallada per a l'estudi de la desamortització a

Lleida. Es tracta d'un recull manuscrit de cada una de les vendes amb totes les característiques de la finca i el nom del comprador. La consulta és francament lenta, però la informació acuradíssima.

-Registres d'Hipoteques o Comptadoria d'Hipoteques. Aquí es deurien registrar només les finques adquirides a terminis. Es tracta d'un inventari detalladíssim de cada paga que s'efectua repetint cada vegada les característiques de la peça i el nom del comprador. És un document que permet observar el veritable comprador i detectar una possible revenda.

-"Libros de cargos por el ramo del clero regular y secular ". Els números més interessants són del 866 al 876.

-Registres d'arrendaments de les finques del clergat regular i secular. Es tracta d'un llistat de finques urbanes i rústiques que arrendava el clergat i en el seu defecte l'Estat i/o el nou propietari. (Números 1823, 2605, 2606, 2621, 2624 i 2692).

A part dels llibres també es recull un volum important de llogalls, on s'esmenten els censos venuts, els convents suprimits i les propietats tornades al clergat després del Concordat de 1851. Els més utilitzats han estat el número 53, 379, 385, 392 i 727.

A banda d'aquesta documentació bàsica ha estat imprescindible la consulta en diferents arxius comarcals de:

-Matrícules d'indústria i comerç. Per tal de saber la professió de part dels beneficiaris.

-Els cartularis dels arxius municipals sobretot els de la Paeria de Lleida són sempre fons importants per arrodonir algunes biografies.

-L'Arxiu de la Junta de Comerç de Barcelona. Guardat a la Biblioteca de Catalunya ens aporta informació valuosa dels principals comerciants barcelonins.

-Els arxius municipals o comarcals guarden documentació interessant del tipus:

-Contribucions especials (Libros de Cobro).

-Projectes d'urbanització i alineació de carrers.

-Eleccions municipals.

-Index de finques rústiques i urbanes.

-Llibres de recanació, "apeos",...

-Amillaments.

No podem cloure l'apartat de les fonts sense esmentar l'obra (impresa) de Cayetano Barraquer i Roviralta: "Los religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX " o "Los religiosos durante la primera mitad del siglo XIX en Cataluña "", ambdues en 4 volums cada una. És un recull acuradíssim de l'estat dels convents religiosos on l'autor a mesura que viatjava es documentava dels diferents problemes esdevinguts durant la desamortització i exclaustació. Curiosament tingué accés a documents avui desapareguts, però no fa esment dels compradors d'aquelles finques dels religiosos. Aquesta manca només es produeix a la província de Lleida; a la resta de Catalunya la informació és completa.

Finalment, La Gaceta de Madrid informa puntualment de la part tècnica de les lleis desamortitzadores i de les discussions abans d'aprovar-se definitivament.

2. ARXIUS CONSULTATS

2.1. ARXIU HISTORIC PROVINCIAL DE LLEIDA

2.1.1. Hisenda

2.1.1.1. Llogalls

Número 53-Conventos suprimidos. Cesiones y ventas. Es comenta la destinació dels convents subhastats i no rematats. Habitualment la seva nova funció seria els equipaments que tant necessitaven les ciutats dècimonòniques.

Número 379 (consta de vuit llibres)-Bienes entregados al clero en 1851. Recull els béns de totes les diòcesis de Lleida.

Número 385-Devolución de fincas al Estado:

1850. Recull força censals.

Número 392-Obligaciones otorgadas a papel y metálico por compradores de bienes nacionales y pendientes de cobro a fin de 1853. Es tracta d'una llista exhaustiva dels compradors amb els terminis i diners que quedaven per pagar, però no sabem què van comprar.

Número 727-Obligaciones otorgadas a papel y metálico por compradores de bienes nacionales y pendientes de cobro a fin de 1853. Es tracta d'una llista exhaustiva dels compradors amb els terminis i diners que quedaven per pagar, però no sabem què van comprar.

2.1.1.2. *Llibres*

Número 118-Libro de cargos por el ramo de clero secular, Hermandades y Cofradías. 1847.

Número 119-Libro de cargos por rentas de fincas de religiosas. 1847.

Número 120-Libro de contaduría de Bienes Nacionales cargo por el ramo del clero secular, Hermandades y Cofradías. 1848.

Número 121-Libro de cargo por diferentes Bienes Nacionales procedentes del clero regular, Inquisición, Bienes del Estado, Encomienda de San Juan de Jerusalén, redención de censos y cuentas corrientes con el Banco Español de San Fernando. 1848.

Número 122-Libro de cargo por venta de fincas del clero secular. 1848.

Número 123-Libro de cargo por venta de fincas por el ramo de religiosas. 1848.

Número 124-Libro de cargo por venta de fincas por el ramo de religiosas. 1848.

Número 138-Libro de data por el clero secular de la administración de Tremp. 1844.

Número 139-Libro de data por el clero secular de la administración de Tremp. 1844.

Número 142-Libro de cargo por el ramo de religiosas. 1847.

Número 143-Libro de cargo por el ramo de religiosas. 1847.

Número 145-Libro de cargo al comisionado en créditos por venta de Bienes Nacionales: fincas del clero, herencias, mejoras y legados, medio por % de hipotecas, cargo por censos de monasterios y conventos de religiosos, reintegros, secuestros y confiscos. 1838.

Número 146-Libro de cargo por el ramo de religiosas de Lérida. 1839.

Número 147-Libro de cargo de amortización de arbitrios al comisionado en créditos de Tàrraga por venta de Bienes Nacionales: fincas del clero, herencias,... 1839-1840.

Número 212-Libro; registro de fincas rústicas y urbanas de Lérida. 1844.

Número 213-Libro de fincas rústicas y urbanas del clero regular de Lérida y provincia: Agustinos, Bernardos, Dominicos, Trinitarios. 1844.

Número 538-Matrícules de comerç i indústria de Lleida. 1853.

Número 541-Matrícules de comerç i indústria de Lleida. 1857.

Número 644-Libro de subsidio industrial y al comercio de la provincia de Lérida. 1844.

- Número 645-Libro de subsidio industrial y al comercio del partido judicial de Tremp. 1844.
- Número 866 a 876-Libro general de cargo.
- Número 866-Cargo por fincas del clero. 1847.
- Número 867-Cargo por el ramo de religiosas. 1845-1847.
- Número 868-Cargo por bienes y ventas del clero secular. 1845-1847.
- Número 869-Cargo de bienes nacionales. 1845-1846.
- Número 870-Cargo de bienes nacionales del clero secular. 1847.
- Número 871-Cargo de bienes nacionales de fincas religiosas. 1847.
- Número 872-Cargo de bienes nacionales del clero secular. 1848.
- Número 873-Cargo de bienes nacionales. 1848.
- Número 874-Cargo por venta de fincas del clero secular. 1848.
- Número 875-Cargo por venta de fincas religiosas. 1848.
- Número 876-Cargo por venta de fincas religiosas. 1848.
- Número 974-Libro de acreedores: sueldos de contaduría ordinarios, cargas de justicia por secuestro, cargas de justicia por religiosas, cargas de justicia por religiosos, por bienes desamortizados. 1846.
- Número 1086-Libro de registro de deudores de Bienes Nacionales. 1847-1848.
- Número 1125-Libro de Amillaramientos de la ciudad de Lérida, desde Porta a Zaragoza. Tomo 8º. 1891-1896.
- Número 1127-Libro de Amillaramientos desde Abadal hasta Bonet. Libro 1º. 1881-1886.
- Número 1128-Libro de Amillaramientos desde Parramona hasta Mensa. Libro 7º. 1881-1886.
- Número 1134-Libro de Amillaramiento de rústica de Lérida. Desde la L a la P. Libro 3º. 1879-1880.
- Número 1166-Libro de Amillaramientos desde Macarulla hasta Piqué. Libro 4º. 1881-1886.
- Número 1181-Libro de venta de la sal expedida en la salina de Gerri. Data de la sal. Documentación suelta de las salinas. 1840-1841.
- Número 1225-Libro de Amillaramientos desde Solé a Ortiz. Libro 6º. 1881-1886.
- Número 1254-Libro de Amillaramientos de la ciudad de Lérida desde Fontana y Duyes hasta Melé viuda de Domingo. Libro 3º. 1877-1881.
- Número 1257-Libro de Amillaramientos de la ciudad de Lérida desde Bonet a Farré. Libro 2º.
- Número 1258-Libro de registro de solicitudes presentadas para redención de censos procedentes de la desamortización. 1850-1851.
- Número 1349-Libro de Amillaramientos desde Valldillou a Vila. Libro 6º. 1877-1881.
- Número 1361-Libro de Amillaramientos desde Caballer a Font. Libro 2º. 1877-1881.
- Número 1362-Libro de Amillaramientos desde Piquer a Solé. Libro 5º. 1881-1886.
- Número 1439-Libro de registro de expedientes. 1837-1842.
- Número 1767-Contribución de culto y clero. Subdelegación de Cervera. 1842.
- Número 1832-Libro de contabilidad provincial de Lérida. Cuenta individual de las religiosas de clausura y exclaustradas de los conventos de Santa Clara de Balaguer y de Lérida, de Santa Teresa de Lérida, Monjas de la Enseñanza de Lérida, Solsona y Nostra Senyora de Vallbona. 1850.
- Número 1871-Libro donde se lleva la cuenta a los pueblos del partido de la Seo de

Urgel y Bosost por la contribución de bienes inmuebles, cultivo y ganadería. 1846.
 Número 1873-Libro donde se lleva la cuenta para los pueblos del partido de la Seo de Urgel y Viella. 1847.
 Número 1874-Libro donde se lleva la cuenta para los pueblos del partido de Tremp. 1847.
 Número 1875-Libro donde se lleva la cuenta para los pueblos del partido de Lérida. 1846.
 Número 2011-Libro de registro y obligaciones de los de los compradores de fincas y redenciones de censos negociados al Banco de España.1860.
 Número 2022-Libro de registro y obligaciones de los de los compradores de fincas y redenciones de censos negociados al Banco de España.1860.
 Número 2025-Llibre de censos dels Jesuïtes de Lleida, dels curats de Castellnou d'Oluges, Espluga Calba, Pinós, Torna -bous i Tóval, i la rectoria d'Almatret.
 Número 2092-Libro de cuentas corrientes de los compradores de fincas rústicas y urbanas procedentes del clero secular.1856.
 Número 2097-Libro de obligaciones de compradores de fincas.1860.
 Número 2098-Libro de arriendos de fincas urbanas y rústicas del clero secular del partido de Cervera. 1842.
 Número 2106-Libro de asientos de fincas urbanas y rústicas del clero secular del partido de Tremp. 1842.
 Número 2111-Libro de censos de los conventos de Carmelitas Calzados y Descalzos. 1851.
 Número 2114-Libro de deudores por fincas y censos. 1849.
 Número 2144-Libro de deudores por fincas y censos. 1851.
 Número 2244-Llibre de registre dels arrendaments de les finques i drets que s'administra en tota la província. 1846.
 Número 2317-Llibre de pertanyences de cens. Convents: Agustins de Lleida, Cervera, Sanaüja, Tàrrega i la Seu d'Urgell, Descalços de Guissona. 1850.
 Número 2324-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2331-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2354-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2364-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2441-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2457-Llibre de pertanyences de cens.
 Número 2499-Llibre de censos pertanyents a la comunitat i parròquia de Sant Andreu de Lleida, Curat d'Alcoletge, ...
 Número 2500-Llibre de censos pertanyents a la partida de Balaguer i rectories de Torrelameu, Vilanova de Meià i Castelló de Farfanya.
 Número 2501-Llibre de censos pertanyents a la partida de Lleida. Conté Alcanó, Artesa, Corbins, Cervià, Cogul i Pobla de Granadella.
 Número 2505-Llibre de censos pertanyents a la partida de Lleida.
 Número 2525-Llibre de censos pertanyents a la partida de Lleida.
 Número 2526-Llibre de censos pertanyents a la partida de Balaguer.
 Número 2527-Llibre de censos pertanyents a les rectories dels pobles del partit de Lleida. Conté Arbeca, Alcarràs, Almatret i part de Borges Blanques.
 Número 2537-Llibre de compte individual de creditors. Monges de clausura i exclaustres.1849.
 Número 2601-Libro donde se lleva la cuenta a los pueblos del partido de Cervera.

1847.

Número 2606-Llibre de càrrec per diferents béns nacionals. 1845.

Número 2607-Llibre de càrrec per diferents béns nacionals. 1845.

Número 2611-Llibre de registre d'Expedients.1855.

Número 2618-Llibre de càrrec per béns i vendes del clergat secular. 1846.

Número 2620-Llibre de compte corrent del clergat, recapta dors i receptors de fons de contribució de la província de Lleida.1853.

Número 2621-Llibre de dada de paper metàl·lic de l'Administració Principal de Béns Nacionals.

Número 2622-Llibre de càrrec en meravedissos per administració de béns i vendes del clergat secular.

Número 2623-Llibre de càrrec en meravedissos per l'administració de diferents béns nacionals.

Número 2625-Llibre de càrrec i dada per obligacions de compradors de finques del clergat secular. 1844.

Número 2626-Llibre per a portar el compte, raó i càrrec als deutors de les pertinences del convent suprimit dels Carmelites Descalços de Lleida.

Número 2627-Llibre per a portar el compte, raó i càrrec als deutors de les pertinences del convent suprimit dels Carmelites Descalços de Lleida.

Número 2652-Llibre per a portar l'administració de béns nacionals per la dada del ram de religioses. 1845-1847.

Número 2653-Llibre per a portar l'administració de béns nacionals per la dada del clergat secular.

Número 2655-Llibre de registre d'expedients. 1833-1834. Amortització.

Número 2659-Llibre de compte a les catedrals i col·legiates de la província. 1844-1845.

Número 2689-Llibre índex d'individus els quals cedeixen censos als convents suprimits dels Missionistes de Guissona, Agustins de Guissona i Mercedaris de Tàrraga.S.A.

Número 2692-Llibre de compte de censals de les Monges de l'Ensenyança de Solsona, Clarisses de Balaguer i Lleida, Carmelites Descalços i Calçats de Lleida i de Salgar.

Número 2709-Llibre d'arrendament i censos pertanyents als Dominics, Agustins, Jesuïtes i Mínims de Cervera...1846.

Número 2710-Llibre de comptaduria d'expropiació d'edificis i efectes de convents suprimits de la província. Llibre major d'entrades i sortides de cabals. 1838.

Número 2732-Llibre de data.

Número 2749-Llibre de data.

Número 2750-Llibre d'actes de la junta de reunió de joies d'or i argent i altres de les esglésies d'aquesta província. Conté documentació solta: inventari dels documents, llibres i altres papers pertanyents a la desapareguda companyia de Jesús els quals Josep Tubau entregà al comissionat principal d'amortització de Lleida. 1835-1838.

Número 2751-Llibre d'actes de la Junta d'Expropiació d'edificis i efectes de convents suprimits. 1836.

Número 2756-Llibre de registre dels individus als quals presten censos els dominics de Ciutadilla, Mercedaris de Sant Ramon, Trinitaris d'Anglesola i Agustins de Sanauja.1842-48.

Número 2773-Llibre de comptes dels rectors de les diòcesis d'Urgell, Vic i Tortosa, Priorat de Meià i abadiat de Lavaix.

Número 2784-Llibre de consignacions i pagaments.1855.

Número 2798-Llibre d'operacions del tresor.1850.
 Número 2808-Llibre de comptes als capellans de parròquia de la diòcesi d'Urgell. 1841-1842.
 Número 2809-Llibre de comptes als capellans de parròquia de la diòcesi de Lleida, Tarragona i Solsona. 1841-1842.
 Número 2812-Llibre de data per tots els conceptes del clergat secular.
 Número 2815-Relació de compradors de finques.1856-8.
 Número 2818-Llibre de comptes del clergat de la diòcesi d'Urgell. 1840-1845.
 Número 2826-Llibre de data per tots conceptes.Religioses. 1846.
 Número 2830-Llibre quadern de venda de finques pel ram de religiosos. 1846.
 Número 2831-Llibre d'intervenció de càrrega diària al comissori principal en metàl·lic. 1839.
 Número 2851-Llibre de censos de convents de religiosos.
 Número 2852-Llibre de censos de convents de religiosos.
 Número 2853-Llibre de censos de convents de religiosos.
 Número 2863-Llibre de dada per tots els conceptes de diferents béns nacionals. 1846.
 Número 2863(bis)-Llibre de dada per tots els conceptes de diferents béns nacionals. 1846.
 Número 2866-Llibre de càrrec per diferents béns nacionals. 1846.
 Número 3074-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.IV. De Duran a Garsaball. 1895.
 Número 3075-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.V. De Garsaball a Lleopart.
 Número 3076-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.VII. De Morante a Pleyàn.
 Número 3077-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.VIII. De Pleyàn a Roure.
 Número 3078-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.IX. De Roure a Torres.
 Número 3079-Llibre de cadastre de rústica i urbana de la ciutat de Lleida. Vol.XI. De Castell a Peirau.

2.1.2. Manuals d'Escrivans o Protocols Notarials

-FUSTER I VAQUER, Manuel. Manual de Contratos números 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601 i 602 i el de l'any 1841 guardat a l'Arxiu Notarial de Lleida.
 -AIXALA,Pere.Manual de Contratos números 172, 173 i 174.
 -GAYA I GUASCH,Francisco.Manual de Contratos números 72 i 73.
 Notari de les Borges Blanques. Ens informa de sengles compradors.
 -MARCO I MATA,Francisco.Manual de Contratos.números 47 a 52. Testaments, capítols i inventaris post-mortem d'aquest notari d'Aitona.
 -MATARRODONA,Jaume.Manual de Contratos números 795 a 799.
 -GUAL,Esteve.Manual de Contratos.número 1523.Notari de la Seu d'Urgell registra diferents contractes d'intermediaris que remataven per habitants de la Seu en la subhasta de Lleida.

2.2. ARXIU HISTORIC COMARCAL DE BALAGUER

Números 264, 265 i 267-Matrícules de comerç i indústria de 1845 a 1860.
Número 272-Libro de cobro para la contribución territorial del año 1848.
Número 352-Medició del terme de Balaguer per partides amb croquis de cada parcel·la. 1846.
Número 353-Estadística general del término de la ciudad de Balaguer mandada practicar por el Ayuntamiento Constitucional el día 8 de abril de 1820.
Número 353-Padrón de la riqueza pública formado en el año 1842.
Número 353-Apeo del padrón de la riqueza pública formado en el año 1848."Cartilla de evaluación".
Número 353(bis)-Libro de Apeos.
No consta número-"Libre de Comptes d'Antoni Puig del Poal...".

2.3. ARXIU HISTORIC COMARCAL DE CERVERA.

- Manuels d'Escrivans o Protocols Notarials.
-AGULLO I ESPECIER, Josep Antoni. Manual de Contratos. anys 1840 a 1843.
-GONZAGA I FASSON, Luis. Manual de Contratos. anys 1840 i 1841.
-SOLER I GENER, Manuel. Manual de Contratos. manual 19,20 i 21.
- Cadastrre de Portell. 1873.

2.4. ARXIU HISTORIC COMARCAL DE LA SEU D'URGELL

Número 653 (Signatura provisional recollida el gener de 1991)-Matrícules de comerç i indústria de 1856.

2.5. ARXIU HISTORIC COMARCAL DE PUIGCERDA

-Matrícules de comerç i indústria dels anys 1830, 1836, 1840 i 1851.

2.6. ARXIU HISTORIC COMARCAL DE TARREGA

G 126-Matrícula industrial de 1818 a 1868.
G 1-Proyectos d'urbanització i alineació de carrers. 1853-1979.
G 1-Eleccions a procuradors a Corts i compromissaris a senadors. 1837-1871.
G 94-Amillament. 1851-1857.

2.7. ARXIU MUNICIPAL DE MEQUINENSA

-"Libro de Estado de Ynfanzones de 1835".

2.8. ARXIU MUNICIPAL DE TREMP.

- Contribución industrial y de comercio. 1848.

2.9. ARXIU HISTORIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA

Número 4275-Contribuciones territoriales e industriales detalladas en los boletines de 1852.

Número 6055-D. Ignacio Girona-Voto de gracia del Ayuntamiento por el anticipo hecho en metálico en bien del común.

Número 6287,6291,6293 i 6301-Varis.

2.10. BIBLIOTECA DE CATALUNYA

2.10.1. Arxiu de la Junta de Comerç

2.10.1.1. *Lligalls*

-Lligall 19 caps 28-Documents relatius al Canal d'Urgell (1755-1830).

-Lligall 33 caps 47-Correspondència del President de la Junta de Comerç amb Joan Baptista Clavé. 1844 (extraviat).

-Lligall 139 caps 185-Obsequios y donativos hechos a SS.MM. en 1827-1828.

-Lligall 141 caps 188. Índice de acuerdos. 1841 a 1843.

-Lligall 142 caps 189. Índice de acuerdos. 1844 a 1846.

-Lligall 142 caps 190. Índice de acuerdos. 1847 a 1858.

2.10.1.2. *Acuerdos*

Números 9219 a 9237, la distribució dels anys és la següent:

Número 9219-any 1835-Número 50.

Número 9220-any 1836-Número 51.

Número 9221-any 1837-Número 52.

Número 9222-any 1838-Número 53.

Número 9223-any 1839-Número 54.

Número 9224-any 1840-Número 55.

Número 9225-any 1841-Número 56.

Número 9226-any 1842-Número 57.

Número 9227-any 1843-Número 58.

Número 9228-any 1844-Número 59.

Número 9229-any 1845-Número 60.

Número 9230-any 1846-Número 61.

Número 9231-any 1847-Número 62.

Número 9232-any 1848-Número 63.

Número 9233-any 1849-Número 64.

Número 9234-any 1850-Número 65.

Número 9235-any 1851-Número 66.

Número 9236-any 1852-Número 67.

Número 9237-any 1853-1856-Número 68.

Número 9286-Cartas dirigidas a varios-any 1835-Número 117.

Número 9287-Cartas dirigidas a varios-any 1836-Número 118.

Número 9288-Cartas dirigidas a varios-any 1837-1838-Número 119.

Número 9289-Cartas dirigidas a varios-any 1839-1840-Número 120.

Número 9290-Cartas dirigidas a varios-any 1841-1842-Número 121.

Número 9291-Cartas dirigidas a varios-any 1843-1844-Número 122.

Número 9292-Cartas dirigidas a varios-any 1845-1846-Número 123.

Número 9311-any 1845-Registro alfabético de comerciantes e industriales-Número

142.

Número 9431-Actas del año 1848-Agricultura-Número 235.

2.11. ARXIU DE LA CORONA D'ARAGO

-Arxiu de Sant Joan de Jerusalem.

Armari 3 volum 40.

Armari 5 lligall 2.

Armari 7 volum 4.

Armari 8 volum 11.

2.12. ARCHIVO HISTORICO NACIONAL DE MADRID

-Sección clero regular y secular.

Legs.163-178: Estado de los bienes devueltos al clero, según la ley del 2 de abril de 1845. Relación de dichos bienes. Renta anual, cargas y débitos de los mismos. Años 1841-1853 (por diócesis).

Legs.196-491. Años 1837-1873. Censos por fincas. Diócesis de Lérida, Solsona y Urgel.

2.13. ARXIU MUNICIPAL DE LLEIDA. "LA PAERIA"

2.13.1. Capses 52 a 67-Signatura Clero. Any 1841-1845.

2.13.2. Actes municipals de 1840 a 1875.

2.14. ARXIUS NACIONALS D'ANDORRA.

- Arxiu Quart d'Ordino. "Llibre d'Actes".

3. FONTS IMPRESSES

-Gaceta de Madrid. Anys 1835 a 1851.

-Diario de Barcelona, de avisos y noticias. Anys 1840 a 1852.

-Boletín Oficial de la provincia de Barcelona. Any 1850.

-Imparcial. Any 1843.

-Diario de las Sesiones de Cortes. 17 de desembre del 1844 (interessant classificació dels comerciants si són de primera, segona, tercera... categories).

-Boletín Oficial de la provincia de Lérida. Anys 1835 a 1855.

-El Eco del Segre. Any 1834.

-El Alba Leridana. Any 1859.

-El Correo de Lérida. Any 1855.

-Aquí Estoy. Any 1859.

4. BIBLIOGRAFIA PER A L'ESTUDI DE LES FONTS

-ALVAREZ GARCIA, Carlos."Fuentes documentales para el estudio de la desamortización en Soria".Actes de "Desamortización y Hacienda Pública".Madrid,1982.vol.1 pàg.15-32. Explica les fonts habituals.

-GAY ARMENTEROS,Juan."Los Protocolos Notariales como fuente para el estudio de la desamortización en la provincia de Jaén.Problemas metodológicos".Actes de "Desamortización...". vol.1 pàg.220 i ss.(L'autor es queixa de la imprecisió dels escrivans. A Lleida ja hem vist que el problema també existia, tot i que no tan greu).

-PECHARROMAN del CURA,Félix."Fondos para el estudio de la desamortización en Santander".Actes de "Desamortización..." vol.1pàg.57-72 (esmenta les fonts habituals).

-PONS I PONS, Anacleto.La desamortización i els seus beneficis: un procés de canvi de propietat a les comarques centrals del País Valencià (1855-1867). Tesi doctoral microfichada número 67. Universitat de Barcelona, 1987. (Bon estudi i excel·lent comentari de les fonts).

-RODRIGUEZ de DIEGO, José Luís."Fondos para el estudio de la desamortización en Zamora".Actes de "Desamortización..." vol.1 pàg.73 a 111 (les habituals).

-RUEDA HERRANZ, Germán. La desamortización de Mendizábal y Espartero en España. Càtedra. Madrid, 1986.

-RUEDA HERRANZ, Germán eds. La desamortización en la Península Ibérica. Col. Ayer. Marcial Pons. Madrid. 1993

-SOLA I PARERA,Angels."Una fuente para el estudio de la desamortización eclesiástica:Protocolos Notariales".A "Primeras Jornadas de Metodología Aplicada".Universidad de Santiago de Compostela,1975.Pàg.79-82.(Ens afegim a l'opinió de la Dra. Solà. S'escapen algunes escriptures).

-TOMAS Y VALIENTE, Francisco."Problemas metodológicos en el estudio de la desamortización en España: el empleo de las fuentes jurídicas".A"Primeras Jornadas de Metodología Aplicada".Pàg.37-44 (molt útil per a comentar les col·leccions legislatives però potser l'estudi és més complet per a la desamortització de Pasqual Madoz).

- SEMINARIO "La Propiedad Agraria y la política de los gobiernos en el siglo XIX". Impartit per la Universidad Internacional Menéndez y Pelayo a Cuenca entre els dies 13 i 15 de novembre de 1991.(Es va dur a terme un nou estat de la qüestió,a més del coneixement de nous estudis sobre les desamortitzacions).

3. BIBLIOGRAFIA

- ABADAL COLOMINAS, Luís G. "*Una visión de Lérida recién transcurrida la primera mitad del siglo XIX*". Ciudad. Volum VIII. 1956.
- ABADAL COLOMINAS, Luís G. "*Nuestra ciudad en 1865*". Ciudad. Volum VIII. 1956. Fascicles 3-4.
- ABADAL COLOMINAS, Luís G. "*La metalurgia leridana, fàbricas y talleres existentes desde el siglo XIX*". Ciudad. Volum X. 1958. Fascicles 10-11.
- A.B.C.E. Manual de forasteros, que les guiarà a saber el número cierto de conventos, de parroquias, de oratorios, cancelos, reclusiones, plazas, plazuelas y calles de la Ilustre ciudad de Barcelona y su Barceloneta; el nombre de los fundadores de conventos y año de su fundación, y un camino breve en que con toda perfección cualquiera pueda saber los nombres y sitios de las calles de esta ciudad, sin tener que preguntar ni valerse de otro. Barcelona, 1802, 1819, 1831. Garriga y Aguasvivas. Pàgina 88.
- Abonos de las sierras, o sea la ciencia de hacer productivos toda clase de terrenos, aún los màs estériles con el arte de multiplicar las cosechas. Madrid, 1843.
- ABU-ZUCHARIA (o ZACCARIA). Libro de Agricultura. Imprenta Real. Madrid, 1802.
- ACEDO RICO, Juan. Exposición del Breve en que Pío VI concedió a Carlos III y a sus sucesores la facultad de percibir alguna parte de las rentas eclesiàsticas para emplearla en los piadosos fines propuestos por Su Majestad. Imprenta Real. Madrid, 1792.
- Agenda del clero de la diócesis de Lérida. Lleida, 1929.
- AGRICULTOR ESPAÑOL, El. El periódico de agricultura, horticultura, ganadería. Redactores de la parte agrícola el Conde de Rault y Ramsault. S.I. Madrid. 1850.
- AGUADO SANTOS, J. "*Desamortización eclesiàstica de fincas urbanas en Ronda y Antequera*". Gibralfaro. Número 28. 1976. Pàgines 57-70.
- AGUILAR, Francisco de Asís. Compendio de Historia Eclesiàstica General. Miguel Olamendi. Madrid, 1877. 2 volums.
- AGUILAR, Jaume de. Fragments d'un llibre de notes del segle XVI. Los dos pagesos. Historich (anècdota). Anuari Català, 1875.
- AGUILERA, Joaquim. Teoria i pràctica dels Adobs. Barcelona, L'Avenç, 1898 (N'hi ha un altre de 1906). Biblioteca agrícola popular.
- AGUILO I CODINA. El Cicerone comercial e industrial. Folleto para VIII-1883 a VII-1884.
- AGUIRRE, Joaquín. Curso de disciplina eclesiàstica general y particular de España. Madrid. Librería Sánchez. 2ª ed. corregida. vols. I-IV. 1857-1858.
- AGUSTI, Fra Miquel. Libre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril. Recopilat per diversos autors Antichs y Moderns, de llengua llatina, italiana y francesa, en nostra vulgar llengua catalana. Dirigit per Fra D. Onofre Copons Comanador de Granyena, 1617.
- ALBERCH I PUIGUERAS, R. "*Notes sobre la desamortització napoleònica a les comarques gironines*". Revista de Girona. 1977. Número 80.
- ALBERICH, José. Bibliografía anglo-hispànica: 1801-1850. Ensayo bibliogràfico de libros y folletos relativos a España e Hispanoamérica impresos en Inglaterra durante la primera mitad del siglo XIX. Oxford, The Dolphin Book, 1978.
- ALDACAN. Nueva guía de Cataluña, ó Diccionario de todas las ciudades, villas y pueblos, ... con indicación del número de habitantes de que constan sus distancias. Tip. de Solé hnos. Barcelona, 1876.
- ALMANAK MERCANTIL. Guía de Comerciantes para el año 1803. Imprenta Calle Capellanes. Madrid. (N'hi ha del 1798 fins el 1806), però caldria trobar els dels anys 1836-1841.

- ALMENAR, Salvador.El pensamiento económico de Flórez Estrada. "Curso de Economía Política". Madrid, 1980.
- ALONSO GETINO, L.El venerable padre Fr. Francisco Coll y su obra. No consta el lloc d'impressió. Vic, 1945.
- ALONSO MORAN, Sabino.Problemas sobre bienes eclesiàsticos que presenta el derecho de los religiosos. Patrimonio eclesiàstico. No consta la data d'edició.
- ALSINA,C.; FELIU,G.; MARQUET,LL. Pesos,mides i mesures dels Països Catalans.Curial. Barcelona,1990.
- ALTAMIRA, R. Historia de la propiedad comunal. No consta editorial. Madrid. 1890.
- ALTISENT, Agustí."*El monasterio de Escarp: Contribución a su historia (siglos XVI a XIX)*". YERMO. Cuadernos de Historia y de espiritualidad monàsticos. Volum 3. Número 3.Santa Maria del Paular S.I. 1965. Pàgines 245-271.
- ALVARADO, F. Cartas críticas que escribió el filósofo Rancio. Editorial Imprenta Peninsular. Barcelona, 1881. 6 volums.
- ALVAREZ GUERRA, J. Modo de extinguir la deuda pública; eximiendo a la nación de toda clase de contribuciones por espacio de diez años: y ocurriendo al mismo tiempo a los gastos de la guerra y demás guarniciones del Estado. Càdiz, 1813.
- ALVAREZ GENDIN, S. Blanco.El despojo del patrimonio eclesiàstico por las leyes desamortizadoras. Anales de la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas. VIII.1956. Pàgines 233 i següents.
- ALVAREZ Y MENDIZABAL, J. Proposición de ley sobre dotación de culto y clero presentada al Congreso de Diputados en el 4 de mayo de este año. Tip. Literario-Universal. Madrid, 1847. 51 pàgines.
- ALVAREZ PALLAS, José María. Nuevas aportaciones a la bibliografía ilerdense del siglo XVIII. Editorial Estudios Gràficos Artis. Lleida, 1949.
- ALVARIÑO ALEJANDRO,M.C. El dominio de Santa Clara antes de la desamortización.Santiago,1972.
- AMOROS I GONELL, Francesc. Història de Penelles. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida, 1983.
- ANDREU, Jordi."*Propietat i relacions socials all'agricultura de Reus: segles XVIII i XIX*". Manuscrits,2. desembre,1985.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo. La economía española a mediados del siglo XIX. Editorial Ariel. Madrid, 1970.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo. "*La crítica de un programa de los ilustrados en vísperas de la desamortización*". Revista de Occidente VI, segunda época, 1968.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo. La crisis agraria en la España Moderna. Editorial Taurus. Madrid, 1970.
- ANES ALVAREZ,Gonzalo.La agricultura española desde principios del siglo hasta 1868. Madrid, 1970.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo. Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX. Madrid, 1970.
- ANGLADA, Maria Angels. Memòries d'un pagès del segle XVIII. No consta res més.Biblioteca de Catalunya.
- ANGUERA I NOLLA, Pere. "*La burguesia del camp de Tarragona al segle XIX*" dins les Jornades d'estudi sobre la burguesia catalana al segle XVIII. Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. Barcelona, gener 1993.
- ANGUITA GONZALEZ, Julio. La desamortización eclesiàstica en la ciudad de Córdoba: 1836-1845. Tesi. Universitat de Barcelona,año 1973.

- ANTEQUERA, José María. La desamortización eclesiàstica considerada en sus diferentes aspectos y relaciones. Editorial Debrull. Madrid, 1885.
- ANTON RAMIREZ, Braulio. Diccionario de Bibliografía Agronómica y de toda clase de escritos relacionados con la agricultura, seguido de un Índice de Autores y Traductores con algunos apuntes bibliogràficos. Real Consejo de Agricultura, Industria y Comercio. Rivadeneyra, Madrid, 1865.
- ANTONINO de la ASUNCION, Fr. Historia documentada del convento de P.P.Trinitarios de Avingàn a Roma. Impr. de los Hnos. Tempesta, 1915.
- ANUARI "RIERA". Guía General de Cataluña. Comercio, Industria, Artes, Oficios, propiedad urbana, rústica y pecuaria. Imprenta Ideal. Editorial Eduardo Riera Solanich. Barcelona, 1896(i posteriors no anteriors).
- Apuntes poéticos, y medios indispensables, para que la empobrecida y desmoralizada España por sus apóstatas e hijos negros, vulgo liberales, masones,... logre recuperar su agonizante vida física y moral. Editorial Garriga i Aguasvivas. Barcelona, 1824.
- ARAGALL. El problema agrari català. Barcelona, 1933.
- ARAGALL. Els desnonaments rústics a Catalunya. Barcelona, 1935.
- ARANGO, Joaquín. "La crítica de Flórez Estrada a la desamortización de Mendizàbal: una oportunidad perdida para el capitalismo español". Revista del Trabajo, número 31. Pàgines 113-131.
- ARDIT, Manuel. Els homes i la terra del País Valencià (segles XV-XVIII). Curial. Barcelona, 1993. 2 vols.
- ARGÜELLES, Agustín de. Examen histórico de la Reforma Constitucional que hicieron las cortes generales y extraordinarias desde que se instalaron en la isla de León hasta que cerraron en Càdiz sus sesiones. Londres, Wood e hijo I i II, 1835.
- ARENY BATLLE, Ramon. Publicaciones del Instituto de Segunda Enseñanza de Lérida (1842-1930). Lleida, 1961.
- ARIAS COSTA, Antonio Sandalio de. Lecciones de Agricultura explicadas en la Càtedra del Real Jardín Botànico de Madrid, año 1815. Imprenta de Fuentenebro, 1818. Madrid. 2ª ed.
- ARIAS DE MIRANDA, Diego. Memoria sobre las obras públicas de 1886-1887 en lo relativo a ferrocarriles, presentado por el Ministerio de Fomento. M.Ramani. Madrid, 1888.
- ART DEL PAGES, L'(revista). "Periodich quinzenal destinat a la propaganda d'agricultura pràctica fundat i dirigit pel perit agrònom D.F.X. Tobella y Argila". Barcelona "La Renaixença". I-1877, 1. XIV-1890. 1896-1904 en 9 volums.
- ARTIAGA REGO, Aurora. A desamortización na provincia de Pontevedra, 1855-1900. Editorial Galaxia. Vigo, 1988.
- ARTIAGA REGO, A.; BALBOA LOPEZ, X.; CARDESIN DIAZ, J.M.; FERNANDEZ PRIETO, L.; HERVES SAYAR, E. "Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva histórica" dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica. Barcelona, 1991. vol.2. pp.346-372.
- ARTOLA, Miguel. Antiguo Régimen y revolución liberal. Editorial Ariel. Barcelona, 1978. 318 pàgines.
- ARTOLA, Miguel. La burguesía revolucionaria: 1808-1869. dins "Historia de España". Alfaguara, 5. Alianza Editorial. Madrid, 1973.
- ARZA ARTEAGA, A. "La Desamortización y sus efectos en las instituciones religiosas". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.

- ATIENZA LOPEZ,Angela.Propiedad, explotación y rentas.El clero regular zaragozano en el siglo XVIII. Diputación Provincial de Aragón. Zaragoza,1988.
- ATIENZA LOPEZ,A.;FORCADELL ALVAREZ,C."Aragón en el siglo XIX: del dominio religioso y nobiliario a la parcelación y pequeña explotación campesina" dins DD.AA.Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona,1991. vol.1. pp.138-172.
- AYMARD, M."Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?" ANNALES. Novembre-deseembre. París. 1983.
- AZAGRA ROS, Joaquim."El mercat de les terres i la desamortització a l'Horta (1800-1807) ". Estudis d' Història Agrària, número 4.Curial.Bercelona.pp. 145-165.
- AZAGRA ROS, Joaquim. Notas acerca de la desamortización de propios y comunes en la provincia de Valencia y su contexto histórico:1854-1855. E. Anales Valentinos. 1977. Número 6. Pàgines 377-408.
- AZCARATE, Gumersindo. Los latifundios. Madrid, 1905.
- BACON, F. Historia de la Revolución en las provincias Vascongadas y Navarra desde 1833 a 1837 con una reseña política y religiosa de España. San Sebastián, 1973. (reeditat)
- BACH I RIU,Antoni. Preixana. Un poble de l'Urgell.Ajuntament de Preixana i Diputació de Lleida.Lleida,1991.
- BACH I RIU,Antoni.Olius un poble del Solsonès.Arxiu Diocesà de Solsona.Solsona,1990.
- BADA, Joan. L'Església de Barcelona en la crisi de l'antic règim 1808-1833. Editorial Herder. Barcelona, 1986.
- BADENES MARTIN, M.A.Contribución al estudio de la desamortización de Mendizàbal en las comarcas septentrionales del País Valenciano. Tesina.Universitat de València, 1978-1979.
- BADOSA COLL, Elisa. La desamortización de Mendizàbal en las comarcas del Bajo Llobregat y Llano de Barcelona. Tesina.Any 1971. Universitat de Barcelona.
- BADOSA COLL, Elisa.Explotació agrícola i contractes de conreu (1670-1840). Les finques del clergat de Barcelona. Col·legi Notarial. Barcelona, 1985.
- BADOSA COLL, Elisa. "Desamortización y crecimiento agrario a mediados del siglo XIX en Cataluña ".Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid,1986.
- BADOSA COLL, Elisa. "Proces d'una resistència pagesa: El poble de Navarcles contra el Monestir de Sant Benet de Bages (1711-1835) ". Primer Col·loqui d'Història Agrària.Institut Alfons el Magnànim. València, 1983.
- BADOSA COLL, Elisa. "El cercamiento de tierras en Cataluña, (1770- 1820) ". Revista de Historia Económica, núm.4, Madrid,1984.
- BAHAMONDE MAGRO, A; TORO MERIDA, J. Burguesía, especulación y cuestión social en el Madrid del siglo XIX. Editorial siglo XXI. Madrid.
- BALAGUÉ SALVIA, germans.Bellvís, del tossal de les Sogues al Canal d'Urgell.Balaguer,1986.
- BALAGUER, V. Història de Catalunya. Librería Salvador Manero. Barcelona, 1853.
- BALAGUER, G; GRASSET, V. Noticia de la epidemia de tercianas que se padeció en varios pueblos de Urgel y otros parajes del Principado de Cataluña. Editorial Vda. Pifarrer. Barcelona, 1786.
- BALCELLS, Albert. Cataluña Contemporánea. I. Editorial Siglo XXI. Segunda edición. Barcelona, 1979.
- BALCELLS, Albert (direcció); ARDIT, Manuel; SALES, Núria. Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975. Editorial EDHASA. Segona edició. Barcelona, 1980.

- BALCELLS, Albert. El problema agrari a Catalunya 1890-1936. La qüestió rabassaire. Barcelona, 1968.
- BALDO LACOMBA, M. "Mendizàbal y la disolución del feudalismo." VII Coloquio de Paz. De la crisis del Antiguo Régimen al franquismo. Editorial Edicusa. Madrid, 1977. Volum I. Pàgines 93-114.
- BALLARIN HERNANDEZ, Rafael. La hipoteca. Génesis de su estructura y función. Madrid, 1980.
- BALMES, Jaume. Observaciones acerca de los bienes del clero. No consta el lloc d'edició. Imprenta J. Vall, Vich. Fulletó. Barcelona, 1840.
- BARBA I ROCA. Observaciones sobre el estado de la agricultura en Cataluña. Acadèmia de Ciències de Barcelona. Sessió de l'11 d'abril de 1787.
- BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà. Los religiosos durante la primera mitad del siglo XIX en Cataluña. Impressió F. J. Altés. Barcelona, 1915. 4 volums.
- BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà. Los religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX. Impressió F. J. Altés. Barcelona, 1917. 4 volums.
- BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà. Las casas de religiosos en Cataluña. Impressió F. J. Altés. Barcelona, 1906. 2 volums.
- BARREIRO FERNANDEZ, Xosé R. El Carlismo gallego. Editorial Pico Sacro. Santiago, 1976.
- BARREIRO FERNANDEZ, Xosé R. Liberales y absolutistas en Galicia. Editorial Xerais de Galicia. Vigo, 1982.
- BHADURI, Amit. La estructura económica de la agricultura atrasada. F.C.E. Mèxic. 1987
- BERGOS, Antoni. "Els recs del Pla de Lleida". Dins la Miscel·lània Borrell i Soler. Institut d'Estudis Catalans. Pàgines 39-45. Barcelona, 1962.
- BERNAL, A.M. La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen. Editorial Taurus. Madrid, 1979.
- BERNAL, A.M.; PEÑA. "Formación de una gran propiedad agraria: Anàlisis de una contabilidad agrícola del siglo XIX". Primer Coloquio de Historia de España. Barcelona, maig, 1971.
- BERTRAN I ROIGE, Prim. El Santuari de Santa Maria de Salgar. Separata. Institut d'Estudis Ilerdencs. Diputació de Lleida, 1973.
- BERTRAN SOLER, Tomàs. Itinerario descriptivo de Cataluña: militar, territorial, eclesiàstic, judicial,... Barcelona, 1847.
- BILBAO DIEZ, J.C. "La desamortización en la Rioja. Estado de la cuestión y últimos estudios". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- BILBAO DIEZ, J.C. La desamortización de Pascual Madoz en la ciudad de Logroño y su partido judicial: 1855-1856. Instituto de Estudios Riojanos. Logroño, 1983.
- BIROT, P. Etude comparée de la vie rurale pyrenéenne dans les pays de Pallars (Espagne) et de Couserans (France). París, 1937.
- BLOCH, Marc. La historia rural francesa: caracteres originales. Editorial Crítica. Barcelona, 1978.
- BOFARULL. Història crítica - civil i eclesiàstica- de Catalunya. Volums I-IX. Barcelona, 1876-1878.
- BOIS, Guy. La crisi del feudalisme a Europa a la fi de l'Edat Mitjana. Editorial l'Avenç. Stat. Cat. Est. hcós. Barcelona, 1988.
- BOLDU. Historia de la Iglesia desde la predicación de los Apóstoles hasta 1856. Editorial Volúmenes. Barcelona, 1857.

- BONET I BALTA, Joan. L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença. Publicacions Abadia de Montserrat. Montserrat, 1984.
- BORRAS, Antoni. El monestir de Bellpuig de les Avellanes i la Companyia de Jesús a mitjans del segle XVII. Fulletó.
- BORREGO, Andrés. Historia, antecedentes y trabajos a que han dado lugar en España las discusiones sobre la situación y el porvenir de las clases jornaleras. 1890.
- BORREGO, Andrés. Periodismo liberal conservador (1830-1846). Castellote, Madrid.
- BORRELL I MACIA, A. Los censos enfitéuticos en Cataluña. Editorial Bosch. Barcelona, 1948.
- BOSERUP, E. Población y cambio tecnológico. Crítica. Barcelona, 1983.
- BOULENGER, A. Historia de la Iglesia. Editorial Litúrgica Española. Barcelona, 1934.
- BRINES BLASCO, Juan. "Fuentes y Metodología para el estudio de la Desamortización en el País Valenciano". Iª Jornadas de Metodología. Universidad de Santiago. Santiago, 1973.
- BRINES BLASCO, Juan. "Conseqüències socio-econòmiques de la desamortització de 1820-1823 al País Valencià". Recerques IV. Curial. Barcelona, 1974. pp. 225-247. 1974.
- BRINES BLASCO, Juan. La desamortización eclesiàstica en el País Valenciano durante el Trienio Constitucional. Universitat de València. València, 1978.
- BRINES BLASCO, Juan. "El desarrollo urbano de Valencia en el siglo XIX. La incidencia de la desamortización de Mendizàbal". Estudis d'Història de València. València 1978. Pàgines 387-398.
- BRINES BLASCO, Juan. "Reforma Agraria y desamortización en la España del siglo XIX". ESTUDIS. Revista d'Història Moderna, 7. Pàgines 125-156.
- BRINES BLASCO, Juan. "Desamortización y Deuda Pública, una doble especulación: el caso valenciano". Desamortización y Hacienda. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- BRINES BLASCO, Juan. "Desamortización y industrialización del País Valenciano". Desamortización y Hacienda. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- BRINGUE I PORTELLA, Josep. "Moviment del preus del blat al Pallars Mitjà o Ribera de Sort al segle XVIII". Primer Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona, octubre del 1978.
- BRINGUE I PORTELLA, Josep. El "Pallars Mitjà" en el siglo XVIII: un caso de estancamiento. Tesina inèdita. Universitat de Barcelona. Barcelona, setembre del 1978.
- BROCA, G.M. Historia del derecho civil catalàn. Barcelona, 1918.
- BUSTELO, F. "La población española en la segunda mitad del siglo XVIII" Moneda y Crédito, núm. 123. Desembre, 1978.
- BUSTELO, F. "La transformación de los vecinos en habitantes. El problema del coeficiente". Estudios Geogràficos, 130. Febrer del 1973.
- CABEZON ALONSO, E. La desamortización de Mendizàbal en la comarca del Pisuerga: 1836-1853. Universitat de Valladolid. Tesina.
- CABONELL, Mateo. "Producció i circumstàncies en què es desenvolupà l'agricultura a la Segarra". XIII Congrés de la Federació Agrícola Catalana-Balear. Tàrrega 15 i 16 de maig de 1910. Barcelona, 1910.
- CALLAHAN, William J. Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874. Editorial Nerea. Madrid, 1989.
- CAMARA URRACA; SANCHEZ ZURRO. "El impacto de los capitales urbanos en la explotación rural: las grandes fincas de los alrededores de Valladolid". Estudios Geogràficos. Número 97. Madrid, 1964. Pàgines 535-611.

- CAMAS I CIRES, J. El contrato enfiteútico en Cataluña conocido con los nombres de censo o establecimiento. La Bisbal, 1889.
- CAMINAL,E. CANALES,E.;SOLA, A;TORRAS, J."*Moviment de l'ingrés senyorial a Catalunya: 1770-1835* ".Recerques. Número 8. Curial. Barcelona,1978.Pàgines 51-72.
- CAMINAL,M.; CANALES,E.; SOLA, A; TORRAS, J. "*Movimiento del ingreso señorial en Cataluña (1770-1835). Los arriendos de la Casa de Medinaceli*" dins Historia Agraria de la España Contemporànea.Editorial Crítica. Barcelona, 1978.vol.2.
- CAMPS I ARBOIX, Joaquim. Historia de la agricultura catalana. Editorial Taber. Barcelona, 1969.
- CAMPS I GIRO, Joan. La guerra dels matiners i el catalanisme polític: 1846-1849. Editorial Curial. Barcelona, 1978.
- CANAL DE URGEL. Memoria leída en la Junta ordinaria de señores accionistas celebrada en abril de 1871. Barcelona, 1871.
- CANOVAS SANCHEZ, Federico. El partido moderado. Centre d'Estudis Constitucional. Madrid, 1982.
- CANTARELLAS CAMPS, C. "*Desamortización y transformaciones urbanas en Palma de Mallorca* ".2º Congreso Español de Historia del Arte.El Arte del siglo XIX.CEHA. 1978. Pàgines 30-34
- CAPELO i GARCIA, María Luz. Contribución a la problemàtica de la desamortización eclesiàstica en la provincia de Huelva:1836-1844. Diputación de Huelva.Huelva, 1980.
- CARANTOÑA ALVAREZ, F. La crisis del Antiguo Régimen y la revolución liberal en Asturias: 1808-1833. Tesi doctoral. Universitat d'Oviedo. Juny del 1988.
- CARBONELL I ESTELLER, Montserrat."*Els comunals i la societat pagesa.Un exemple de l'Alt Urgell (finals XVIII- principis XIX)*". Recerques 13.Curial.Barcelona,1983
- CARCANO, M.A. Evolución histórica del régimen de la tierra pública. Madrid, 1925.
- CARCEL ORTI, Vicente. Política eclesial de los gobiernos liberales españoles: 1830- 1840. EUNSA. Instituto de Historia de la Iglesia. Pamplona, 1975.
- CARCEL ORTI, Vicente.Iglesia y revolución en España: 1868-1874. Estudio histórico-jurídico desde la documentación vaticana inédita. Editorial Universidad de Navarra. Pamplona, 1979.
- CARDENAS, Federico. Ensayo sobre la historia de la propiedad territorial en España. Madrid, 1873. Volum II.
- CARDÓ I SOLER, Josepa."*L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII* ".Estudis Vallencs. Valls, 1983.
- CARMONA, X; CORDERO, X." *Introducción é anàlise da redención foral de Mendizàbal en Galicia* ".Revista Gallega de Estudios Agrarios. Número 3.1980.Pàgs 37-55.
- CARR, Raymond.España 1808-1939.Ed. Ariel.Barcelona, 1970.
- CARR, Raymond. Memorias del cura liberal don Juan Antonio Posse. Madrid, 1984.
- CARRERAS CANDI, Francesc. Geografía General de Catalunya. Editorial Albert Martín. Volum dedicat a la Província de Lleida, realitzat per Ceferí Rocafort. Barcelona, 1902.
- CARRERAS CANDI, Francesc. "*Notes sobre los orígens de la emfiteusis en lo territori de Barcelona* ". Revista Jurídica de Cataluña. XV. 1909 i 1910.
- CARRERA I PUJAL, Jaume. Historia económica y política de Cataluña en el siglo XIX. Editorial Bosch. Barcelona, 1947. 4 volums.
- CARRERA I PUJAL, Jaume. Història política de Catalunya en el segle XIX. 1957.

- CARRERA I PUJAL, Jaume. La Economía de Cataluña en el siglo XIX. Barcelona. Volum II.
- CARRION, P. Los latifundios en España. Gráficas Reunidas. Madrid, 1932.
- CARRION, P. La Reforma Agraria. Est. Políticos, Sociales y Económicos. Madrid, 1931.
- CARRION, P. Medidas de índole económico-social para intensificar la explotación del suelo. Madrid, 1919.
- CASALDUERO, Joaquín. Las nuevas ideas económicas sobre la agricultura en el siglo XVIII y el nuevo sentimiento de la naturaleza. Editorial La Torre. Número 61. 1968. Pàgines 45-60.
- CASANOVAS, Màximo; DOMINGO, Manuel; MARCO, José; BRIA, Làzaro ¿Concilio o Rebeldía?. Editorial Nova Terra. Segona edició. Barcelona, 1966.
- CASARIEGO, J.E. La Iglesia Católica, España y la desamortización. Iglesia-Mundo. Número 100. Pàgines 23-33. 1975.
- CASAS MERCADE, F. Las apariencias y sus problemas. Barcelona, 1956.
- CASTRILLEJO IBAÑEZ, F. El proceso desamortizador en Valladolid en la zona de Valoria la Buena: 1822-1906. Tesina. Universitat de Valladolid. 2 vol.
- CASTRILLEJO IBAÑEZ, F. "*Consecuencias e influjo del proceso desamortizador (1822-1900) en una zona de Valladolid: Valoria la Buena*". Cuadernos de Investigaciones Históricas. Número 4. 1980.
- CASTRILLEJO IBAÑEZ, F. "*Datos para la aproximación a la Desamortización de Madoz en la provincia de Burgos: 1855-1869*". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- CASTRILLEJO IBAÑEZ, F. La desamortización de Madoz en la provincia de Burgos: 1855-1869. Tesi doctoral. Universitat de Valladolid. 1984.
- CASTRO, Benito. Diccionario histórico-portàtil de las órdenes religiosas y militares. Editorial Blas Ramón. Madrid, 1792. 2 volums.
- CERRADA, Pío. La riqueza agrícola y pecuaria de España. Real Academia de Ciencias Morales y Políticas. Madrid, 1896.
- CHAIANOV, A.V. La organización de la unidad económica campesina. Nueva Visión. Buenos Aires, 1974.
- CIUDAD. Lérida durante la época fernandina: 1814-1833. Volum XI. Febrer 1959-març 1959.
- CLAVERO, Bartolomé. "*Política de un problema: la Revolución Burguesa*". Capítol de l'obra titulada: Estudios sobre la Revolución Burguesa en España. DD.AA. Editorial Segle XXI. Madrid, 1979. Pàgs.3-48.
- CLAVERO, Bartolomé. El Código y el Fuero. De la cuestión regional en la España Contemporànea. Editorial Siglo XXI. Madrid, 1972.
- CLAVERO, Bartolomé. "*Señorío y Hacienda a finales del Antiguo Régimen en Castilla*". Moneda y Crédito. Número 135. Madrid, 1975. Pàgines 111-128.
- CLAVERO, Bartolomé. "*Prohibición de la usura y constitución de rentas*". Moneda y Crédito. Número 143. Madrid, 1977. Pàgs. 107-131.
- CLAVERO, Bartolomé. El Mayorazgo. Editorial Siglo XXI. Madrid.
- CLAVERO, Bartolomé. "*Revolució i dret de propietat*". Estudis d'Història Agrària. Número 7. Curial. Barcelona. Pàgines 9-23.
- CLAVERO, Bartolomé. "*Origen constitucional de la codificación civil en España (entre Francia y Norteamérica)*". Comunicació presentada al II Seminario de Historia del derecho y derecho privado. El Código Civil y la revolución burguesa. Barcelona, juny del 1988.

- COLOMER, A. Los liberales y el origen de la monarquía parlamentaria en España. Madrid, 1988.
- COMES, José. Tratado teórico-práctico del arte de Notaría. Edició castellana. Diversos volums. Barcelona, 1829.
- COMIN I COMIN, F. Hacienda y economía en la España contemporànea (1800-1930). Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1989. 2 vols.
- CONGOST I COLOMER, Rosa. Els propietaris i els altres: anàlisi d'unes relacions d'explotació: la regió de Girona 1768-1862. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. 1988.
- CONGOST I COLOMER, Rosa. Els propietaris i els altres. Editorial Eumo. Vic, 1990.
- CONGOST I COLOMER, Rosa. "Reflexions sobre la renda de la terra a la regió de Girona en l'etapa final de l'Antic Règim: 1770-1840 " dins Terra, Treball i Propietat. Editorial Crítica. Pàgines 247-278. Barcelona, 1986.
- CONGOST I COLOMER, Rosa. "Enfiteusis y pequeña explotación campesina en Cataluña, siglos XVIII-XIX " dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona, 1991. vol.2. pp.63-87.
- CONGOST I COLOMER, Rosa. "De pagesos a hisendats: reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La Regió de Girona "dins Jornades sobre l'estudi de la burgesia catalana al segle XIX. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona, 1993.
- CORCUERA, J. "La constitución de los derechos históricos". Revista de Derecho Constitucional, 1984.
- CORDERO, X. "La redención foral en la provincia de la Coruña en el proceso desamortizador ". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- COSTA I ESCOLA, Antoni. Història de Montagut. Lleida, 1952.
- COSTA, Joaquín. Colectivismo agrario en España. Madrid, 1915.
- COTS I CASTAÑE, Albert; TRIAS SAGNIER, Miquel. "L'ús de la informàtica en l'estudi de les fonts documentals: el projecte d'arxiu informatitzat dels processos civils de la Reial Audiència de Catalunya (del XVII al XIX) ". Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Barcelona, 1984.
- COTS I CASTAÑE, Albert. "Aproximació a l'estudi dels conflictes senyoriais a Catalunya (1751-1808) ". Estudis d'Història Agrària. Número 6. Curial. Barcelona, 1983. Pàgines 242-268.
- CRESPO REDONDO, J. "Desarrollo urbano y desamortización: el caso de Burgos. El Espacio Geogràfico de Castilla y León ". Primer Congreso de Geografía de Castilla la Vieja y León. Consejo General de Castilla y León. Colección Actas. Burgos, 1982. Pàgines 299-313.
- CUENCA TORIBIO, José María. Relaciones Iglesia-Estado en la España contemporànea: 1833-1985. Editorial Alhambra. Madrid, 1985.
- CUENCA TORIBIO, José María. La Iglesia española ante la revolución liberal. Editorial Rialp. Madrid, 1971.
- DD.AA. Instrucción práctica para la repoblación, conservación y fomento de los montes plantíos y arbolados. Madrid, 23 de febrer del 1823.
- DD.AA. Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1982.
- DD.AA. Historia Económica de la Catalunya Contemporània. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1990.
- DD.AA. I Congrés d'Història de l'Església Catalana. Solsona. Setembre, 1993.

- DD.AA. El fin del feudalismo en el mundo occidental. Siglo XXI. Madrid, 1979.
- DALMASES I MASSOT, Fausto de. Guía histórico-descriptiva de la ciudad de Cervera. Cervera, 1890.
- DANTIN CERECEDA. Cultivo de las tierras de secano en las comarcas àridas de España. Dry-farming ibérico. Guadalajara, 1916.
- DAVIU,G.-MOLL,I.-SUAU,J. *Estructura agraria mallorquina del siglo XVIII: intento de aproximación "* a La economía agraria en la historia de España. Madrid, 1978.
- DEL MORAL. Hacienda y sociedad en el Trienio Constitucional 1820-1823. Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1975.
- DEL MORAL. "*Contribución territorial y valor de la propiedad rústica en España entre 1820-1823: el caso de Navarra*". Hacienda Pública Española.Número 38. 1976.
- DEL RIO, Ramon. Las últimas cortes del reino de Navarra: 1828-1829. Editorial Haranburu. San Sebastián, 1985.
- DEL RIO, Ramon. Rebelión campesina y cambio social. Editorial Crítica. Barcelona, 1978.
- DEL RIO, Ramon. Orígenes de la guerra carlista en Navarra, 1820-1824. Pamplona, 1987.
- DIEZ ESPINOSA, J.R. "*El acceso del cultivador a la propiedad desamortizadora: la redención de censos. Algunas modalidades "*. Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura.Madrid, 1986.
- DIEZ ESPINOSA, J.R. Desamortización y economía agraria castellana. Valladolid: 1855-1868. Institución Cultural Simancas. Diputación Provincial de Valladolid.1986.
- DIEZ ESPINOSA, J.R. "*Estructura de la propiedad y desamortización: redención de censos enfiteúticos en Castilla-León. Cuestiones de método "*. Primer Congreso de Historia de Castilla y León. Volum III. Pàgines 177-192. 1984.
- DIEZ ESPINOSA, J.R. "*El significado de la desamortización de Madoz en la provincia de Valladolid*". Investigaciones Históricas. Número 5. Pàgines 165-215. 1985.
- DIEZ ESPINOSA, J.R.Revolución liberal en Castilla. Universidad de Valladolid. Valladolid, 1987.
- DIEZ ESPINOSA, J.R. "*Estructura de la propiedad y revolución liberal en Valladolid. Tierra, nobleza y burguesía*" dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX.Consello da Cultura Galega.Crítica,Barcelona,1991. vol.1. pp.201-217.
- DIEZ DEL CORRAL, Luis. El liberalismo doctrinario. Instituto de Estudios Políticos. Madrid, 1973.
- DIEZ QUIJANO, Desideri. Història de Puigvert de Lleida. Editorial la Llar del Llibre. Barcelona, 1989.
- DIRECCION GENERAL DE ARCHIVOS Y BIBLIOTECAS. Los archivos y la Historia de la Agricultura. Madrid (La Xilogràfica), 1963.
- DOMINGUEZ ORTIZ, Antonio. "*Las rentas episcopales de la Corona de Aragón en el siglo XVIII "*. Dins l'obra genèrica: Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporànea. Editorial Ariel. Barcelona, 1974. Pàgines 14-43.
- DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, Javier M.La desamortización de Mendizàbal en Navarra:1836-1851.I.Jerónimo Zurita. C.S.I.C. Madrid 1975.
- DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, Javier M. "*La primera burguesía liberal navarra. Anàlisis de los compradores de la desamortización de Mendizàbal "*.Saidak. Número 3. 1979.
- DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, Javier M."*Desamortización y revolución liberal en Navarra "*.Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura.Madrid,

- 1986.
- DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, Javier M. Riqueza y propiedad en Castilla del Antiguo Régimen. La provincia de Toledo en el siglo XVIII. Instituto de Estudios Agrarios. Madrid, 1984.
 - DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, J. "Datos sobre la propiedad rústica de la Iglesia Navarra en época de Mendizàbal". De la revista: "Cuadernos de Historia Económica de Cataluña". VIII.1972. Pàgines 97-117.
 - DONEZAR DIEZ de ULZURRUN, J. "El destino de los edificios- conventos navarros en tiempo de Mendizàbal". De la revista: Príncipe de Viana. Número 128-129. Pàgines 275-292. 1972.
 - DONEZAR DIEZ DE ULZURRUN, Javier. "El régimen señorial en Navarra y el País Vasco" a Boletín del Instituto Gerónimo Ustàriz, nº 4.1990. pp.5-20.
 - DUBY, G. Economía rural y vida campesina en el Occidente medieval. Barcelona, 1973.
 - DUHAMEL DE MONCEAU, H.L. Elementos teórico-pràcticos de Agricultura. 3. Collado, Madrid, 1805.
 - DURAN I PUJOL, Montserrat. "El règim senyorial català a l'època Moderna: continuïtat i decadència". Manuscrits. Número 1. Maig del 1985. Pàgines 29-35.
 - DURAN I PUJOL, Montserrat. "Evolució de la propietat i dedicació agràries a la pabordia del Penedès (segles XVI-XVIII)". L'Avenç. Número 26. Abril, 1980.
 - DURAN I PUJOL, Montserrat. Renda i producció agrària a Catalunya (segles XVI-XVIII). L'Alt Urgell, el Baix Empordà, la Conca de Barberà i el Tarragonès. Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona. 3 volums. 1984.
 - DURAN I PUJOL, Montserrat. "L'Evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya: 1500-1799". Recerques. Número 17. Curial 1985. Pàg. 7-42.
 - ECO, Umberto. Cómo se hace una tesis. Técnicas de investigación, estudio y escritura. Editorial Gedisa. Barcelona, 1983. Cinquena edició.
 - ENCISO RECIO, L.M. La desamortización de Mendizàbal en Valladolid 1836-1853. Transformaciones y constantes en el mundo rural y urbano de Castilla la Vieja. Instituto de Cultura Simancas. Valladolid, 1980.
 - ESPINAGOSA, J.; GONZALVO, G.; PLANES, J.M.; PONT, A. Anglesola segles XVI al XX. Ajuntament d'Anglesona i Diputació de Lleida. Lleida, 1988.
 - ESPINAL I GARCIA, Bernardo. Atlante español o descripción general geogràfica, cronológica e histórica de España. Corregimiento de Lérida. Capítol VI. Hilario Fentos. Madrid, 1783.
 - ESTAPE, Fabià. La Desamortización. Diccionario de Historia de España. Madrid, 1952. Volum I.
 - FABRO, I.; GOMEZ, M.; RODÉS, A. "Terra i propietat. La transformació del camp pratenc al segle XIX" dins les Primeres Jornades de Recerca Històrica i Social del Baix Llobregat. Sant Feliu de Llobregat dies 27-28-29 de novembre de 1991.
 - FAUS I CONDOMINAS, J. "Els capítols matrimonials a la comarca de Guissona (Catalunya Segriana)". Revista Jurídica de Catalunya. 1902.
 - FAUS I CONDOMINES, Ramon. "Dret especial de la Segarra". Acadèmia de Jurisprudència i Lesgislació de Catalunya: "Conferències sobre varietat comarcal del dret civil català". Barcelona, 1934.
 - FELIU I MONFORT, Gaspar. El clero en Cataluña durante el Trienio Liberal. Tesina de la Facultad de Filosofía y Letras de Barcelona, 1967.
 - FELIU I MONFORT, Gaspar. La clerecia catalana durant el trienni liberal. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1972.

- FELIU I MONFORT, Gaspar. *"El negocio de los arrendamientos de rentas señoriales: examen de un libro de cuentas"*. Revista de Historia Económica. III, número 1. 1985. Pàgines 31-54.
- FELIU I MONFORT, Gaspar. El funcionamiento del régimen señorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla l'Urgell. I.E.I.Lleida, 1990.
- FELIU DE LA PENYA. Anales de Cataluña. Volum III. Barcelona, 1709.
- FERNANDEZ ALBADADEJO, Pablo. La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa: 1766-1833. Editorial Akal. Madrid, 1975.
- FERNANDEZ CANTON, José María. Efectos de la desamortización en la diócesis de León. San Marcos de León. Un siglo de historia: 1835-1961. Archivo Histórico Diocesano. León, 1961.
- FERNANDEZ CANTON, José María. Los Archivos de la Iglesia en España. Colección de archivos eclesiásticos españoles. Archivo Histórico Diocesano. C.E.I. "San Isidoro". León, 1978.
- FERNANDEZ PINEDO, E. *"La entrada de la tierra en el circuito comercial: la desamortización en Vascongadas. Planteamiento y primeros resultados"*. Pàgines 100-128 dins Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporànea. Actas del I Congreso de Historia Económica de España. Editorial Ariel. Barcelona, 1974.
- FERNANDEZ PINEDO, E. *"Els contractes emfitèutics al País Basc"* Estudis d'Història Agrària. Número 7. Pàgines 29-49.
- FERNANDEZ PORRAS, M. Asunción. Restauración de las Ordenes Religiosas y de la Enseñanza en Cataluña: 1814-1820. Tesina. Universitat Barcelona l'any 1956.
- FERRAGUT; Joana. La desamortización de Mendizàbal en Mallorca: 1836-1846. Fascículos de Filosofía y Letras. Departamento de Estudios Geográficos. Palma de Mallorca, 1974. Tesina. Universitat de Barcelona, 1974.
- FERRAN I LAMIC, Josep. Una producció interessant per a l'Urgell. L'ordi de cerveseria. Cervera, 1934.
- FERRER I ALOS, Llorenç. Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX). Abadia de Montserrat. 1987.
- FERRER I ALOS, Llorenç. *"L'Església com a institució de crèdit: les quotidianes distribucions de la Seu de Manresa"*. Recerques. Número 18. Curial. Barcelona, 1986. Pàgines 7-47.
- FERRER I ALOS, Llorenç. Aproximació a l'estructura agrària de la comarca del Bages en el segle XVIII i la primera meitat del segle XIX. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1985.
- FERRER I ALOS, Llorenç. Els orígens de la industrialització a Catalunya Central. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1986.
- FERRER I ALOS, Llorenç. *"La pequeña explotación en un viñedo de la Cataluña Central en los siglos XIX y XX. Consideraciones sobre su evolución y comportamiento"* dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona, 1991. vol.2. pp. 34-62.
- FERRER, LL.; SEGURA, A.; SUAU, J. *"Confecció dels "amillaments" i poder local. Els municipis del Pla de Barcelona: 1851-1874"*. Terceres Jornades d'Estudis Històrico-Locals. Palma de Mallorca.
- FERRER GANDUXER, J. Tratado completo de equivalencias de España y sus posesiones. Barcelona, 1891.
- FIGUEROLA, Jordi. Església i societat a principis del segle XIX. Editorial Eumo. Vic,

- 1988.
- FIGUERUELO, A. "*Problema en torno a la propiedad de 3338 hectàreas*". "El Noticiero Universal". 6 Septiembre, 1966. Pàgines 19-23.
 - FLORES, Javier. Estructura socio-económica de la agricultura española. Editorial Península. Barcelona, 1969.
 - FLOREZ ESTRADA. "*Del uso que debe hacerse de los bienes nacionales*". Artículo de "El Español" día 28 de febrero de 1836. Reproducido en Obras de la Biblioteca de Autores Españoles. Atlas. Madrid, 1958. Pàgines 361-362.
 - FLOREZ ESTRADA, Alvaro. Curso de Economía Política. Clàssicos del Pensamiento Español. Instituto de Estudios Fiscales. Ministerio de Hacienda. Madrid, 1980. 2 vols.
 - FLORISTAN SAMAMES, J. La desamortización de los bienes pertenecientes a corporaciones civiles y al Estado en Navarra. "Homenaje a Amado León". C.S.I.C. Zaragoza, 1966.
 - FOLCH, Artemi. Aspectes de la desamortització del segle XIX. Episodis de la Història de Barcelona. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1973.
 - FONT I SAGUE. Història de Catalunya. Barcelona, 1899.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*La crisis bladera del segle XIX*". De la revista "Serra d'Or". Núm.11. Segona època. 1960.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*La gran propiedad agraria en los conventos españoles a comienzos del siglo XIX*". Première Conferència Internacionale d'Histoire Economique. París, 1960.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. La quiebra de la monarquia absoluta, 1814-1820. Ariel. Barcelona, 1971.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX. Ariel. Barcelona, 1973.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. Hacienda y Estado en la crisis del Antiguo Régimen español: 1823-1833. Madrid, 1973.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "Mendizàbal y la desamortización civil". Hacienda Pública Española. Número 27. Madrid, 1974. Pàgines 75-80.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. La Revolución Liberal. Política y Hacienda 1833-1845. Instituto de Estudios Fiscales. Ministerio de Hacienda. Madrid, 1977.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*La crisis agraria de comienzos de siglo XIX y sus repercusiones en España*". Hacienda Pública Española. Número 55. Madrid, 1978. Pàgines 177-190.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833. Crítica, Barcelona, 1979.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. La Hacienda en la historia de España, 1700-1931. Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1980.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*Crisi camperola i revolta carlina*". Recerques. Número 10. Curial. Barcelona, 1980. Pàgines 7-16.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "La crisis del Antiguo Régimen en España" a Papeles de Economía Española. 20. Madrid, 1984.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus repercusiones en España*". Dins Historia agraria de la España Contemporànea I. Editorial Crítica. Barcelona, 1985. Pàgines 103-129.
 - FONTANA I LAZARO, Josep. "*La desamortización de Mendizàbal y sus antecedentes*" dins Historia agraria de la España Contemporànea, I. Editorial Crítica. Barcelona, 1985. Pàgines 219-244.

- FONTANA I LAZARO, Josep. La fi de l'Antic Règim i la industrialització,1787-1868.Edicions 62. Barcelona, 1988.
- FONTANA, Josep; GARRABOU, Ramon. Guerra y Hacienda. Instituto Gil-Albert. Alacant, 1986.
- FONTANA, Josep; UCELAY DA CAL, Enric; FRADERA, Josep M. Reflexions metodològiques sobre la història local. Quaderns del Cicle Primer. Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona. Girona, 1985.
- FORCADELL ALVAREZ, Carles."La redempció de censos a Aragó: el cas del terme municipal de Saragossa (1855-1856)". Estudis d'Història Agrària.Núm 7. Pàgines 41-49.
- FORT I COGUL, E. Aspectes de la Desamortització. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1968.
- FORT I COGUL, E."La desamortización del siglo XIX y su repercusión en Santes Creus ".Studia Monàstica. Monestir de Montserrat.Any 1970.Pàgs.291-310.
- FRADERA, Josep M. Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna: 1814-1845. Editorial Crítica. Barcelona, 1987.
- FRANCO ALONSO, S. Reseña histórica sobre la Hacienda Pública en España y arreglo de sus deudas. Impr. de Rojas y Compañía de Madrid. Madrid, 1865.
- FRIGOLA, Vicente de. Relación de los pueblos de que consta el principado de Cataluña. Editorial Brusi. Barcelona, 1824.
- FUENTE, Vicente de la. Historia Eclesiàstica de España. Diversos volums. Madrid, 1875.
- GACETA AGRICOLA (revista). Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento de Madrid. 1876-1879 al 1892.
- GALITO I PUBILL, Miquel."La desamortización durante el abadiato de fra Pedro Carrera Torrent, último abad de Santes Creus ". Yermo. Número 14. Santa Maria del Paular, 1976.
- GALITO I PUBILL, Miquel. Castellnou de Seana abans i després del Canal d'Urgell 1840-1880. Editorial Virgili i Pagès S.A. Lleida, 1988.
- GALLEGO GUITIAN, M.V."Muestreo aleatorio sistemático aplicado a la desamortización en la provincia de La Coruña". Actas de la Primera Jornada de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas.Santiago de Compostel.la.Pàgines 45-64.
- GAMERO ROJAS,Mercedes.El problema de la tierra en la provincia de Sevilla, 1700-1834. Tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història de Sevilla.1990.
- GARCIA BALLESTEROS, A; REDONDO GONZALEZ, A. "El papel de la desamortización en la evolución de las ciudades españolas. Los ejemplos de Guadalajara y Plasencia ".Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura.Madrid, 1986.
- GARCIA COLMENARES, P."La desamortización urbana en la ciudad de Palencia (1836-1856) ".Desamortización y Hacienda Pública.Ministerio de Agricultura.Madrid, 1986.
- GARCIA COLMENARES, P."La revolución liberal burguesa en las ciudades de Castilla la Vieja y León. La desamortización urbana en la ciudad de Palencia (1836-1856) ".Primer Congreso de Historia de Castilla y León.Burgos,1983.Volum 3.Pàgs.193-213.
- GARCIA LOMBARDELO, Jaime. Agricultura y estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen. Madrid, 1973.
- GARCIA MARTIN, Pedro. El monasterio de San Benito el Real de Sahagún en la época moderna (Contribución al estudio de la economía rural monástica en el Valle del Duero). Tesina llegida a la Universitat Autònoma de Madrid (en premsa per Junta

- Castilla-León). Madrid, juny del 1982.
- GARCIA MARTIN, Pedro."El régimen contractual de las economías monásticas y la transformación del paisaje agrario en La Rioja en el siglo XVIII ". Berceo. Números 106-107.
 - GARCIA MARTIN, Pedro."Desamortizaciones y Estado Económico del clero regular en la provincia de Logroño ". II Coloquio sobre Historia de la Rioja. Col·lecció Universitat de la Rioja. Logroño, 2-4 d'octubre del 1985.
 - GARCIA NIETO,Carmen;DONEZAR,Javier;LOPEZ PUERTA,Luís. Moderados y Progresistas 1833-1868.Bases Documentales de la España Contemporànea. Publicaciones Guadiana. Madrid, 1971. 2 volums.
 - GARCIA PEREZ, J."La desamortización de propiedades rústicas del clero regular en los partidos judiciales de Valencia de Alcàntara, Alcàntara y Hoyos. 1836-1845 ". Norba. Número 1. Pàgines 365-382.
 - GARCIA PEREZ, J. La desamortización eclesiàstica y civil en la provincia de Càceres: 1836-1870. Cambios en la estructura agraria y nuevos propietarios.Tesi doctoral. Universitat d'Extremadura. 1982.
 - GARCIA ROVIRA,Anna M.La revolució liberal a Espanya i les classes populars. Eumo Editorial. Vic, 1989.
 - GARCIA SANZ, Angel. "Agronomía y experiencias agronómicas en España durante la segunda mitad del siglo XVIII". Moneda y Crédito.Madrid. 1974.
 - GARCIA SANZ, Angel. Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja. Editorial Akal. Madrid, 1977.
 - GARCIA TEJERO, Alfonso. Historia político-administrativa de Mendizàbal. Dedicada al pueblo liberal español y escrita por... Est. tip. de J.A. Ortigosa. Madrid, 1858. 2 volums.
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon. La evolución de la estructura agraria de la Segarra desde el siglo XVIII hasta nuestros días. Universitat de Barcelona. Tesina. 1962.
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon."Sobre la formació del mercat català al segle XVIII. Una primera aproximació a base dels preus dels grans de Tàrrrega: 1732-1811 ". Recerques. Número 1.Barcelona, 1970.Pàgines 83-121
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon.La depresión de la agricultura española durante el ultimo tercio del siglo XIX. Tesi doctoral.Universitat Autònoma de Barcelona. 1973.
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon."La crisi agrària espanyola del final del segle XIX: una etapa de desenvolupament del capitalisme ". Recerques. Número 5. Barcelona, 1975.Pàgines 163-216
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon."Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riubregós: 1847-1869". Estudis d'Història Agrària. Número 1. Curial. Barcelona, 1978. Pàgines 241-280.
 - GARRABOU I SEGURA,Ramon. Enginyers industrials, modernització econòmica i burgesia a Catalunya: 1850-inicis del segle XX. Editorial l'Avenç. Barcelona, 1982.
 - GARRABOU I SEGURA, Ramon."Salarios y proletarización en la agricultura catalana de mediados del siglo XIX" en Hacienda Pública Española. núm.108-109. Madrid, 1987.pp.343-359.
 - GARRABOU, R;TELLO,E,;VICEDO,E. "De rentistas a propietarios: la gestión de patrimonios nobiliarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840)" en el Congreso Señorío y Feudalismo en la Península Ibérica (XII-XIX).1989. En prensa.

- GARRABOU, R.-PUJOL, J. "*El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX*" a Recerques, 19. Curial.Barcelona,1987.
- GARRABOU, R.;PUJOL, J.;COLOMÉ, J."*Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya 1818-1936)*" dins Recerques,24. Curial.Barcelona,1991.
- GARRABOU, R.;PUJOL, J.;COLOMÉ, J; SAGUER, E."Estabilidad y cambio de la explotación campesina (Catalunya, siglos XIX-XX)" a Ramon GARRABOU (coordinador).*Propiedad y explotación campesina en la España Contemporánea*. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1992.
- GARRABOU, Ramon;LLUCH, Ernest.Notes sobre el desenvolupament de l'economia al Principat de Catalunya. Apéndice del libro COLE. *Història de la Economia Moderna*. Edicions 62. Barcelona, 1965.
- GARRABOU, Ramon; SANZ, Jesús; GARCIA, Angel. Historia Agraria de la España Contemporánea. Editorial Crítica. Barcelona, 1985. 2 volums.
- GARRABOU I SEGURA, Ramon-SAGUER, Enric. "Capitalisme agrari sense proletarització. Els assalariats rurals a Catalunya (segles XIX-XX)".en curs d'elaboració.
- GARRABOU, R.;SAGUER, E.;SALA, P."*Formas de gestión y evolución de la renta a partir del anàlisis de contabilidads agrarias: los patrimonios del Marquès de Sentmenat en el Vallès y Urgell (1820-1917)*" a Noticario de Historia Agraria. n°5. pp.97-126.
- GARRIDO, Fernando. Historia del reinado del último borbón de España. Editorial Manero.Barcelona, 1868-1869. 3 vol
- GASCON, J."*En favor del secano*".Boletín de la agricultura técnica y agronómica. Madrid, 1914.
- GAY ARMENTEROS, J.C. Desamortización de algunos bienes de religiosos en la provincia de Jaén: 1836-1837. Càmara Oficial de Comercio e Indústria. Jaén, 1975.
- GAY ARMENTEROS, J.C.; GONZALEZ DE MOLINA; GONZALEZ OLIVER. "*Aspectos sobre la desamortización de Andalucía Oriental*". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura.Madrid, 1986.
- GENERELO, J.J.La desamortización de Mendizàbal en Huesca. Tesi en curs de realització.
- GERMAN, L."*Uso del suelo y producción agraria en Aragón durante el primer tercio del siglo XX*". III Congreso de Historia Económica. Segòvia, 1985.
- GIRALT I RAVENTOS, E."*Desamortizaciones, transferencias de propiedades agrarias en la época contemporánea*". Primera Jornada de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas.Universidad de Santiago. Santiago de Compostel.la, abril del 1973.
- GIRALT I RAVENTOS, E. Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XIX. Població i agricultura. Editorial Enciclopèdia Catalana.Barcelona, 1990. Pàgines 123-305.
- GIRONA, Ignasi. "*Producció i circumstàncies en que es desenvolupa l'agricultura a l'Urgell*". XIII Congrés de la Federació Agrícola Catalana-Balear. Tàrrrega 15-16 de maig del 1910. Barcelona, 1910.
- GOMEZ CRUZ, C. "La desamortización de los bienes del clero secular en el siglo XIX: el partido judicial de Enguera". Tesina de la Universitat de València, 1974.
- GOMEZ CHAPARRO, Rafael. La desamortización civil en Navarra. Editorial Eunsa. Pamplona, 1967.
- GOMEZ MENDOZA, J."*Desamortización y morfología urbanas en Alcalà de Henares en el siglo XIX*".Estudios Geográficos. Número 138-139. 1975.
- GOMEZ OLIVER, Manuel.La Desamortización de Mendizàbal en Granada. Diputación de Granada. Granada,1983.

- GOMEZ OLIVER, M.La Desamortización en la provincia de Granada desde el Trienio Liberal hasta la etapa de Madoz. Tesis doctoral. Universitat de Granada, 1979.
- GOMEZ OLIVER,M.;GONZALEZ DE MOLINA NAVARRO,M. Transferencias de propiedad y desamortización en Santa Fe. Ayuntamiento de Santa Fe. Santa Fe,1983.
- GOMILA I GASOLIVA, Joana M. La desamortización eclesiàstica en Menorca: 1820-1845.Tesi lligada a la Universitat de Barcelona l'any 1973.
- GONZALEZ MARZO, F.Contribución al estudio de la desamortización eclesiàstica de las tierras en la provincia de Cuenca: 1836-1845. Tesina de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1984.
- GONZALEZ DE MOLINA NAVARRO,M.Desamortización, deuda pública y crecimiento económico Andalucía: 1820-1823. Diputación de Granada. Granada, 1985.
- GONZALEZ DE MOLINA NAVARRO,M.; SEVILLA GUZMAN,E. "*Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la Alta Andalucía,1758-1930* "dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona,1991. vol.2. bàsicament p.109.
- GONZALEZ RUIZ, M."*Vicisitudes de la propiedad eclesiàstica en España durante el siglo XIX* ".Revista Española del Derecho Canónico. Madrid, 1946.
- GONZALEZ PORTILLA, MALUQUER, RIQUER (editors). "*Del censo a la obligación: modificaciones en el crédito rural antes de la primera guerra carlista en el País Vasco* ". Que es troba a: Industrialització y Nacionalismo.Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra, 1985.
- GONZALEZ SOTO, J. Agricultura elemental. Madrid, 1849.
- GRAU I PUJOL, Josep; PUIG I TARRECH, Roser."*Rocallaura segons el cadastre de 1730-1731 i l'endeutament del municipi* ". Revista URTX. Número 1. Pàgines 85-101. Tàrraga, 1989.
- GUIA CATALANA ó CATALUÑA en la mano. Vocabulario de ciudades, villas, pueblos, villoríos, caseríos y santuarios de las 4 provincias catalanas. Editorial M. Saurí. Barcelona, 1873.
- GUIA DEL ESTADO. Eclesiàstico seglar y regular, de España en particular, y de toda la Iglesia Católica en general para el año 1806. Editorial Imprenta Real. Madrid.
- GUILLÉN I FERNANDEZ, Empar. El manuscrit de Pere Segarra. Recull històric d'Ivars d'Urgell i diari de l'autor (1932-1938). Institut d'Estudis I. Lleida, 1986.
- GUIU I PUJOL, Andreu. Un poble de la Catalunya de Ponent al segle XVIII: Castelló de Farfanya. Tesina. Universitat de Barcelona, 1981.
- GURI VILLAR, Albert. Propiedad y sistema agrario de la orden sanjuanista en Cataluña durante el siglo XVII. Tesis Universitat de Barcelona,Número 3.
- HERR, Richard"*El significado de la desamortización en España* " Moneda y Crédito.Número 131. Madrid, 1974. Pàgines 55-94.
- HERR, Richard. "*Hacia el derrumbe del Antiguo Régimen: crisis fiscal y desamortización bajo Carlos IV*". Moneda y Crédito. Número 118. Pàgines 37-180. Madrid, 1971.
- HERR, Richard. "*La élite terrateniente española del siglo XIX* ". Cuadernos de Investigación Histórica. Número 2.III.1978.Pàgines 591-615
- HERR, Richard."*La vente des propriétés des mains mortes en l'Espagne: 1798-1808* ". Annales Economies, Sociétés, Civilisations".Número 1. París,1974.Pàg.215-228.
- HERR, Richard. España y la revolución del siglo XVIII. Editorial Aguilar. Madrid, 1964.
- HERRERA, Alonso de. Agricultura general que trata de la labranza del campo y sus particularidades, crianza de animales, propiedades de las plantas. Editorial Joseph de Urrutia. Madrid, 1970.

- HERRERO MARTINEZ DE AIZCOITIA, G. La desamortización de los bienes de manos muertas en la ciudad de Palencia. Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses. Palencia, 1972. Número 33. Pàgines 167-193.
- HILTON, R. ed. La transición del feudalismo al capitalismo. Siglo XXI. Madrid. 1978.
- HINOJOSA, E. El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña, durante la Edad Media. Madrid, 1905.
- HOBSBAWM, E.J.-RUDÉ, G. Revolución Industrial y revuelta agraria. El capitán Swing. Siglo XXI. Madrid, 1978.
- IGLESIES, Josep. El cens del Comte Floridablanca, 1787 (part de Catalunya). Fundació Salvador Vives Casajuana. Barcelona, 1969-1970. 2 volums.
- IRADIEL, Paulino; MOLL, Isabel. "*Marxismo y desarrollo económico en la Europa preindustrial*". Revista "Debats". Número 5. Pàgines 61-118. 1984.
- JACOB CALVO, Juan; JORDA OLIVES, Mercedes. "*La Iglesia catalana en los inicios del régimen liberal (1832-1835)*". Revista "Hispania". Volum XLI. Número 149. 1981. Pàgines 589-621.
- JOVELLANOS, G.M. Informe sobre la ley Agraria. Memorias de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Madrid. Volum V. Editorial Sancha. Madrid, 1975.
- JOVER, José M. La era isabelina y el sexenio democrático. Editorial Espasa-Calpe. Madrid, 1981.
- JUNTA GENERAL DE ESTADISTICA. Censo de población de España en 1860. Imprenta Nacional. Madrid, 1863.
- JUTGLAR, Antoni. Historia crítica de la burguesía en Cataluña. Edicions Anthropos. Barcelona, 1984.
- KOSTKA BAYO, Estanislau de (es pensava anònima). Historia de la vida y reinado de Fernando VII de España. Editorial Repullés. Madrid, 1842. 3 volums.
- KONDO, Agustín. La agricultura española del siglo XIX. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Editorial Nerea. Madrid, 1990.
- LABORDE, A. Itinerario descriptivo de las provincias de España y sus islas y posesiones. Imprenta Mompié. València, 1816.
- LARA I PEINADO, Frederic. "*Los historiadores de la ciudad de Lérida (siglos XIII-XIX)*". Ilerda. Núm. 30. 1975. Pàg. 273-304
- LARA I PEINADO, Frederic. Avinganya, bressol dels trinitaris a Catalunya. Epigrafía de Lérida. Cultura Ilerdense. Minor. Editorial Diàlogo. Lleida, 1979.
- LAURIERE DE, J. Sur l'origine du droit d'amortissement. París, 1692.
- LAZARO TORRES, Rosa María. La Desamortización de Espartero en Logroño: 1840-1843. Instituto de Estudios Riojanos. Diputación Provincial. Logroño, 1977. Pàgines 81-103.
- LAZO DIAZ, Alfonso. La desamortización de las tierras de la Iglesia en la provincia de Sevilla: 1835-1845. Diputación Provincial de Sevilla. Sevilla, 1970.
- LAZO DIAZ, Alfonso. "*La desamortización eclesiàstica en la provincia de Sevilla*". Moneda y Crédito. Número 100. Març de 1967.
- LEDESMA RUBIO, M. "*La economía de Zaragoza de la orden de San Juan de Jerusalén y la desamortización de sus bienes*". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
- LEMEUNIER, Guy; PEREZ PICAZO, María Teresa. "*Cens emfitèutic i colonització agrícola a Múrcia (1450-1900)*". Estudis d'Història Agrària. Número 7. Curial. Barcelona. Pàg. 51 i 55.
- LIEBIG, Barón Justo de. Cartas sobre la química y sus aplicaciones a la industria, a la

- fisiología y a la agricultura. Editorial Moràn. Salamanca, 1845.
- LOPEZ ARANGUREN, José Luís. Moral y Sociedad. Moral social española en el siglo XIX. Editorial Edicusa. Madrid, 1965.
 - LOPEZ GARCIA, José Miguel; VILLA MATEOS, Javier. "*Informe de "bienes nacionales" y desamortización: Una aportación al estudio del clero regular en las provincias de Valladolid y Palencia a finales del Antiguo Régimen*". Congreso de Historia Rural. Siglos XV-XIX. Universitat Complutense de Madrid, 1984. Actes 13-16 octubre del 1981.
 - LOPEZ MONTOYA, E.; PERUGA GUERRERO, J.; TUDEL FILLAT, C. L'Andorra del segle XIX. Conselleria d'Educació i Justícia. Andorra la Vella. 1988.
 - LOPEZ MORALES, B. La intérprete de la verdadera opinión acerca de la venta de los bienes llamados nacionales. Impr. D. M. Aparicio. Valladolid, 1843.
 - LOPEZ PIÑERO, J.M. i altres. Diccionario histórico de la ciencia moderna en España. Editorial Península. Barcelona, 1983.
 - LOPEZ ONTIVEROS, A. "*La desamortización de fincas rústicas en los municipios de la campiña de Córdoba*". En el Boletín de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes. XL. Pàgs 49-110. 1971.
 - LOPEZ PUERTA, L. "*La venta de bienes eclesiásticos en la provincia de Guadalajara*". Cuadernos de Historia IV. 1973. Pàgines 381-418.
 - LOZANO, C.; ZARAGOZA, F. Estudios sobre la desmortización en Zaragoza. D.G.A. Zaragoza, 1986.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Lérida y sus relaciones con Poblet. Lleida, 1954.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. El desarrollo urbano de Lérida a través de la historia. Editorial Artis. Lleida, 1954.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. "*Viajeros extranjeros que visitaron Lérida en el siglo XVIII*". Acanto. Número 100. 1 de febrer del 1963.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. "*El Canal d'Urgell, font de riquesa*". Serra d'Or. Any VIII. Número 2. Febrer de 1966. Barcelona. Pàgines 101-103.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Naixement de Lleida Contemporània. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1969.
 - LLADONOSA, Josep; PERRIN, René; MORELL, Ramon; CLUA, Josep. Almacelles, visió d'un poble. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1970.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Repertorio bibliogràfic ilerdense. Impr. Esc. Provincial. Lleida, 1970.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. El barrio de Mayals y la unidad de Lérida: 1754-1765. Editorial Tipografia Selecta. Lleida, 1971.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Història de Lleida. Ed. Camps-Calmet. Tàrrrega, 1973. 2 volums.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. La Fuliola. Nou segles d'història (1080-1980). Ajuntament de La Fuliola. Lleida, 1980.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Història de la ciutat de Lleida. Curial. Barcelona, 1981
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir Santjoanista. Exm. Aj. d'Alguaire. Lleida, 1981.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Las calles y las plazas de Lérida a través de su historia. Editorial Ilerda-Guimet. Lleida, 1961-1978. 5 volums.
 - LLADONOSA I PUJOL, Josep. Història d'Artesa de Segre i la seva comarca. Ajuntament d'Artesa de Segre. 1990.
 - LLADONOSA I VALL-LLEBRERA, Manuel. "*Un conflicte agrari: el Canal d'Urgell i el*

- pagament del novè* ". Recerques. Número 7. Any 1978. Barcelona. Pàgines 117-124.
- LLADONOSA I VALL.LLEBRERA,Manuel. Carlins i liberals a Lleida. Pagès editors. Lleida, 1993.
 - LLEDOS MIR, Miguel. Historia de la antigua villa hoy ciudad de Tremp. Barcino. Barcelona,1977.
 - LLEIDA (I). "Lleidatans d'ahir i lleidatans d'avui. Manuel Fuster i Arnaldo (1808-1869)".Número 50. Lleida, juny del 1927.
 - LLENSA de GELCEN, Santiago. Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña. Publicación Divulgadora de la Càmara Oficial Sindical Agraria. Número 12. Barcelona, 1952.
 - LLENSA de GELCEN, Santiago. Breve historia de las medidas agrarias de la Antigüedad y estudio preliminar de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña. Càmara Oficial Sindical Agraria de Barcelona. Publicaciones Divulgadoras. Número 12. Barcelona, 1952.
 - LLOBET I REVERTER, Salvador."José Aparici y los pueblos de la provincia de Lérida en el siglo XVIII". Ilerda. Número VIII. Lleida, 1947.
 - LLOBET I MARTI, R. Breu descripció històrico-geogràfica de la vila i parròquia de Sant Martí de Maldà. Imprenta Mariana. Lleida, 1907.
 - LLOMBART, V. "Ley agraria y sociedades de Agricultura: la idea de Campomanes".Información Comercial Española. 1976.
 - LLORCA, B. Compendio de historia de la Iglesia Católica. Editorial Razón y Fe. S.A. Madrid, 1951.
 - LLORENS I CANCUSTELL, Concepció. La desamortización eclesiàstica de Mendizàbal en Manresa. Tesina llegida a la Universitat de Barcelona. Any 1978.
 - LLORENS, Antoni. Solsona en les guerres del segle XIX a Catalunya. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1981.
 - LLUCH I MARTIN, Ernest. El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840):Els orígens ideològics del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana. Edicions 62. Barcelona, 1973.
 - LLUCH I MARTIN, Ernest. Acaecimientos de Manuel Belgrano, fisiócrata, y su traducción de las màximas generales del gobierno económico de un reino agricultor. Editorial Ici. Madrid, 1984.
 - LLUCH I MARTIN, Ernest. "La sociedad económica de Amigos del País de Tàrrega".Ilerda. Número 31.Editorial Ici. Pàgines 143-155. 1971.
 - LLUCH,E.:ARGEMILL. Agronomía y Fisiocracia en España (1750-1820). Institut Alfons el Magnànim. València, 1985.
 - MADOZ, Pasqual. Diccionario Geogràfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar. Editorial José de Rojas. Madrid, 1947. 16 volums.
 - MADOZ, Pasqual. Reseña sobre el clero español y examen de la naturaleza de los bienes eclesiàsticos. Madrid, 1835.
 - MADOZ, Pasqual. Interpelación que los S.S. anunciaron al gobierno de Su Majestad de palabra y por escrito sobre el contrabando de granos. Editorial B^a Corominas. Lérida, 1840.
 - MADOZ, Paqual. Catalunya al Diccionario geogràfico-estadístico- histórico de España y sus posesiones en ultramar. Curial.Barcelona,1985. 2 vol.
 - MAJANE, A. La redempció dels censos emfitèutics a Catalunya. Barcelona, 1936.
 - MALUQUER DE MOTES BERNET, Jordi. La crisis del modelo liberal en España, el nacimiento del movimiento obrero y las primeras formulaciones socialistas: 1835-

1868. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 1975.
- MALUQUER DE MOTES BERNET, Jordi. El socialismo en España: 1833-1868. Editorial Crítica. Barcelona, 1977.
 - MALUQUER DE MOTES BERNET, Carles. "*Un intent d'imposició jurídica: la codificació civil (1812-1889)*" a Revista de Catalunya, 33. setembre, 1989. pp.35-46.
 - MARTELES LOPEZ, P. "*El estudio de las ventas de la desamortización como un proceso dinámico. Anàlisis de un partido judicial*". La economía agraria en la historia de España, propiedad, explotación, comercialización, rentas. Editorial Alfaguara. Madrid, 1979. Pàgines 157-181.
 - MARTELES LOPEZ, P. La desamortización de 1836 a 1851 en Zaragoza. tesina. Universitat de Saragossa, 1970.
 - MARTI, Casimir. L'Església de Barcelona: 1850-1857. Curial Barcelona, 1984. 2 volums.
 - MARTIN GONZALEZ, J.J. "*Problemàtica de la desamortización en el Arte Español*". II Congreso español de Historia del Arte. El arte en el siglo XIX. Editorial Ceha. Valladolid, 1978. Pàgines 15-29.
 - MARTIN MARTIN, Teodoro. La Desamortización. Textos político- jurídicos. Editorial Narcea. Narcea, Madrid, 1973b.
 - MARTIN MARTIN, Teodoro. "*La desamortización en la región de la Vera*". Revista de Estudios Extremeños. Número 2. Càceres. 1972. Pàgines 371-398.
 - MARTIN MARTIN, Teodoro. "*La desamortización de bienes en el Convento de San Esteban de Salamanca*". Ciencia Tomista. Número 100, pàgines 565-583 i Número 101, pàgines 71-90. 1973.
 - MARTIN NIÑO, J. "*La ley de Desamortización de los bienes del clero secular en el congreso de los diputados*". En Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
 - MARTIN TEODORO, J. La desamortización. Textos político-jurídicos Editorial Narcea. Madrid, 1973.
 - MATA, R. "*Concentración de la propiedad y venta de la tierra en la campiña andaluza durante el Antiguo Régimen*". En: "La propiedad de la tierra en España". Universidad de Alicante. Departamento de Geografía. 1981. Pàgines 39-51.
 - MATEU I GIRAL, Jaume. La pagesia urgellenca abans del Canal. Fundació Salvador Vives Casajuana. I.E.I. de la Diputació de Lleida. Editorial Rafael Dalmau. Barcelona, 1982.
 - MATEU I GIRAL, Jaume. Agricultura i ramaderia al Pla d'Urgell. Pagès editors. Lleida, 1992.
 - MAURUEZA, Miguel de. Abundancia de comestibles que a moderados precios tendrá España con la extinción de las mulas, y restablecimiento del ganado boyal y caballar en la labranza y conducciones de frutos. Imprenta Real. Editorial Herrera de 1818. Madrid, 1970.
 - MELOR, Alec. Historia del anticlericalismo francés. Editorial Mensajero. Bilbao, 1967.
 - MEMORIA leída en la reunión general de delegados de los pueblos del territorio que debe regar el Canal de Urgel celebrada en Tàrrega el 26 de junio de 1862 por la Junta Comisionada del país. Barcelona, 1862.
 - MERINO NAVARRO, J.P. Notas sobre la desamortización en Extremadura. Contribución a la historia de la propiedad. Fundación universitaria española. Madrid, 1976.
 - MERINO NAVARRO, J. La desamortización en Extremadura. Fundación Universitaria Española. Madrid, 1976.
 - MERCADER RIBA, Juan. La desamortización en la España de José Bonaparte. Imprenta Aguirre. Madrid, 1972.

- MERCADER RIBA, Juan."La desamortización en la España de José Bonaparte ".Hispania.Núm 32. Pàgines 587-616. 1972.
- MERELO, J. Guía geogràfica administrativa, eclesiàstica, militar y judicial de Lérida y provincia. Imprenta I. Sol. Lleida, 1867.
- MESTRES, Salvador. Necrología de Odón Fonoll Guarda. Barcelona, 1876.
- MILLAN,J."*Gran propiedad y pequeña explotación en el desarrollo del capitalismo agrario valenciano. El Bajo Segura, 1800-1850* " dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona,1991. vol.2. pp.7-33.
- MIÑANO, S. Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal. Imprenta P.Peralta.Madrid,1826. 16 volums.
- MIRAMBELL I ABANCO, A. L'emfiteusi en el dret civil a Catalunya. Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. 1981.
- MIRET I SANS, F. Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplech de noves i documents històrics. Imprenta Casa de la Caritat. Barcelona, 1910.
- MIRET I SANS, Joaquim. Notícia històrica del Monestir d'Alguaire de l'ordre sagrada i militar de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. L'Avenç. Barcelona, 1899.
- MIRABET, M. La petita noblesa rural: els Pallarès de Talarn. Tesina. Universitat de Barcelona. 1985.
- MOLI I FRIGOLA, Montserrat. La desamortización eclesiàstica en la ciudad de Barcelona: 1835-1840. Tesina, 1970. Universitat de Barcelona.
- MOLI I FRIGOLA, Montserrat. La desamortización en la provincia de Gerona: 1835-1854. Tesi Doctoral.Universitat Autònoma de Barcelona,1975.
- MOLI I FRIGOLA, Montserrat."*Metodología para el estudio de los compradores de los Bienes Nacionales*". Primera Jornada de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. Santiago de Compostela, 1973.
- MOLI I FRIGOLA, Montserrat. "*La calle del Progreso. Metodología para el estudio de las transformaciones urbanas efectuadas por los compradores de Bienes Nacionales en la ciudad de Gerona* " dins Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1992.
- MOLINA GRANDE, M.C.; MORALES GIL, A."*La desamortización de bienes de rústica en Hellín* ". Murgetana. Número 43. Múrcia, 1975.
- MOLINA, Blas. Bienes Nacionales: Manual de Compradores. Imprenta D. Miguel de Burgos. Madrid, 1845.
- MOLL,I.-SUAU,J."*Canvis i permanència de les institucions a Mallorca durant el segle XIX*" a Terra, treball i propietat. Crítica. Barcelona, 1983.
- MOLL,I.-SUAU,J."*Senyors i pagesos a Mallorca, 1718-1860-1870* " Estudis d'Història Agrària, 2.Curial.Barcelona, 1979.
- MOLL,Isabel.-SUAU, Jaume.-SEGURA,Anoni. Cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca, segles XVIII-XIX. Mallorca, 1983.
- MOLL,I.-MIKELARENA,F."*Elementos para el estudio de las sociedades agrarias: De los procesos de trabajo al ciclo de vida* ". Noticiario de Historia Agraria,5. Universitat de Murcia, 1993.
- MONTEJO, Juan Pablo de. Compendio histórico de las propiedades del estado. No consta data d'edició.
- MONTOLIU, Manuel de. Aribau i la Catalunya del seu temps. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1936.
- MOREAU DE JONNES, A. Statistique de l'Espagne. París, 1834.

- MORENO I GENÉ, Montse."La terra a la ciutat de Lleida (1808-1840).Entre la fi de l'Antic Règim i el nou món liberal "dins El món rural català a l'època de la revolució liberal. U.N.E.D. Cervera,1991.vol.2. pp.123-141.
- MORO BARREÑADA, José María. La Desamortización en Asturias. Editorial Silverio Cañada. Oviedo, 1981.
- MORO BARREÑADA, José María."La Desamortización de Madoz en Asturias ".Estudios de Historia Social. 18-19. 1981.
- MORO BARREÑADA, José María."La Desamortización de los bienes municipales en Asturias en la segunda mitad del siglo XIX ".Boletín del Instituto de Estudios Asturianos. Número 88-89. Pàgines 627-679.
- MORO BARREÑADA, José María."Crédito y campesinado en la Asturias del siglo XIX " dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona,1991. vol.2. pp.215-245.
- MOYA, J.M. La desamortización de Godoy en Córdoba y su término, 1807. Andalucía Contemporànea. Siglos XIX y XX. Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba. Córdoba, 1979.Pàgines 171-183.
- MOXO, Salvador. La disolución del régimen señorial en España. Madrid, 1965.
- MUÑOZ PEREZ, J.; BENITO ARRANZ, J. Guía bibliogràfica para una geografía Agraria de España. C.S.I.C. Madrid, 1961.
- MUT REMOLA, Enric."El ayuntamiento de Lérida en 1860". Revista Ciudad. Volum 13. Setembre del 1961.
- MUTILOA POZA, J. Documentos inéditos de la desamortización en Loyola. Letras de Deusto. VII.1972.Pàgines 163-195.
- MUTILOA POZA, J."La Desamortización eclesiàstica en Guipúzcoa (De Mendizàbal a Espartero)".Primeras Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. Santiago de Compostel.la, 1973.
- MUTILOA POZA, J."Metodología para el estudio de las fuentes de la Desamortización ".Primeras Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. Santiago de Compostel.la, 1973.
- MUTILOA POZA, J. Desamortización, fueros y pronunciamientos en Alava, durante el siglo XIX. Diputación Foral Alava. Vitoria, 1975.
- MUTILOA POZA, J. La Desamortización eclesiàstica en Navarra. E.U.N.S.A. Pamplona, 1972.
- MUTILOA POZA, J. La Desamortización Civil en Vizcaya y provincias vascongadas. Instituto de Estudios Vizcaínos. Vizcaya, 1970. Pàgines 211-258.
- NADAL I OLLER, Jordi. La población española (XVI-XX). Editorial Ariel. Barcelona, 1966.
- NADAL I OLLER, Jordi."La economía española (1839-1931)". En: "El Banco de España. Una historia económica". Servicio de Publicaciones del Banco de España. Madrid, 1970.Pàgines 315-417.
- NADAL I OLLER, Jordi."La población española durante los siglos XVI, XVII y XVIII.Un balance a escala regional" dins Vicente PEREZ MOREDA y David REHER. (editors) Demografía histórica en España. Eds. El Arquero. Madrid, 1988.
- NADAL I OLLER, Jordi."Las grandes crisis de mortalidad de los años 1793-1812: los efectos a largo plazo en la población catalana" dins Boletín de la Asociación de Demografía Histórica. ADEH.Madrid,1990.
- NADAL I OLLER, Jordi. Moler, tejer y fundir. Ariel. Barcelona, 1992.
- NADAL I FARRERES,J. La introducción del catastro en Gerona. Universitat de

- Barcelona. Barcelona, 1971.
- NADAL, Jaime. Discurso pronunciado el día 1 de octubre de 1846 en la apertura del curso académico del Instituto Provincial de Segunda Enseñanza. Editorial José Sol. Lleida, 1846.
 - NAVARRO GODOY, Mario. La desamortización de Mendizàbal en la provincia de Almería (1838-1839). Diputación Provincial de Almería. Almería, 1987.
 - NARANJO SANGUINO, M.A. La desamortización de Mendizàbal en la provincia de Badajoz (1836-1852). Tesi doctoral en curs d'elaboració.
 - NEWELL, W. The agricultural revolution in XIX century France. Journal of economic history. 1973.
 - NIEVES CARRASCOSA, Juan. La desamortización eclesiàstica en la provincia de Jaén 1836-1845. Facultad de Filosofía y Letras de Granada. Granada, 1984.
 - NOVISIMA AGRICULTURA al alcance de todas las capacidades. Comprende según la práctica de los más acreditados agricultores como Arias Soto, Herrera, Rozier,... La organización y funciones de las plantas y modo de... Editorial Libro de Oro. Madrid, 1862.
 - OJEDA QUINTANA, J.J. La desamortización en Canarias: 1836 y 1855. Ceca. Las Palmas, 1977.
 - OLIVES I ROCA, M. "Lérida en la primera mitad del siglo XIX". Revista Ilerda. I.E.I. Lleida, 1944.
 - OLIVES I ROCA, M. Historia de Lérida (Copia que hizo sacar D. Diego Joaquin Ballesteros de algunos manuscritos dejados inéditos por D. Mariano Olivés Roca tio carnal y padrino in fontibus del firmante Luis Roca). Manuscrit guardat a la Biblioteca Areny I.E.I.Lleida.
 - OLIVES I ROCA, M. Memorias para la historia de la antigüisima y nobilísima ciudad de Lérida. Manuscrit de 1840 guardat a la Biblioteca Areny. I.E.I. Lleida.
 - ORTEGA CANADELL, Rosa. La Desamortización de Mendizàbal y Madoz en Soria. Caja de Ahorros y Préstamos. Soria, 1982. Pàgines 52-111.
 - ORTEGA CANADELL, Rosa. "Apuntes sobre la desamortización civil en la provincia de Soria: 1859". Revista Celtiberia. Número 25. Sòria. 1963. Pàgines 107-114.
 - ORTEGA GALA, A. La desamortización en la provincia de Segovia durante el siglo XIX (1836-1903). Tesina. Universitat Complutense de Madrid. 1982.
 - ORTIZ DE ORRUÑO, José María. La hacienda foral alavesa: 1800-1870. Tesi. Vitoria, 1987.
 - ORTIZ DE ORRUÑO, José María. Alava durante la invasión napoleónica. Reconversión fiscal y desamortización en el término municipal de Vitoria. Diputación Foral. Vitoria, 1983.
 - ORTIZ DE ORRUÑO, José María. Alava durante la ocupación napoleónica. Reconversión fiscal y desamortización. Vitoria, 1983.
 - OTERO PEDRAYO, R. "Ensayo sobre la desamortización eclesiàstica en tierra de Orense". Cuadernos de Estudios Gallegos. Número 30. 1955. Pàgines 89-110.
 - PABON, Jesús. Narvèez y su época. Editorial Espasa-Calpe. Madrid, 1983.
 - PABLO MONTEJO, J. de. Propiedades del Estado. Desamortización civil y eclesiàstica. Imprenta Alemana. Madrid, 1918.
 - PACHECO. Comentario a las leyes de desvinculación. M. de Rojas. Madrid, 1849.
 - PALACIO ATARD, V. (editor). Estudios sobre la España liberal: 1808-1848. Cuadernos de Historia. Anexos de la Revolución Hispania. Volum 4. C.S.I.C. Madrid, 1973.
 - PALOMO Y TORRE, D.R. Avisos político-morales de un cura párroco de Galicia, amigo de

- la patria a sus feligreses, sobre puntos de agricultura y otros relativos de bien común. Imprenta Vda. de Ibarra. Madrid, 1795.
- PANADES, I; ESCOLA, Marc; BERTRAN, Prim; Torres de Segre, Panoràmica històrica. Exm. Ajuntament de Torres de Segre. Gràfiques Larrosa, Lleida, 1983.
 - PAN-MONTOJO, J.L."Orígenes de la guerra carlista en Navarra: 1820-1824". En el primer Congreso de Historia de Navarra, siglos XVIII-XIX-XX.
 - PAREDES ALONSO, Federico X. Pascual Madoz:1805-1870. Libertad y progreso en la monarquía isabelina. Editorial Eunsa. Pamplona, 1982.
 - PASCUAL, Pere. Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic. Editorial Crítica. Barcelona, 1990.
 - PASTOR VEGA, M."La gran propiedad agraria en la provincia de Palencia ". Estudios Geográficos. XXXIX. Número 150. 1978.
 - PEREZ GALDOS, Benito. Mendizàbal. Episodios Nacionales. Número 22. Alianza Editorial. Madrid, 1977.
 - PEREZ MOREDA, V. Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI XIX). Madrid, 1980.
 - PEREZ PICAZO, Teresa."Algunos problemas en torno a la desamortización de Madoz en Murcia ". Murgetana. Número 52. Murcia,1978.
 - PEREZ PICAZO,Teresa. "De regidor a cacique: las oligarquias municipales murcianas en el siglo XIX " dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX.Consello da Cultura Galega.Crítica, Barcelona,1991. vol.1.pp.16-37.
 - PEREZ PICAZO,Teresa. "La propiedad de la tierra y los regímenes de tenencia,siglos XIX y XX " a Noticiario de Historia Agraria. Julio-diciembre 1991.Seminario de Historia Agraria y Grupo de Historia Agraria de la Universidad de Murcia.Murcia,1991.pp.13-25.
 - PEREZ SARRION, Guillermo. Plan de canales proyectados de riego y de navegación de Urgel que de real orden levantó el difunto Juan Soler y Faneca a solicitud y expensas de la Real Junta del Comercio de Cataluña. Editorial A. Roca. Barcelona, 1816.
 - PESET I REIG, Marià."Una nota sobre Duràn i Bas, i l'emfiteusi catalana ". Terceres Jornades de Dret català".Tossa de Mar, 1984. Pàgines 193-210.
 - PESET I REIG, Marià. Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra. Editorial Edersa. Madrid, 1982.
 - PESET I REIG,Marià."Los orígenes del registro de la propiedad en España ". Revista Crítica del Derecho Inmobiliario. Número 527. 1978.Pàgines 695-716.
 - PESET I REIG,Marià."L'emfiteusi al regne de València". Estudis d'Història Agrària. Número 7.Curial. Barcelona,1983 Pàgines 99-126.
 - PIQUER I JOVER,Josep Joan."Els monestirs cistercencs femenins de la Corona d'Aragó al segle XIX". Studia Monàstica. VIII. Montserrat, 1966. Pàgines 71-132.
 - PIRALA, A. Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista: 1868-1870. 6 volums. Madrid.
 - PLA TOLDRA, Lluïsa. Estructura socioprofesional de Lleida (1793-1815).Estudi General de Lleida, 1986.
 - PLADEVALL, Antoni. Història de l'Església a Catalunya. Claret. Barcelona, 1989.
 - PLANES I CLOSA, Josep Maria. Metologia i demografia històrica: segles XVII-XVIII. Tesina. Universitat Barcelona,1982
 - PLANES I ALBETS, Ramon. "L'activitat industrial a Solsona durant el segle XVIII.Una primera aproximació". Cardener. Número 1.Pàgs 91-120. Desembre del 1983.
 - PLANES I ALBETS, Ramon. El creixement econòmic del segle XVIII a la Catalunya

- Interior: aproximació al cas de Solsona i la seva comarca. Tesina. Universitat de Barcelona. 1983. 2 volums.
- PLANES I ALBETS, Ramon."La comunitat pagesa: aglevament i diferenciació social (XVI-XVIII) ".L'Avenc. Número 115. 1988.
 - PLANES I ALBETS, Ramon."Sistemes d'explotació agrícola indirecta al segle XVIII.Alguns resultats d'un sondeig als protocols de Solsona ". Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya.Barcelona, 1984. Pàgines 371-379.
 - PLANES I ALBETS, Ramon. "Conreus, collites i rendiments a la segona meitat del segle XVIII (1751-1808): les terres rectorals i la primícia parroquial de Bergús (veïnat de Cardona)". Revista Cardener. Número 2. Pàgines 151-208. 1985.
 - PLEYAN DE PORTA, José. Diccionario geográfico, estadístico, etnológico, histórico de la provincia de Lérida. Imprenta Casa de la Misericordia. Lleida, 1889.
 - PONCE I VIVET, Santi. La desamortització eclesiàstica de Mendizàbal a la comarca d'Osona: 1836-1845. Tesina. Universitat de Barcelona. 1985.
 - PONCE I VIVET, Santi."Ferrocarrils,agricultura i mercat. Els efectes del transport ferroviari a l'economia d'Osona(1875-1924)" dins el Congrés Internacional Catalunya i la Restauració (1875-1923) celebrat a Manresa els dies 2, 3 i 4 de maig de 1992.Centre d'Estudis del Bages. Manresa.1992. pp.199-204.
 - PONS I SERRA,Lluís."L'estructura urbana d'Agramunt l'any 1850 " dins URTX,2. Tàrraga,1990.pp.163-172.
 - PONS I PONS, Anaclet."Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais "a Estudis d'Història Agrària, 8. Curial. Barcelona, 1990.pp. 174-196.
 - PONS I PONS, Anaclet. La desamortització i els seus beneficiaris a les comarques centrals del País Valencià. Un procés de canvi de propietat (1855-1867). Tesi Doctoral. València, 1988.
 - PONSOT, Pierre. "Révolution dans les campagnes espagnoles au XIX siècle: les desamortissements. Revue des études recentes ". En "Etudes rurales". Ecole pratique des Hautes études. Sorbonne.Número 45. Pàgines 104-123. 1972.
 - PORQUERAS MAYO, Alberto. "Lérida en tres viajeros del siglo XIX ". Revista Ciudad. Volum XV. Abril del 1963.
 - PORRES MARTIN-CLETO, J. La desamortización del siglo XIX en Toledo. Diputación Provincial de Toledo. Toledo, 1965.
 - PORTILLO, José María. Los poderes locales en la formación del régimen foral.Guipúzcoa: (1812-1850). Bilbao, 1987.
 - POU, Josep Padre. Història de la ciutat de Balaguer. Manresa, 1914.
 - PRIETO ESCUDERO,G."La burguesía beneficiaria de las desamortizaciones ".Revista de Estudios Políticos. Número 179. Pàgines 65-84. 1971.
 - PRIM I TARRAGO, A. Cosas viejas de Lérida. Lleida, 1893.
 - QUESNAY, F. Màximas generales del gobierno económico de un reino agricultor. Editorial Ramón Ruiz. Madrid, 1794.
 - QUINTANS VAZQUEZ, M. Carmen. El dominio de San Martín Pinario ante la desamortización. Rentas de la Abadía. Monografías de la Universidad de Santiago, 16. Santiago de Compostela, 1972.
 - QUIROS, Francisco."La desamortización, factor condicionante de la estructura de la propiedad agraria en el Valle de Alcudia y Campo de Calatrava. Sus consecuencias " Estudios de Geografía. Agost del 1964.
 - RAMA, Carlos. Ideología, regiones y clases sociales en la España Contemporànea.

- Montevideo, 1958.
- RAMON DE SAN PEDRO, J.M." *Els Safont* ".Revista Ausa. Número 11. 1955-1957.Pàgines 311-319.
 - RAMON DE SAN PEDRO, J.M. D. Gaspar de Remisa y Miarons Marqués de Remisa. Publicaciones Serv. Est. Banco Atlàntico. Editorial Bachende. Madrid, 1953.
 - RAMOS, J.A. Demografía, economía, desamortización bajo el reinado de Carlos IV y sociedad en la comarca del Bajo Segura durante el siglo XVIII. Caja de Ahorros de Alicante y Murcia. Orihuela, 1980.
 - RAÜLL, Francesc. Historia de la conmoción de Barcelona en la noche del 25 al 26 de julio de 1835, causas que la produjeron y sus efectos hasta el día de esta publicación. Editorial Bergnes. Barcelona, 1835.
 - REAL ACADEMIA. Real Academia de la Historia. Archivo. Indice de los documentos procedentes de los monasterios y conventos suprimidos que se conservan en el Archivo de la Sección Primera: Castilla y León. Imprenta M. Galiano. Madrid, 1861.
 - REUS GARCIA, José. Manual de desamortización civil y eclesiàstica. Imprenta de la Revista de Legislación. Madrid, 1862.
 - REUS M; GOMEZ DE LA SERNA. Manual de desamortización civil y eclesiàstica. Madrid, 1862.
 - REVUELTA GONZALEZ, M. La exclaustración: 1833-1840. Biblioteca de Autores Cristianos. Madrid, 1976.
 - REVUELTA GONZALEZ, M. La desamortización eclesiàstica en Aguilar de Campoo. Publicaciones de la Institución Tello Téllez.Número 43.1979. Pàgines 173-208.
 - ROBLEDO HERNANDEZ, R." *Desamortización y Hacienda Pública en algunos inventarios de grandes terratenientes del siglo XIX* ". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
 - ROCA CABEDO, Pedro. El problema de los riegos de "El Canal de Urgel". Pud. de José Zulueta. Barcelona, 1910.
 - ROCA LLETJOS, Salvador. "*Una descripció de Lleida del segle XVIII* ". Revista Vida Lleidetana. Número 98-99-100. Octubre, noviembre i desembre del 1930.
 - RODRIGUEZ RODRIGUEZ, Vicente." *La desamortización de Mendizàbal en La Sagra (Toledo): la tierra y los compradores* ". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura, Madrid,1986.
 - ROMERO, Juan. Propiedad agraria y sociedad rural en la España Mediterrànea. Madrid, 1983.
 - ROVIRA, Jaume. Ramon Martí Ixalà i la filosofia catalana del segle XIX. Abadia de Montserrat, 1980.
 - ROVIRA I GOMEZ, Salvador. La desamortització dels béns de l'Església a la província de Tarragona (1835-1845). Diputació Provincial de Tarragona. Institut d'Estudis Tarragonins Ramon Berenguer IV.Número 57. Tarragona, 1979.
 - ROVIRA I GOMEZ, Salvador. La desamortització del bienni progressista a la província de Tarragona, 1855-1856. Diputació de Tarragona. Tarragona,1983.
 - ROVIRA I GOMEZ, Salvador. La desamortització de Madoz a la província de Tarragona. Diputació de Tarragona. Tarragona, 1987.
 - ROVIRA I GOMEZ, Salvador. Les desamortitzacions a les comarques meridionals del Principat. Episodis de la Història.Rafael Dalmau Editor. Barcelona, 1990.
 - RUBIES, Xavier." *Producció i col·locació o aprofitament dels cereals i ferratges al Urgell i la Segarra* ".Tretzè Congrés de la Federació Agrícola Catalana-Balear. Tàrrrega, 15 i 16 de maig del 1910.Barcelona, 1910.Pàgines 78-104.

- RUBIO GANDIA, M.A. La desamortización. Estudio de los bienes religiosos desamortizados en Granada y Málaga en los años 1836 y 1837. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Granada. 1970.
- RUBIO PEREZ, Laureano M. "*Pequeña explotación y campesinado acomodado en León durante el Antiguo Régimen: de la consolidación estructural y el crecimiento del siglo XVIII a las transformaciones capitalistas del XIX* " dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona, 1991.vol.2. pp. 246-283.
- RUEDA HERNANZ, Germàn. "*La desamortización en el siglo XIX en una zona de Castilla la Vieja* ". Hacienda Pública Española. Número 38. Madrid, 1976. Pàgines 201-229.
- RUEDA HERNANZ, Germàn. "*Bibliografía sobre el proceso desamortizador en España* ". Artículo publicado en J.P. MERINO. Desamortización en Extremadura. Diputación de Extremadura, 1976. Pàgines 107-132.
- RUEDA HERNANZ, Germàn. La Desamortización de Mendizàbal y Espartero en España. Editorial Càtedra. Madrid, 1986.
- RUEDA HERNANZ, Germàn. "*Estudio comparado de las consecuencias de la desamortización en tres zonas de Europa*". Hacienda Pública Española. Número 69. Madrid, 1981.
- RUEDA HERNANZ, Germàn. La desamortización en la Península Ibérica. Editorial Marcial Pons. Madrid, 1993.
- RUEDA HERNANZ, Germàn; CASTRILLEJO, Félix; GARCIA QUINTAS, Miguel. "*Utilidad del ordenador para el estudio de la desamortización*" Cuadernos de Historia Económica de Cataluña. Número 14. Marzo 1976. Pàgines 193-213.
- RUIZ ROCHERA, Federico. Tasación de tierras o ciencia práctica de tasarlas. Imprenta D. Martín Masustegui. Castellón, 1861.
- RUIZ TORRES, Pedro. "*Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX*". Revista Hispania. Número 43. Madrid, 1983. Pàgines 89-128.
- RUIZ TORRES, Pedro. "*Desarrollo y crisis de la agricultura del País Valenciano a finales del antiguo régimen*" a Historia agraria de la España Contemporànea. Crítica. Barcelona, 1985. vol.1. pp.347-379.
- SAAVEDRA, P.-VILLARES, R. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica. Barcelona, 1991.
- SAINZ RIPA, E. "*La desamortización eclesiàstica en la Rioja*". Revista Berceo. Número 85. Pàgines 209-228. 1973.
- SAINZ DE ROZAS, M.P. El mercado de la tierra sevillana en el siglo XIX. Diputación de Sevilla. Sevilla. 1989.
- SAIZ GARCIA, M.D. La opinión pública y la desamortización (1834-1845). Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Madrid, 1978.
- SALA, Rafael. "*Un vacío histórico. La Reforma Agraria en España* ". Revista Arbor, ciencia, pensamiento y cultura Número 456. 1983.
- SALARICH, Joaquim. Castilla rústica, o sean, principios de Agricultura práctica sacados de las obras màs recientes, y de las prácticas de algunos países màs adelantados en ella. Barcelona, 1859.
- SALES, Núria. "*Ramblers, traginers i mules: XVIII-XIX*". Revista Recerques. Número 13. Curial. Barcelona, 1983. Pàgines 65-81.
- SALES, Núria. "*Censos, censals i masies del monestir de la Portell: de la ruptura del segle XV a la recuperació del segle XVI-XVIII* ". Segon Col·loqui d'Història Agrària.

- Barcelona, Olot, Girona, desembre del 1986.
- SALES, Núria. "Guadalupe: un cop d'ull a uns quants mals entesos". Segon Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona, Olot, Girona, desembre del 1986.
 - SALES, Núria. "Mules, rambles i fires (XVIII-XIX)". Revista L'Avenc. Número 62. Juliol-agost del 1983. Pàgines 23-33.
 - SANAHUJA, Pere Fra. Historia de la Villa de Ager. Editorial Seràfica. Barcelona, 1961.
 - SANAHUJA, Pere Fra. Història de la ciutat de Balaguer. Editorial Seràfica. Barcelona, 1965.
 - SANCHEZ ALBORNOZ, Claudio. La Reforma Agraria ante la historia Madrid, 1932.
 - SANCHEZ ALBORNOZ, Nicolàs. Las crisis de subsistencias de España en el siglo XIX. Instituto de Investigación de Hectàreas. Rosario, 1963.
 - SANCHEZ ALBORNOZ, Nicolàs. Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. Servicio de Estudios del Banco de España. Editorial Tecnos. Madrid.
 - SANCHEZ ALBORNOZ, N. (director). La modernización económica de España. Alianza. Madrid. 1985.
 - SANCHEZ ALISEDA, Casimiro. Las órdenes religiosas. Colecció Estudio. Editorial Seix Barral. S.A. Barcelona, 1952.
 - SANCHEZ MARROYO, Fernando. "Notas sobre los orígenes de la oligarquía agraria extremeña de mediados del siglo XIX" dins DD.AA. Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX. Consello da Cultura Galega. Crítica, Barcelona, 1991. vol.1. pp. 62-116.
 - SANCHEZ RECIO, Glicerio. La desamortización de Mendizàbal en la provincia de Alicante. El clero regular: 1836-1850. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Exma. Diputación Provincial. Alicante, 1986.
 - SANCHEZ I VILANOVA, Llorenç. Les guerres carlistes i la repercussió que tingueren al Pallars. Història i cultura dels Pallars. Col·lecció d'estudis sobre el Pallars. Volum IV. La Pobla de Segur, 1990.
 - SANCHEZ ZURRO, Domingo. "La última desamortización en la provincia de Valladolid". Revista de Estudios Geográficos. Número 120. Agosto, 1970. Pàgines 395-440.
 - SANS I TRAVÉ, J.M. Història del Tallat. Virgili & Pagès. Lleida, 1986.
 - SANTOS CASTROVIEJO, C. Primera contribución al estudio de la desamortización en Galicia: la desamortización de las tierras de arriendo de la Iglesia en la provincia de Pontevedra (1836-1845). Tesina, Universitat de Santiago. 1972.
 - SANZ DIAZ, F. "La oposición clerical a la ley Desamortizadora de 1841". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
 - SARDA, Joan. La política monetaria y las fluctuaciones de la economía española en el siglo XIX. Madrid, 1948.
 - SEBASTIA, E.-PIQUERAS, J.A. Pervivencias feudales y revolución democrática. Edicions Alfons El Magnànim. València, 1987.
 - SEGARRA, A. L'economia de Reus al segle XVIII: el comerç de l'aiguardent. Centre de Lectura. Reus, 1988.
 - SEGARRA, A. L'economia de l'aiguardent a la Catalunya del segle XVIII. El camp de Tarragona i el Penedès, 1750-1820. Tesi doctoral inèdita. Tarragona, 1992.
 - SEGURA ARTERO, P. La desamortización en Murcia: 1798-1856. Tesi doctoral. Universitat de Múrcia.
 - SEGURA I MAS, Antoni. Evolució de l'estructura de la propietat agrària al Pla de Barcelona: 1723-1823-1824. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1980.
 - SEGURA I MAS, Antoni. "El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància

- com a font documental". Estudis d'Història Agrària. Número 4. Curial. Barcelona,1983.*
- SEGURA I MAS, Antoni."El mercat de cereals i llegums a Barcelona, 1814-1868 " Recerques. Número 14. Curial. Barcelona.1983.Pàgines 177-212.
 - SEGURA I MAS, Antoni. Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines. Curial. Barcelona, 1993.
 - SEIXO, Vicente de el. Apéndice a las lecciones prácticas de Agricultura y Economía, que da un padre a su hijo para que sea buen agricultor en cualquier país. Madrid, 1792-1795.
 - SERRA I BOLDU, Valeri. Els recs de l'Urgell. Contribució a l'estudi dels remeis que necessiten. Bellpuig, 1914.
 - SERRA I PONS, Lluís."La *Germandat de la Sang* de la vila d'Agramunt"dins la revista URTX núm.2.Tàrrrega,1989. pp.103-110.
 - SERRA I PUIG, Eva. La societat rural catalana del segle XVIII: Sentmenat, un exemple local del Vallès Occidental (1590-1729). Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. 1978.
 - SERRA I PUIG, Eva."El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de *Guadalupe* ".Recerques. Número 10.Curial, Barcelona, 1980.Pàgines 17-32.
 - SERRA I PUIG, Eva."Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya "Estudis d'Història Agrària. Número 7.Curial. Barcelona. Pàgines 127-138.
 - SERRA I PUIG, Eva. "*El règim senyorial: recomposició del sistema feudal* ". L'Avenç.Abril.1980.Pàgines 34-42.
 - SERRA RAFOLS, E. "*La història econòmica de Lleida* ". Vida Lleidetana. Setembre del 1929.
 - SERRANO COBOS, C.Anna.Contribución al estudio de la desamortización en España. Los Safont: 1814-1841. Tesina. Universitat Autònoma de Barcelona. 1979.
 - SIERRA MOLINA, Francisco."*Las tendencias colectivas agrarias después de la desamortización. Las asociaciones, sociedades y comunidades de vecinos* ".Revista de Estado Extremeños. 1952. VIII. Pàgines 41-61.
 - SIMON SEGURA, Francisco. La desamortización española del siglo XIX. Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1969.
 - SIMON SEGURA, Francisco. Contribución al estudio de la desamortización en España. La desamortización de Mendizàbal en la provincia de Gerona. Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1969.
 - SIMON SEGURA, Francisco. Contribución al estudio de la desamortización en España. La desamortización de Mendizàbal en la provincia de Madrid. Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1969.
 - SLICHER van BATH,B.H. Historia agraria de Europa Occidental del año 500 al 1850. Editorial Península. Barcelona, 1974.
 - SOL I CLOT, Romà; TORRES I GRAELLS, Carme. Historia de un canal: 1147-1974. Editorial Artis. Lleida, 1974.
 - SOL I CLOT, Romà. Lleida i el fet nacional català: 1878-1911. Edicions 62. Barcelona, 1978.
 - SOLA I PARERA, Angels. La desamortización eclesiàstica en Barcelona:1841-1851.Tesina.Universitat de Barcelona any 1972.
 - SOLA I PARERA, Angels."*Una fuente para el estudio de la desamortización eclesiàstica: Los Protocolos*". Primera Jornada de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas.Santiago de Compostel.la, 1973.
 - SOLA I PARERA, Angels. L'èlit barcelonina a mitjans del segle XIX. Tesi doctoral. 2

- volums. Universitat de Barcelona. 1977.
- SOLA I PARERA, Angels. *"Notes per a iniciar un estudi de la desvinculació "*.Primer Col·loqui d'Història Agrària. Institut Alfons el Magnànim. València, 1983.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. La desamortització eclesiàstica a la comarca de l'Urgell (1838-1851). Tesina. Estudi General de Lleida. 1983.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"L'esvaïment de les propietats dels hospitalers a la província de Lleida: 1838-1851"* dins les Primeres Jornades sobre els "Ordes Religioso-Militars als Països Catalans" segles XII-XIX, celebrat a Montblanc el 1985.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"El preu de la terra a la Lleida decimo-nònica: un estudi de les finques venudes durant la desamortització de Mendizàbal (1838-1851)"* dins el Col·loqui sobre "El món rural català a l'època de la revolució liberal" celebrat a Cervera el 1990. UNED. Cervera, 1991. vol.2.143-160.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"La desamortización de Mendizábal en Lleida. Venta de tierras (1838-1851)"* i *"Censales vendidos en la provincia de Lleida (1838-1851)"* dins el Seminario: La propiedad agraria y la política de los gobiernos en el siglo XIX. U.I.M.P. Cuenca, 1991.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"La desamortització eclesiàstica a l'Urgell (1838-1851)"* a la revista URTX, 5. Tàrrrega, 1993.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"La desamortització eclesiàstica a Lleida (1838-1851)"* dins el Primer Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara. Solsona. Setembre, 1993. Actes volum 1.
 - SOLSONA I SORROSAL, Carme. *"Censales subastados durante la desamortización de Mendizábal en Lleida (1838-1851)"* dins la VI Reunión del SEHA: La sociedad rural en la España Contemporànea. Cabezón de la Sal. Diciembre, 1993.
 - SOPEÑA, A. *"Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX"*. Estudis d'Història Agrària. Número 1. Curial. Barcelona, 1978. pp. 208-248.
 - SUAU I PUIG, Jaume. La pagesia mallorquina al segle XVIII i la primera meitat del segle XIX. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. 1979.
 - SUAU I PUIG, Jaume. El món rural mallorquí segles XVIII-XIX. Curial. Barcelona, 1991.
 - TAMAMES GOMEZ, Ramón. Introducción a la economía española. Editorial Alianza. Número 90.
 - TARRAGO PLEYAN, José A. *"Una encuesta de interés geográfico en el siglo XVIII "*. Revista Ilerda. I.E.I. Número 29. Lleida, 1969.
 - TARRAGO PLEYAN, José A. Índice de la bibliografía ilerdense. I.E.I. Lleida, 1949.
 - TAXONERA, Luciano. González Bravo y su tiempo: 1811-1871. Editorial Juventud. Barcelona, 1941.
 - TEIRA VILAR, F.J. Régimen jurídico de aguas en el llano de Lérida (siglos XII-XVIII). Barcelona, 1977.
 - TELLO I ARAGAY, Enric. Pagesos, menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana: 1702-1861. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. 4 volums. Març del 1987.
 - TELLO I ARAGAY, Enric. *"Propietat agrària i percepció de rendes. El paper de l'endeutament en la distribució de les terres (Cervera 1744-1745)"* dins Estudis d'Història Agrària. Número 6. Curial. Barcelona, 1983. pp.57-99.
 - TELLO I ARAGAY, Enric. *"La utilització del censal a la Segarra de Set-Cents: crèdit rural i explotació usurària"*. Recerques. Núm 18. Curial. Barcelona, 1986. pp.47-71.
 - TELLO I ARAGAY, Enric. *"En els orígens de la Catalunya pobra: règim agrari i*

- comercialització rural a la Segarra d'Antic Règim " dins Terra, Treball i Propietat. Crítica. Barcelona,1986.pp.302-320.*
- TELLO I ARAGAY, Enric. "*Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII " a Recerques 23.*
 - TELLO I ARAGAY,E. "*El crèdit rural como factor de cambio agrario " dins La sociedad rural en la España Contemporànea. VI Reunión del S.E.H.A. Cabezón de la Sal. 1993.*
 - TERRADAS, Ignasi. El món històric de les masies. Editorial Curial. Barcelona, 1984.
 - TERRADAS, Ignasi. El cavaller de Vidrà. Abadia de Montserrat. 1987.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco.Marco político de la desamortización en España. Editorial Ariel. Barcelona, 1983.4ªe.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco. Manual de Historia del Derecho Español. Editorial Tecnos. Madrid, 1979.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco."*Problemas metodológicos en el estudio de la desamortización en España: el empleo de las fuentes jurídicas "*. Primera Jornada de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. Santiago de Compostela, 1973.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco. "*Recientes investigaciones sobre la desamortización: intento de síntesis "*.Moneda y Crédito.Número 131.Diciembre, 1974. Pàgines 95-160.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco."*Planteamientos políticos de la legislación desamortizadora "*.Revista Crítica del Derecho Inmobiliario. Número 473. Madrid, 1969.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco."*Jurisprudencia administrativa sobre bienes sujetos a desamortizaciones "*. Actas del Tercer Symposium de Historia de la Administración. Madrid, 1974. Pàgines 35-145.
 - TOMAS Y VALIENTE, Francisco;DONEZAR, José M.;RUEDA,Germàn; MORO, José María. "*Las Desamortizaciones "*.Revista Historia-16. Número 84.Año VIII. Abril 1983. Madrid. Pàgines 41-64.
 - TONIJOAN, Josep. El Llano de Urgel. Su pasado, su presente y su porvenir. Barcelona, 1879.
 - TORRAS I ELIAS, Jaume. Liberalismo y rebeldía campesina: 1820-1823. Editorial Ariel. Barcelona, 1976.
 - TORRAS I ELIAS, Jaume. "*Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII "*. Revista de Historia Económica. Número 3. Centro de Estudios Constitucionales. Madrid, 1984.Pàgines 113-127.
 - TORRAS I ELIAS, Jaume."*Política tributaria y descontento campesino durante el Trienio Constitucional "*. En: Liberalismo y rebeldía campesina 1820-1823. Editorial Ariel. Barcelona, 1976.
 - TORRAS I ELIAS, Jaume.La guerra de los agraviados. Universitat de Barcelona. Barcelona, 1967.
 - TORRAS I ELIAS, Jaume. "*Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola, 1793-1832 " dins Historia Agraria de la España Contemporànea. Crítica. Barcelona, 1985. pp.150-173.*
 - TORRAS I RIBE, Josep Maria. "*Evolución de las cláusulas de la rabassa morta en una propiedad de la comarca de Anoia "*. Revista Hispania.Número 134.Pàgs.663-690. 1976.
 - TORTELLA, Gabriel i DD.AA. "*Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo: 1834-1923 "*. Historia de España, dirigida por Manuel Tuñón de Lara. Volum VIII. Editorial Labor. Barcelona, 1981.
 - TORTOSA DURAN, Josep."*El Trienio Constitucional de 1820-1823" Revista Ilerda. I.E.I.*

- Lleida, 1971.
- TORTOSA DURAN, Josep. El Pla de Lleida. Servei d'Estudis del Banc Occidental. 1981.
 - TOS Y URGELLES, Jaume. Tratado de capbrevación según el derecho y estilo del principado de Cataluña. Barcelona, 1784 i 1826.
 - TRIBO I TRAVERIA, Gemma. Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat:1860-1931.Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Desembre del 1989.
 - TRIBO I TRAVERIA, Gemma."*Reflexions sobre les aportacions d'història econòmica i social baixllobregatines (1800-1930)" i possibles línees de treball*". Primeres Jornades de Recerca Històrica i Social del Baix Llobregat. Sant Feliu de Llobregat dies 27-28-29 de novembre de 1991.
 - TULLA I PUJOL, Antoni. Procés de transformació agrària en àrees rurals de muntanya. Tesi Universitat Autònoma de Barcelona.1981.
 - VELASCO, Ceferino; MONTERO DIAZ, Juan. Manual completo de desamortización e investigación. Impr. hijos de M.G.Hernández. Madrid, 1872.
 - VENDRELL, Remei. La desamortització al Penedès.Sant Pere Molanta, 1989.
 - VICEDO I RIUS, Enric."*El preu dels cereals durant el segle XVIII a un mercat de l'interior: l'Almodí de Lleida "*. Primer Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona, octubre del 1978.
 - VICEDO I RIUS, Enric.Les transformacions socials i econòmiques a la Lleida del segle XVIII. Tesina. Universitat Autònoma de Barcelona. 1979.
 - VICEDO I RIUS, Enric. "*Propietat, accés a la terra i distribució dels ingressos a la Lleida del segle XVIII "*. Recerques. Número 12. Curial,Barcelona,1982. Pàgines 85 i ss.
 - VICEDO I RIUS, Enric."*Els preus dels cereals al mercat de Lleida durant la primera meitat del segle XIX*". Recerques. Número 14. Curial, Barcelona,1984. Pàgines 167-176.
 - VICEDO I RIUS, Enric. "*La qüestió ramadera a l'Urgell i al Segrià durant el segle XVIII "*. Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Volum I. Barcelona, 1984.
 - VICEDO I RIUS, Enric. "*Propietat i renda senyorial a les terres de Lleida en el marc del procés de creixement agrari (segle XVIII) "*. A Terra, treball i propietat. Editorial Crítica. Barcelona, 1986.
 - VICEDO I RIUS, Enric. Producció, propietat i renda a les terres de Lleida durant el segle XVIII. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. 1987.
 - VICEDO I RIUS, Enric. "*Notes sobre la integració de l'agricultura de les terres de Lleida en el procés de desenvolupament capitalista "* a Recerques 24. Curial. Barcelona, 1991. pp.159-177.
 - VICEDO I RIUS, Enric. "*La desamortització a les terres de Lleida "* dins El món rural català a l'època de la revolució liberal. Col.loqui celebrat a Cervera. UNED. 1991.
 - VICEDO I RIUS, Enric.Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Cataluña Nueva: las " Terres de Lleida ". Treball presentat a la V Reunió del Seminario de Historia Agraria. Santiago de Compostel.la. 1992. Publicat a Noticiario de Historia Agraria. N°5. pp.43-66.
 - VICEDO I RIUS,Enric."*Producció, intercanvis i transformacions socials a les terres de Lleida (segles XVIII i XIX)"* a La Regió Agrària de Lleida. Jornades d'Estudis Agraris. Pagès Editors/Universitat de Lleida. Lleida, 1993.
 - VICEDO I RIUS,Enric. La vinya i el vi a les terres de Lleida. Pagès editors. Lleida, 1993.
 - VICENS I VIVES, Jaume. Industrials i polítics del segle XIX. Editorial Vicens Vives.Barcelona,1972. Biografies de personatges a càrrec de Montserrat Llorens.2ªed.
 - VILA, Pau. Resum de Geografia de Catalunya. Volum VI. Segona part: Aspecte Humà:

- Depressió Central. Col·lecció Populas Barcino. Número 108. Barcelona, 1934.
- VILA, Pau. Aspectes geogràfics de Catalunya. Editorial Curial. Barcelona, 1973.
 - VILALTA I ESCOBAR, M.J. Balaguer a la Catalunya Moderna. Pagès Editors. Lleida, 1990.
 - VILAR, Pierre. Catalunya dins l'Espanya Moderna. Edicions 62. Barcelona, 1965. 4 volums. 2ª edició.
 - VILAR, Pierre. "L'explotació agrícola d'una propietat a l'horta de Tàrraga". A Assaig sobre la Catalunya del segle XVIII. Editorial Curial. Barcelona, 1973.
 - VILAR, Pierre. "Reflexiones sobre la noción de Economía Campesina". En La Economía agraria en la historia de España: Propiedad, explotación, comercialización, rentas. Madrid, 1978
 - VILAR, Pierre. "La fi dels elements feudals i senyoriais a Catalunya als segles XVIII-XIX". Revista L'Avenç. Número 1.1977. Pàgines 74-80.
 - VILLABONA BLANCO, M.P. La desamortización eclesiàstica en la provincia de Murcia (1835-1855). Tesi doctoral. Universitat de Madrid. 1976.
 - VILLA-URRUTIA, Marquès. Fernando VII, rey constitucional. Librería Beltràn. Madrid, 1943.
 - VILLARES PAZ, R. Evolución de las estructuras agrarias de la provincia de Lugo, 1750-1936. Propiedad y rentas de la tierra. Tesi. Universitat de Santiago. 1980.
 - VILLARES PAZ, R. La propiedad de la tierra en Galicia: 1500-1936. Editorial Siglo XXI. Madrid, 1982.
 - VILLARES PAZ, R. "La economía del clero regular gallego ante la desamortización". Cuadernos de Estudios Gallegos. Número 96 i 97. 1981.
 - VILLARES PAZ, R. "La desamortización de los bienes del clero regular en la provincia de Lugo, 1837-1851: Su influencia en la transformación de la propiedad territorial". Desamortización y Hacienda Pública. Ministerio de Agricultura. Madrid, 1986.
 - VIÑAS MEY, C. La Reforma Agraria en España del siglo XIX. Tip. de El Eco Franciscano. Santiago, 1933.
 - WRIGLEY, E.A. Historia y población. Madrid, 1969.
 - ZAMORA, Franciso de. Diario de los viajes hechos en Cataluña. Edició a càrrec de Ramon Boixareu. Editorial Curial. Barcelona, 1973.
 - ZARAGOZA, F. "La desamortización de Madoz en la provincia de Teruel durante el bienio progresista". Actas del encuentro sobre historia contemporànea de las tierras turolenses. Teruel, 1986. Pàgines 127-138.
 - ZAVALA, Iris. Masones, comuneros y carbonarios. Editorial Siglo XXI. Madrid, 1971.

4. MIDES I MESURES MÉS UTILITZADES

El ventall de mesures hagués estat extraordinàriament variat si d'antuvi no hagués existit l'intent unificador per part de l'administració. Al "Boletín Oficial de la provincia de Lérida" junt amb la venda de les primeres finques (juny de 1838) ja es dóna a conèixer la forma en què quedaran expressades: jornals i pórques, tenint en compte que 1 jornal serà igual a 12 pórques. En cap moment se'ns anuncia l'equivalència del jornal (en m² o ha.) ni cap altra referència. És clar, això ens fa pensar en tota mena de suspicàcies i alhora enganyifes que podien donar-se en les poblacions excusant-se en les dimensions més o menys variades d'aquesta mesura.

En canvi, les finques urbanes s'anunciaven per unitats (1 casa, 1 molí,...) però no hi hagué cap intent ni de quantificar ni d'unificar mesures. Aquest lapsus ens ha permès conèixer tota la variada gamma de mesures utilitzades en les zones estudiades. Ara bé d'altra banda, la manca d'un intent de recollir exhaustivament totes les dades ens ha limitat força a l'hora de saber el preu/m² de les finques urbanes, tan útil per a comentar la cotització del sòl urbà a les poblacions estudiades.

Malgrat l'intent unificador vegeu el recull variat de mesures pel que fa a les finques rústiques.

4.1. MESURES DE LA TERRA CAMPA I HORTA

Per les raons abans esmentades predominen els jornals i les pórques, de vegades completades per altres sub-fraccions com el cas de la Seu d'Urgell on les peces dels agustins i altres ordes religiosos si són de dimensions petites s'expressen en quarts i mig o terços de jornal. Per exemple una finca media tres quarts i mig de jornal, i una altra un quart i mig de jornal. També a Anglesola hem localitzat el terç, el quart i la sisena com a mesures fraccionàries del jornal.

A Llobera, Tremp, Enreus i Miraver apareixen les quarteres de sembradura i els quartans, però de forma excepcional. Els hem considerat equivalents a 2.962,08m².

A Tost es subhastaven les darreres terres dels jesuïtes de la Seu d'Urgell, la terra es media en fanèques i almuds, de manera que 1 faneca equival a 12 almuds i a 26,28 litres.

A Vilagrassa i a Vallbona de les Monges ens apareixen els passos com a mesura lineal més petita que la porca. Nosaltres l'hem considerada equivalent al pas romà, és a dir igual a 5 peus o a 1,482m. Així per exemple a les Monges de Vallbona els hi foren desamortitzades tres finques una d'elles media 8 jornals 8 pórques 590 passos.

Finalment una mesura curiosa i no quantificable és el temps, recordem l'exemple del bosc subhastat pertanyent a l'ex-convent dels Bernats de Lavaix que media una hora de circumferència, situat al terme de Larén. Obviament, les hores de camí depenen de la marxa de cadascú, habitualment pot oscil·lar entre 3,5 i 5 Km⁴.

En síntesi, malgrat les intencions inicials d'unificar les mesures de la terra, es deixa intuir la gran diversitat que deuria existir a tota la província. Sorprèn que les mesures de la terra apareguin indistintament barrejades: les de tipus superficial amb les linials, les de capacitat i les de temps. Tot plegat podria ser objecte per sí sol d'un estudi acurat, però no és pas el nostre objectiu.

4.2. MESURA DE LES FINQUES URBANES

A l'hora de presentar aquest grup de finques observem una certa distracció, ni els butlletins ni els manuals de notaris pateixen massa en el moment de presentar la finca urbana que ha d'ésser venuda o que acaba d'adquirir-se. Per exemple poques vegades se'ns informa de les mesures de la façana, o de les mesures superficials (m^2), ni tan sols si la casa té diferents pisos o façanes en altres carrers. Potser aquesta mena de desatenció afavorí la presència en els documents de les mesures utilitzades a cada lloc. Vegeu-ne una mostra i observeu l'equivalència al seu costat:

-Predominen les vares (lineals), és la mesura més utilitzada en qualsevol tipus d'immobles principalment ubicats a la plana de l'Urgell, a les Garrigues, a la Segarra i a algun lloc escadusser del Prepirineu.

-Vares quadrades i cúbiques, solament en tenim constància en cases de Castells, Tornabous, Granyena, Peramola i Llardecans. Nosaltres a l'hora de transformar-les hem decidit utilitzar l'equivalència següent:

1 vara linial = 0,778m

1 vara quadrada = $0,605m^2$

1 vara cúbica = no n'hem trobat referència en els manuals consultats.

-Els passos, ja els havíem trobat a l'apartat de la terra campa, però era força freqüent mesurar les cases en passos a l'Urgell, a la Segarra i a la Noguera.

En cap moment s'especifica res més però tractant-se d'una superfície deuria ser el pas quadrat i la seva equivalència l'hem considerada igual a $0,604m^2$.

-El peu, documentat solament a Cervera si fa o no fa deuria valer 0,2593m, o sia, una tercera part d'un pas.

-El pam, força utilitzat en general a tota la plana de Lleida fins a l'Urgell, habitualment es combina amb altres mesures que li serveixen de múltiples o de submúltiples. Per tal de canviar d'unitats i saber les equivalències en cada moment, hem treballat amb el pam de Lleida (0,194m) i el pam quadrat ($0,0378m^2$), tot i que aquest solament s'esmenta en una casa de les Borges Blanques i en dues de Lleida.

-El metre, utilitzat solament a Tàrrrega malgrat que nosaltres l'hem utilitzat com a mesura-patró a la qual s'han ajustat les altres mides.

-La cana, solament l'hem registrada en una casa de Salvanera, la seva equivalència és de metre i mig.

-Hem de recordar aquí novament que les fraccions del jornal eren també les mesures més utilitzades a la Seu d'Urgell per a les finques urbanes. Per exemple, dues cases venudes en aquesta població pertanyents al ex-convent dels agustins medien, una, un quart i mig de jornal, i l'altra, un terç i un quart de jornal.

Insistim finalment en què aquest capítol ha pretès ser ben poc ambiciós, solament hem utilitzat els recursos al nostre abast per a dur a terme una nova aportació als estudis dedicats a "pesos i mesures" que nosaltres hem consultat, i que d'alguna manera podrien perfilar més la seva àrea d'incidència si gaires contribucions com aquesta proliferen. En qualsevol cas pensem que la part més interessant és la corresponent a les finques urbanes, sobretot perquè no s'havia adoptat cap mesura unificadora i per tant cada població expressava les mides en les unitats habituals per elles.

**5. BREU REPÀS JURÍDIC DE LES LLEIS
DESAMORTITZADORES I SITUACIO ACTUAL DELS
ESTUDIS SOBRE LA DESAMORTITZACIÓ DE
MENDIZÀBAL A ESPANYA**

Convé situar aquest apartat, tot i que per als historiadors és certament aspre, a les primeres pàgines d'aquests estudis sobre la desamortització. Els juristes ens forneixen una informació que a nosaltres ens seria difícil d'interpretar, i alhora de discutir. Amb l'ajut de diferents obres considerades ja clàssiques en aquest capítol hem elaborat els diferents apartats.

5.1. PER QUÉ?

Les transformacions jurídiques de l'Espanya decimonònica han d'ésser analitzades dins un context de transició de l'antic règim al nou model de societat liberal. Ara la burgesia vol imposar un nou model de societat, una societat basada en les relacions capitalistes de producció. És clar, ells en serien els més beneficiats d'aquest canvi consistent a restringir els privilegis de l'aristocràcia, i llançar al grup social més baix (pagesia, artesanat, jornalers...) a unes lleis de mercat dures i potser inhumanes, de les quals abans estaven protegits. La burgesia aviat trobà l'argumentació que necessitava aquest canvi. Es tractava d'implantar el liberalisme econòmic, el qual duria un augment de la riquesa que, a la llarga, beneficiaria tothom.

El període de consolidació de la revolució liberal s'inicia el 1808 i podríem dir que finalitza uns trenta anys després. Dues guerres enterboleixen aquest període poc tranquil: la guerra del francès, 1808-1814, que posava en evidència la debilitat de l'Estat; i la primera guerra carlina, 1833-1840, que va crear les condicions necessàries perquè els canvis poguessin implantar-se definitivament. Però a Espanya aquest procés revolucionari ha estat difícil i les resistències han estat importants. Com diu Josep Fontana... "*En España el antiguo régimen se efectuó mediante una alianza entre la burguesía liberal y la aristocracia latifundista, con la propia monarquía como árbitro, sin que hubiese un proceso paralelo de revolución campesina*". La possibilitat que la burgesia encapçalés en solitari el procés revolucionari era impossible. Per tant, calia pactar o bé amb la noblesa o bé amb la pagesia. Si hagués decidit pactar amb la pagesia els béns comunals i el règim agrari haurien estat intocables; a més, la pagesia era molt crítica amb la gran propietat, fet que hagués compromès força la burgesia fins al punt de convertir-la en la víctima de la revolució. L'aliança amb la noblesa era molt menys compromesa a més que ambdues compartien el respecte a la propietat. Així doncs, la pagesia quedava com a víctima. Es tractava d'una pagesia cada vegada més pobra, amb menys diners per a invertir al camp i per a comprar productes industrials. Com es pot veure la semblança amb el cas francès o anglès és incomparable, en aquests països la pagesia va poder contribuir al desenvolupament industrial.

És important retenir la idea de la implantació de la burgesia com a propietària -ara propietat plena- de la terra en detriment de la pagesia i d'altres grups socials. Però el pas de la propietat feudal a la propietat plena o burgesa és insuficient per a explicar les noves relacions que s'estableixen en el sí de la societat capitalista. De fet, com diu Antoni Segura... "*de vegades pot succeir que la maximització del guany no passi necessàriament per la consolidació d'una propietat burgesa, sinó per l'adopció de noves -velles- formes de contractació agrària, de comercialització dels productes del camp, de control del crèdit rural...*".

Es correcte d'emmarcar el procés desamortitzador iniciat el 1799 i que perdurà fins al segle XX en l'anguniós situació fiscal de la monarquia. Fracassades o insuficients les reformes que hom intentà dur a terme per mantenir estable el volum d'ingressos de la hisenda

reial, en un temps que les guerres i els interessos del deute públic agreujaven el dèficit, calgué acudir a les mesures extraordinàries. No es podia continuar emetent vals reials (un recurs habitual des de 1780) i a més calia pensar en una forma "d'absorbir" els vals emesos. És possible, doncs, d'establir la relació entre el deute públic i la desamortització.

Ara bé, aquesta mesura relacionava capital i propietat feudal. De fet, des del segle XVIII s'havien acumulat capitals en mans privades gràcies a la puja de la renda de la terra o als beneficis comercials. Aquest capital necessitava ser invertit, però el ventall d'inversions es reduí després de la crisi comercial del final del set-cents: depreciació dels vals reials, poques perspectives de les empreses mercantils, encariment del preu de la terra per les restriccions de les mateixes lleis de vinculació i d'amortització,... tot sembla com si l'alliberament de la propietat de les "mans mortes" fos una ocasió esperada i necessària. Ja hem vist a la introducció com el clergat havia patit força adversitats abans d'arribar la desamortització; diguem-ne, doncs, que era un estament amb unes característiques especials per poder ésser atacat: tenia moltes propietats i alhora havia vist com els seus guanys minvaven. Sigui com sigui el cas és que les necessitats de la monarquia i les del capital coincidiren. El dubte rau a saber si aquesta fou l'única solució i si realment era lícita. Analitzem-ho.

5.2. ERA LEGAL LA DESAMORTITZACIO?

Era molt difícil en la situació jurídica d'aleshores justificar la desamortització. Calien amb certa pressa mesures reformadores. Bàsicament dues:

A-Instaurar un sentit modern de "propietat".

B-Crear organismes que la defensessin.

Tot això seria el resultat d'un llarg procés de discussions que s'havien plantejat els diputats de Cadis i que culminarien el 1889 amb el Codi Civil. Codificació era doncs gairebé sinònim de "transformació de la propietat". El procés de canvi polític no es produí de forma instantània i tampoc la codificació. Més aviat, aquest procés fou excessivament lent.

La transformació del sistema econòmic i social no es va produir amb rapidesa. L'element principal d'aquesta transformació és la propietat de la terra, al voltant de la qual gira tot el procés. La revolució liberal intenta instaurar la propietat absoluta, sense limitacions. Es comencen a sentir veus com les que diuen: "*El dret de la propietat és la base de tots els drets naturals de l'home, de totes les associacions i de tot el govern, i és una conseqüència del pacte social*". A partir d'ara començaria tota la legislació desvinculadora i desamortitzadora que ocuparia tot el segle XIX.

Però qui defensaria aquest nou concepte de "propietat"? Calia aclarir abans quin organisme jurídic hauria de resoldre les qüestions plantejades per la desamortització i quin seria el caràcter d'aquest nou organisme (governatiu o contenciós), perquè del seu caràcter dependria el tipus de tribunal al qual s'hauria d'acudir.

De fet, seguir la via de la jurisdicció ordinària hagués estat llarg, costós i encara hagués carregat l'administració de més assumptes, a més a més això hauria frustat la desamortització. Calia, doncs, a corre-cuita resoldre una sèrie de qüestions tècniques a través de les quals, en cas de conflicte entre Hisenda i particulars, la resolució pogués ser àgil, per tal d'evitar una paralització de les mesures desamortitzadores. El 1834 i després d'assaigs de la constitució de Cadis es decideix estendre el camp del governatiu a costa del contenciós. Així els jutges ordinaris quedarien exclosos del coneixement d'aquest tipus de situacions. La nova jurisdicció contenciós-administrativa absorbirà les atribucions dels antics Tribunals d'Hisenda sense fer referència a qüestions sobre "propietat". Jurídicament marcava una

novetat respecte a les normes de l'Antic Règim.

Els jutges es faran càrrec d'aquests nous assumptes d'Hisenda i el dia 24 de març del 1834 es suprimeix el Consell Suprem d'Hisenda i es crea el Tribunal Suprem d'Hisenda. Malgrat tot, es mantenia la figura de l'intendent, màxima autoritat civil de l'absolutisme, tota una paradoxa!

5.3. ERA L'ÚNICA SOLUCIÓ?

Des de feia segles hi havia una llarga tradició doctrinal sobre l'ús de la terra. Potser no s'arribaven a plantejar la propietat en sentit modern, però d'alguna manera quan ens atensem al segle XIX els precedents són ja nombrosos.

Les doctrines desamortitzadores ja havien estat esmentades ja Sisternes Feliu, Campomanes, Jovellanos... fins al 1798 quan ja es van posar en marxa les desamortitzacions de Godoy i posteriorment la del Trienni Liberal i la de 1836 de Mendizàbal.

A banda dels altres precedents, quan Mendizàbal arriba al poder el seu govern té greus problemes: es troba enmig de la primera guerra carlina, el deute és impressionant i per si fos poc l'administració està empenyorada als propietaris de vals reials. Atesa la urgència de cada un dels problemes ningú no dubtava que la desamortització era l'única situació viable, ni el mateix Flórez Estrada.

Flórez atacava durament el tipus de desamortització proposada per Mendizàbal, no solament al Parlament sinó també a la premsa. És prou famós el seu article al periòdic "El Español", on exposa que la desamortització no solament és necessària, sinó que a més a més és urgent. Però si es tracta d'amortitzar el deute públic la solució seria repartir la terra en emfiteusi entre els pagesos i amb els diners dels arrendaments pagar els creditors, en lloc de pagar-los amb els diners de les vendes. Flórez Estrada defensava la implantació de l'emfiteusi a les explotacions privades. D'aquesta manera l'Estat repartiria els béns nacionals entre els pagesos amb les mateixes condicions. L'emfiteusi moderna presentada per Flórez era una via reformista, davant l'alternativa històrica entre revolució pagesa i model prussià. La revolució pagesa produïa a Flórez cert respecte: temia els excessos, els "costos socials" i les conseqüències imprevisibles.

La contradicció entre emfiteusi i propietat privada no es planteja en el cas dels béns nacionals, perquè desamortització i transmissió són dos processos diferents. Flórez discutirà la forma concreta de transmissió, però no l'abolició total de l'amortització. Probablement l'observació de la desamortització del trienni li deuria servir per a elaborar les respostes a les lleis de Mendizàbal.

A més, en principi, Flórez pensa en l'emfiteusi com una solució fiscal, propera a les idees de Stuart Mill i als programes reformistes d'Olavide. Però el 1836 l'emfiteusi apareix ja a la seva obra com una política a llarg termini, i com una reforma social i política. Flórez suposa que la venda de béns nacionals no augmentarà la xifra de productors; fins i tot, en cas que la terra fos adquirida pels treballadors, la distribució equitativa duraria ben poc. A més, deia, si ens fixem en el preu de la terra, ben segur que el preu del sòl baixarà i, per tant, fàcilment se signaran contractes fraudulents.

De fet, la historiografia decimonònica relacionava la desamortització amb els problemes d'Hisenda. Ben pocs varen entendre que la venda de béns nacionals podria dur a terme un model d'agricultura capitalista semblant a l'anglesa. Per aquesta raó sovint apareix la divergència: desamortització o reforma agrària.

Des de l'aparició del decret del dia 19 de febrer de 1836, la polèmica entre

Mendizàbal (i els seus partidaris) i Flórez comença a endurir-se. Flórez ara afegeix que a més de la desamortització, s'hauria d'intentar dur a terme una reforma agrària (naturalment estava pensant en la reforma de Leopoldo el Gran de Toscana). Així doncs, segueix, la terra es donaria en emfiteusi durant 50 anys. Aquest contracte podria ser renovat. Del repartiment de les terres s'encarregarien les diputacions provincials, les quals es regirien pel criteri següent:..."*crear explotaciones para dar trabajo a una familia de nueve personas...*". De fet, Flórez més que...",*crear explotaciones autosuficientes...*", el que volia era...",*hacer compatible la rentabilidad y la capacidad de empleo...*". Per a Flórez l'objectiu prioritari de la reforma agrària era la formació de capital com a condició del progrés econòmic general, i l'obtenció d'un nivell d'ocupació i de distribució de la terra compatibles amb la supervivència i consolidació del model polític progressista.

Imaginem-nos, deia Flórez, aquests béns venuts, calculant-hi la diferència entre el preu real i el preu que pagaran els compradors en títols (depreciats), afegint-hi el frau, el cost de l'administració existent i de la que calia crear, els documents, etc. Tot això ofega el venedor. Així doncs, si avui els béns nacionals tenen un valor de 100, amb ells no s'arribarà a amortitzar un deute de 30. En canvi el sistema emfitèutic permetia l'accés al domini útil de moltes famílies, la indústria agrària i els preus dels productes agraris no trigarien a pujar. L'emfiteusi crearia, segons Flórez, una casta de colons rics i treballadors.

Som prou conscients que l'exposició sistemàtica i detallada de Flórez Estrada no es pot resumir en poques ratlles. Els seus punts de vista tenen molt a veure amb l'escola ricardiana, amb Sismondi i amb Canga Argüelles. També es pot comprovar la lectura que en deuria fer Flórez de "La riqueza de las naciones" d'Adam Smith, o de les teories de la població i de la renda de la terra de T.R. Malthus.

L'article despertà grans admiracions i grans odis, aleshores i ara. Opinions a favor i en contra no en manquen encara avui dia. Pensem que els defensors de les idees de Flórez analitzen la reforma de Mendizàbal molt superficialment. Es basen solament en una sèrie de tòpics repetits de forma gairebé mecànica. Matisem breument la qüestió: Mendizàbal, amb la seva "desamortització", proposava un nou concepte de propietat, en canvi, Flórez seguia amb el concepte antic. Amb Flórez, doncs, la revolució liberal (entesa com el gran canvi històric que significa el trànsit d'una vella societat a una altra de nova) no s'hagués dut a terme. A més, seguint el seu exemple, cal observar la Toscana que ell tan admirava cent anys després i veure el fracàs de la seva mesura. L'emfiteusi significava la forma més típica de la propietat feudal i per tant, la més antagònica al règim de propietat burgès basat en la lliure contractació de la força de treball. De tota manera l'emfiteusi troba una via de subsistència i de convivència amb el capitalisme. I és que en aquest moment l'opció era molt clara: o es fa la revolució amb els pagesos sense capital o es fa per a la burgesia amb capital. L'opció era força clara: la llei del dia 26 d'agost de 1837 sancionava la pervivència de l'emfiteusi, però es reconsiderava el cens, el qual ara seria tractat com un contracte. A poc a poc es va imposant el pagament de la renda en metàl·lic que substitueix la renda en espècies. De fet, l'accés de l'emfiteuta a la propietat, quan es va poder dur a terme va ser com a conseqüència de la lluita i de la resistència pagesa. Fins aleshores la redempció havia estat contemplada com una qüestió marginal.

Sovint la historiografia identifica les vendes dels béns desamortitzats amb només l'apropiació de la burgesia. Bé, això en part és cert, però pensem que aquesta burgesia comercial del set-cents ara conjunturalment s'enriqueix més, i estructuralment arriba a superar la noblesa, fins aleshores, gran propietària de les terres (recordem la llista de grans propietaris publicada el 20 de desembre del 1875 al "Boletín Oficial de la Provincia de Lérida"). Potser amb la mesura de Flórez la situació no hagués esdevingut la mateixa.

Cal posar èmfasi en les petites conseqüències de la desamortització, tot i que el seu impacte és menys important. Insistim en el gran nombre de petites parcel·les que es vengueren arreu de Catalunya, en la venda i redempció de censos i censals, en la venda de finques urbanes, beneficis i causes pròpies que tornaven a les famílies,... La revenda d'algunes peces a la llarga també seguia alimentant el "mercat de la terra" que ara s'obria i que d'alguna manera oferia estabilitat jurídica al nou propietari.

Un darrer matís ens obliga a recordar altres fets esdevinguts a Europa. A França, per exemple, tampoc no es consolidà durant la revolució una autèntica reforma agrària: no tots els pagesos van poder accedir a la propietat. Sincerament, si per via revolucionària no s'hi arribà, difícilment Flórez i les seves mesures reformistes haurien aconseguit millors resultats.

5.4. CAUSES

5.4.1. Causes econòmiques

Hem observat la necessitat d'una desamortització, l'opció escollida i el fons ideològic en què encaixava, però quines foren les causes immediates que posaven en marxa el mecanisme? Si realment hem de pensar en una causa primera, no hi ha dubte (i de fet gairebé tothom s'hi afegeix) que és l'angoixant situació de la hisenda pública.

Quan Mendizàbal accedeix al ministeri no hi havia diners per a pagar els deutes de l'Estat. L'interès del deute era de 10 milions de rals de billó al mes i la guerra carlina en costava 30 milions al mes. Però això encara no ho era tot: el més greu era la sospita de la possible pèrdua de la guerra. Calia guanyar posicions als carlins. Legions de soldats estrangers estaven preparats per a ajudar l'exèrcit regular. Però com es pagarien?

Les expectatives eren prou adverses i Mendizàbal proposà fer més lleugera la situació partint de quatre premisses:

- 1- Recuperar la confiança dels liberals sublevats reformant l'Estatut Reial.
- 2- Donar un impuls fort a la guerra contra els carlins per posar-hi fi en un termini breu.
- 3- Una vegada guanyada la guerra, es refaria la situació d'hisenda mitjançant la reducció del deute i els crèdits estrangers.
- 4- I superades aquestes etapes, es reformaria el sistema tributari.

És clar que en el programa polític de Mendizàbal la desamortització era una peça clau, però calia sortir al pas de certes crítiques. Ell tenia clar que la desamortització era lenta de posar en marxa i, per tant, els diners li arribarien tard. Amb altres paraules, la seva reforma no era de solucions immediates. Però la guerra va ser massa llarga i va distorsionar el programa a Mendizàbal precisament en el segon punt.

A part d'aquesta estreta relació convé que ens remetem als capítols 7 i 9 d'aquesta tesi i observar com la demanda de terres s'havia convertit en una realitat a la qual caldria donar resposta, Richard Herr ho esmenta molt bé fent extensiu a Espanya el cas de França i Anglaterra.

Ara bé, en aquest moment, en què pesava més la demanda de terres o la situació econòmica, potser bastant bona, d'aquesta "burguesia agrària" que esmentarem al capítol 7 i que trobarem com a principal beneficiària en el capítol 9? Certament no ho tenim molt clar.

Encetar una discussió sobre la possible "reforma agrària" i a quin grup intentava beneficiar seria força complex. En qualsevol cas pensem que els resultats en el seu moment ens indicaran un predomini dels béns adquirits per burgesos, però també i potser a llarg

termini una colla de petites finques adquirides per propietaris mitjans i petits, i sobretot la venda i redempció de censals i de censos emfitèutics, tan o més gratificant pel pagès que la compra de terres (el capítol 6 ens n'informarà àmpliament). En aquest aspecte ja ho deia Josep Fontana...: *"Si por "reforma agraria" se entiende un tipo de medidas que favoreciesen a los campesinos, està claro que estos hombres las tenían presentes, que no olvidarán la dimensión social del problema. Pretendían también crear una masa de pequeños propietarios campesinos, que no sólo había de servir para aumentar el volumen de la producción agraria, sino para garantizar la estabilidad social, puesto que como defensores de su pequeña propiedad, se convertirían en defensores de la propiedad (burguesa) en general"*.

5.4.2. Causes polítiques i ideològiques

Mendizàbal explica al Reial Decret del mes de març de 1836 el desig de comptar amb una massa de propietaris liberals que al mateix temps mantinguessin el nou règim.

Quan es produeix la supressió definitiva del règim senyorial, jurídicament amb la llei del 26 d'agost de 1837, se sanciona la pervivència de l'emfiteusi: s'admet la dualitat de dominis, però es modifica la consideració jurídica del cens en contemplar-lo com a contracte. Aquest caràcter mai no l'havia pogut tenir perquè el pagès mai no fou igual al senyor. Així en admetre la propietat particular del usufructuari sobre el domini útil i del beneficiari del cens sobre el domini directe, es genera una nova concepció d'emfiteusi. Aquesta solució fou adoptada per part de les lleis europees. Davant el problema d'abolir el cens i perdre els beneficis, o modificar el codi convertint l'emfiteusi en una propietat dividida, aquesta darrera opció fou l'escollida per gran nombre de les burgesies postrevolucionàries. A Espanya també s'optà per aquesta via: en pocs anys es donaran dos processos complementaris: la desamortització de béns de l'església, que proletaritzaria una xifra important de pagesos i la redempció de censos, que crearia un reduït nucli de propietaris. Els pagesos amb pocs recursos quedaran exclosos dels dos processos. Pel que fa al segon, la redempció de censos emfitèutics fou més un fenomen legal, que un resultat social.

Per què aquesta reforma liberal no ho fou del tot? Les mesures liberals burgeses van significar, sobretot, la consolidació i el respecte a uns drets de propietat privada existents, i per tant, l'aprovació i la legitimació d'unes determinades relacions d'explotació. Des d'aquest punt de vista i tenint en compte els aspectes que hem anat remarquant, deixen d'ésser paradoxals i difícils d'entendre algunes qüestions que, si s'accepta que la Revolució Liberal va significar el pas d'una propietat feudal a una propietat capitalista, no s'entenen.

5.4.3. Causes morals

En aquest cas més que la desamortització ens interessa la secularització. D'alguna manera en la història dècimonònica espanyola no s'entén l'una sense l'altra. Segons J.L.López Aranguren la secularització del clergat es va fer esperar massa, les raons dels reformadors eren massa hisendístiques i poc morals, però sobretot el daltabaix es donava el 1851 quan el clergat recuperà el temps perdut. Efectivament a Lleida cap a la cinquantena hi havia més cases de religiosos que durant la trentena, si el que intentava era la secularització el seu efecte fou minoritari. De fet, novament si ho comparem amb la França postrevolucionària on el clergat ja no recuperaria la seva influència, la secularització fou molt lenta, tanmateix, era

evident que a les acaballes del segle passat l'Església havia perdut el protagonisme dels segles anteriors. El retard de l'Estat espanyol és doncs considerable. Abans d'avançar més comentaris caldria reflexionar a fons sobre la secularització o millor dit sobre els aldarulls anticlericals que afloraran durant el segle XIX i XX fins a la Segona República. El tema és certament apassionant, però potser té aquí una de les seves causes: el concordat de 1851. Què més es podia esperar d'aquells beneficiaris liberals i esdevinguts després moderats?

5.5. ASPECTE JURIDIC

Tomàs y Valiente efectuà un recull i comentari de les lleis desamortitzadores dècimonòniques. Al principi d'aquest capítol hem discutit la seva legalitat, ara ens toca la part tècnica.

Bàsicament ens interessen els decrets següents:

-15 de juliol del 1834-Supressió de la Inquisició. Tots els seus béns seran dedicats a l'extinció del deute públic. En aquest cas, solament trobem censals al seu càrrec els béns que ja s'havien venut durant el trienni.

-4 de juliol del 1835-Supressió dels jesuïtes. Els seus béns també seran dedicats a l'extinció del deute públic. No recordarem la llarga persecució d'aquesta orde religiosa des de Carles III, però a Lleida només hem localitzat una casa a la Seu d'Urgell amb terres que passarien a ésser subhastades i adquirides aviat. En canvi curiosament no trobem cap rastre de la seva vida conventual durant el segle XIX.

-25 de juliol del 1835-Supressió de convents i monestirs amb menys de 12 religiosos, amb la venda dels seus béns també s'intentarà alleugerir el deute interior.

Però les mesures eren encara poc radicals fins a:

-11 d'octubre del 1835, quan torna a ésser vigent el decret de l'1 d'octubre del 1820. S'ampliava el nombre de convents suprimits. Els seus béns -ara béns nacionals- passaran a l'Estat per tal de ser venuts en subhasta pública. Amb aquests beneficis s'amortitzarà el deute públic. Els dies 8 i 24 de març de 1836 es regulava més detalladament aquesta llei. Ara diu clar que se suprimien tots els convents i monestirs dels religiosos masculins. A la vegada que es destinava a l'extinció del deute públic els patrimonis de les cases dels religiosos masculins i femenins, suprimits o no (art.20), alhora que assignava una pensió diària als religiosos de les institucions suprimides (art.17). Aquesta pensió s'obtidria amb la venda dels béns nacionals. Fixeu-vos que la necessitat de recollir diners per a la supressió del deute inclou tant ordes religiosos suprimits com els subsistents.

-19 de febrer del 1836 es declara la venda de tots els béns immobles de qualsevol classe que haguessin pertanyut a les comunitats i corporacions religioses suprimides i d'aquells que ja estiguessin classificats com a béns nacionals. De fet, formalment aquest text no és una llei. No ha estat redactat per les Corts sinó per Mendizàbal. Ell mateix el defensa davant la reina governadora a l'Exposició de Motius. La venda s'havia de dur a terme mitjançant una subhasta pública (art.3) que es basaria en una taxació prèvia.

Qualsevol espanyol o estranger podia demanar la taxació d'una o més finques si encara no ho estaven oficialment. Era gairebé segur que qui demanés la taxació de la finca acabaria posseint-la, si abans ningú no oferia un preu més elevat per la mateixa finca (art.9). Naturalment aquesta estratègia podia resultar perillosa alhora d'intentar aconseguir una finca, ja que es podia intentar una taxació baixa i posteriorment no donar a conèixer el dia de la subhasta: el negoci ja era important. El pagament del remat haviade ser en metàl.lic o en títols de deute públic (art.10). En el moment de l'adquisició el comprador havia d'optar per un

mètode o per un altre (art.12). La cinquena part del remat es pagava en el moment de l'escriptura (art.13). Si el comprador havia escollit abonar el preu en títols, pagava la resta en vuit anys; si havia escollit el pagament en metàl·lic, podia fer-ho en setze anys (art.14). Els títols eren acceptats segons el seu valor nominal. A partir de l'escriptura les finques quedaven hipotecades durant 8 o 16 anys (art.18). Es tractava de crear "una copiosa família de propietarios" com deia Mendizàbal mentre defensava el seu projecte davant la reina. Per poder facilitar als grups socials més necessitats l'accés a la propietat, Mendizàbal recomanava la divisió de les parcel·les més grans. D'aquesta divisió s'encarregava una comissió municipal. Però no quedava massa ben definit com s'escollia aquesta comissió, per tant, l'oligarquia de cada lloc va quedar-se amb les finques més cobejades, i la resta varen ser dividides.

-5 de març del 1836 es redimeixen tots els censals i càrregues de qualsevol classe pertanyents a les comunitats monacals i regulars suprimides o que estiguin en tràmit de supressió (el dia 8 i el 24 de març es dona nova redacció a aquest decret).

Fins ara la desamortització apareix relacionada amb l'extinció del deute públic, per bé que els resultats no han estat massa satisfactoris. A partir d'ara: -29 de juliol del 1837 ja sorgeixen altres necessitats: el manteniment del clergat secular o la tan desitjada reforma tributària. És la segona llei. Es crea la contribució de "Culto y clero" (art.6 i 7)

-16 de juliol del 1840, supressió de les vendes.

-2 de setembre del 1841, es restaura la segona llei de Mendizàbal, però ara el reformador serà Baldomero Espartero. Es posen a la venda els béns del clergat secular. Segons la llei d'Espartero, es consideren béns nacionals tots els del clergat secular, excepte les finques esmentades a l'article 6. La forma de taxació i de subhasta seria la mateixa que per als béns del clergat regular. Però ara, en el moment de l'escriptura, es pagava el deu per cent del preu del remat -en metàl·lic o en títols-. Tot plegat no podia superar els cinc anys (art.10). Però d'aquesta llei en quedaven excloses les finques taxades per sota dels 40.000 rals de billó. En aquest cas el termini fixat era de vint pagues durant els vint anys següents (art.11). Aquesta llei d'Espartero va durar amb prou feines tres anys. En aquest temps es varen vendre, segurament, les millors finques del clergat secular arreu d'Espanya.

-26 de juliol del 1844 nova supressió de les vendes. Ara el govern estava presidit per Narváez. Els moderats prescindeixen ràpidament de les vendes. El ministre d'Hisenda actual, Alejandro Mon, dona a conèixer la mala situació d'algunes esglésies i l'incompliment generalitzat de la "contribució de culto y clero", però alhora, Mon tranquil·litava els compradors de béns nacionals. Res no havien de témer: els béns eren dels compradors. L'Estat respectaria les adquisicions. Però aquells béns no rematats serien tornats al clergat segons aquesta llei del 26 de juliol de 1844.

-3 d'abril del 1845 es tornen els béns no venuts al clergat secular.

-11 de juny del 1847 es posen a la venda els béns dels quatre ordes religioso-militars i els de Sant Joan de Jerusalem.

-1 de maig del 1848, normes per ésser venuts els béns anteriors.

De fet, jurídicament les vendes de la desamortització de Mendizàbal es podien dur a terme fins al dia 10 de febrer del 1855, però almenys a Lleida després del Concordat no es ven res i, malgrat la legislació anterior, fins al juny de 1838 no comencen les subhastes.

Aquesta llista de decrets reials, tot i no ser exhaustiva és força significativa. Tenim una sèrie de normes que regulen un fet: la transformació de la propietat. Però la propietat no es regia a tota Espanya per les mateixes lleis.

Seguint les observacions dels canvis dècimònics, hi ha una sèrie d'esdeveniments que es desenvolupen paral·lels: el constitucionalisme, la codificació i la transformació de la propietat. La codificació desembocarà en el Codi Civil de 1889, on l'intent unificador es

podia considerar descartat, però on predominava el sentit harmonitzador centralitzat en la legislació de Castella.

**6. TREBALL, PRODUCCIÓ, PROPIETAT I MERCAT. ELS
RÉGIMS AGRARIS CATALANS A LES ACABALLES DE
L'ANTIC RÈGIM**

6.1. INTRODUCCIO

Abans d'endinsar-nos en el tema estricte de la desamortització, hem pensat afegir un capítol que d'alguna manera ens ajudés a conèixer el moment històric que estudiarem. Si solament ens haguéssim dedicat a recollir dades de subhastes de terres desamortitzades, difícilment sabríem per què les adquisicions han estat així i no d'altra manera. Convenia doncs conèixer el món rural que rep aquest canvi anomenat desamortització.

Sortosament comptàvem amb prou documentació dels fons de desamortització i amb uns quants estudis monogràfics per a poder elaborar un treball raonat sobre el tema. Hi hem afegit a tot aquest material el buidatge del cadastre de Balaguer de 1848 i el de Portell de 1876 per tal de poder aprofundir en els diferents aspectes de l'estructura de la propietat. De molta utilitat ha estat també la cartilla avaluatòria de 1848 trobada a l'Arxiu de Balaguer que ens ha aportat dades sobre els preus, la producció, les despeses i els rendiments dels productes agrícoles. Malauradament el nostre gran buit és la part pirinenca on la manca d'estudis és important, malgrat tot calia cobrir la informació d'aquesta zona i el "Diccionario" de Pasqual Madoz no ens satisfieia massa com a eina de treball exclusiva. La solució fou trobar aquests estudis sobre una àrea geogràfica veïna -Andorra- i alhora ben documentada, i si a més comptava amb uns arxius excel·lentment catalogats, doncs millor. De fet, era imprescindible cobrir aquesta informació perquè ja ens adonarem en l'apartat corresponent de la poca quantitat de finques desamortitzades en aquesta part muntanyenca. Això venia condicionat per la presència de béns comunals en aquest indret.

Estudiar l'ús de la terra en aquells moments és copsar una imatge instantània de la principal activitat econòmica. D'antuvi hem de tenir clar que la província de Lleida no té les mateixes característiques que les terres litorals barcelonines o, ni tan sols de la resta de Catalunya. Per això ens interessava observar si els sistemes de cultiu, els rendiments o les relacions socials eren semblants o bé quins eren els marges de diferència existents amb la resta de terres catalanes.

De fet, l'estudi dels conreus, de l'ús de la terra, del tipus de parcel·lació o bé del mateix preu de la terra, ja ens palesen que Lleida era una zona agrícolament més endarrerida que la resta de Catalunya, fins i tot els salaris eren més baixos.

Amb tot la província de Lleida no és gens homogènia, precisament la varietat geogràfica d'aquest món rural ens ha dut a distingir quatre parts: la plana, els altiplans segarrencs, el Solsonès i la part muntanyenca. En cada un d'aquests indrets hom pot veure una estructura de la propietat i de l'explotació diferent. Convé que retinguem aquesta informació perquè posteriorment, quan es tracta pròpiament de la desamortització en el capítol setè, intentarem demostrar que les terres subhastades són una mica millors que les habituals a la província de Lleida, per bé que el seu rendiment no és massa elevat. Sortosament cada una d'aquestes zones compta amb interessants estudis que han esdevingut una aportació molt important. Tanmateix hem pensat que també calia comparar els nostres resultats amb els obtinguts per altres estudiosos referents a altres indrets de Catalunya.

Una vegada esbrinat el règim agrari, cal preguntar-se com deuria rebre el camp lleidatà el canvi jurídic -desamortització- proposat per la nova classe emergent -diguem-ne burgesia-?

Pel que fa a la província de Lleida la precaució a l'hora de definir i classificar els diferents grups socials, ens ha permès reflexionar sobre una figura que sovint ens apareix: "pagès", "propietari" i "hisendat". Segons hem pogut deduir dels protocols notariaus, el "pagès" és el que treballa la terra, malgrat que també pot ser propietari d'unes quantes pórques o d'uns quants jornals. En canvi, el personatge definit com a "propietari" no treballa

la terra i es manté en una òrbita que podria quedar definida com una barreja de diferents càrrecs polítics -locals- i de diferents activitats especuladores (són els prestamistes de la població, cobren impostos per diferents activitats,.....). Pel que fa a "*l'hisendat* " Rosa Congost ha esbrinat detalladament aquesta variació semàntica, la qual, malgrat que pugui semblar un sinònim de "propietari", se'ns presenta com a símbol dels nous temps. Segons Congost la paraula "hisendat" no revela només una relació jurídica, com seria el cas del "propietari", sinó també la situació privilegiada d'una persona dins la societat. Eren gent establerta econòmicament, tenien temps lliure per a dedicar-lo a ocupacions polítiques, a l'oci,...Es tractava d'una nova figura que presagiava els nous temps.

De tota manera, l'estudi dels grups socials no finalitza aquí. Per a poder deduir qui seran els beneficiaris de la desamortització caldrà esbrinar diferents situacions, conèixer els grups socials i observar el grau d'endeutament d'aquests grups rurals. Així entendrem per què acudeix a les subhastes un determinat comprador i no el que d'antuvi podíem pensar. Relacionar endeutament i estructura agrària ha estat una variable important. Tanmateix observarem que els llocs on els ordes religiosos són més rics esdevenen també els grans censalistas. És axiomàtica o casual aquesta relació? En aquest marc, la desamortització de censals ¿era una solució oportuna per a la gent que treballava la terra? O senzillament era l'única?

6.2. DEMOGRAFIA

En el moment d'elaborar un estudi sobre la demografia decimonònica se'ns planteja ben aviat el problema de les fonts. Es clar que podem utilitzar les fonts diguem-ne clàssiques com els registres parroquials o censos de població que sovint es confeccionaven. De totes maneres cal saber que les estadístiques espanyoles no es van "modernitzar" fins a mitjan segle XIX (amb els censos de 1857, 1860, 1877, 1887, 1897 i el de 1900).

De fet a nosaltres més que un estudi demogràfic exhaustiu, ens interessa observar les diferents variables demogràfiques per tal de saber com incidiran les forces productives en el desenvolupament de l'agricultura lleidatana.

Com a font d'informació hem utilitzat les xifres corresponents als censos de 1718 i de 1787, pel segle XIX el de 1826-30 de l'obra de J.B. Galobardes "*Cataluña en la mano* ", el resum de les dades del "*Diccionario*" de Pasqual Madoz i les dels censos de 1857 i 1860. A més de la consulta de la tesina de Lluïsa Pla i l'obra manuscrita de Mariano Olivés y Roca, per bé que ambdues ens informen solament de la ciutat de Lleida.

Observeu el quadre I ([Taula 6-1](#)) on es recullen dades de quatre censos, dos del Set-cents i dos del Vuit-cents. Posteriorment esbrinarem l'index d'increment demogràfic comparant cada cens amb el posterior.

QUADRE I.*

COMARCA	hab 1718	%	habl 787	%	habl 830	%	hab 1860	%
SEGRIA	6469	9,06	28978	19,52	32311	22,04	59763	19,99
GARRIGUES	3681	5,16	12726	8,57	12380	8,45	27498	9,20
NOGUERA	9541	13,37	19791	13,33	20582	14,04	51919	17,37
SEGARRA	8589	12,03	14141	9,53	13550	9,24	24766	8,29
URGELL	6338	8,88	18709	12,60	17557	11,98	33620	11,25
SOLSONES	6114	8,57	9639	6,49	6055	4,13	16065	5,37
ALT URGELL	8354	11,70	11256	7,58	9151	6,24	27600	9,23
VALL D'ARAN	3086	4,32	5627	3,79	4711	3,21	11272	3,77
PALLARS SOBIRA	10060	14,09	12948	8,72	13354	9,11	20348	6,81
PALLARS JUSSA	9150	12,82	14613	9,85	16942	11,56	26071	8,72
TOTAL	71382	100	148428	100	146593	100	298922	100

Taula 6-1. * Quadre elaborat amb les dades dels censos comentats anteriorment.

En general la demografia catalana del segle XVIII es veu afectada per una mortalitat que no deixa de fluctuar, una natalitat que dona grans empentes, una nupcialitat sempre en constant recuperació i en el cas particular de Lleida, una arribada d'immigració molt important. En conjunt, la població durant tot el Set-cents es duplicà, però l'increment fou més intens a la segona meitat que a la primera. Això suposava una superior ocupació i aprofitament del sòl agrícola, però veurem a qui afavorirà més i com es durà a terme l'apropiació.

L'anàlisi de l'increment demogràfic de les diferents comarques de Lleida durant el Set-cents ens permet observar una important acumulació de població a les comarques de la plana. En termes generals veiem que la població de la província de Lleida es duplica (107,9%). Aquest augment repercuteix de forma espectacular a les comarques del Segrià, de les Garrigues, de l'Urgell i en menys proporció a la Noguera. Aquestes quatre comarques dupliquen la seva població i, fins i tot en algunes com el Segrià o les Garrigues, amb escreix. Per sota queden les comarques pre-pirenenques i pirenenques que, malgrat l'augment, no arriben a duplicar els seus efectius humans. Potser la gran sorpresa és la Vall d'Aran, on l'augment arriba al 82,3%, caldria esbrinar les seves causes.

QUADRE II. Increment intercensal de la població: 1718-1787.

COMARQUES	INDEX (107,9%)
SEGRIA	347,9%
GARRIGUES	245,7%
NOGUERA	107,4%
SEGARRA	64,6%
URGELL	195,1%
SOLSONES	57,6%
ALT URGELL	34,7%
VALL D'ARAN	82,3%
PALLARS SOBIRA	28,7%
PALLARSJUSSA	59,7%

Taula 6-2. NOTA: Elaborat amb les dades de] quadre 1 (Taula 6-1).

La mortalitat endegada per la Guerra Gran i després per la Guerra del Francès impacta amb força el canvi de centúria, a banda de la cojuntura agrària que ja és prou negativa, com

podrem demostrar en les seccions properes. El canvi de segle és realment greu, però després de la guerra es dona un brot de la nupcialitat que no arriba a provocar una recuperació dels bateigs. La població sembla estar exhaurida: la guerra s'ha endut molta gent jove en edat de procrear i deu faltar també població femenina perquè tot i que hi ha una recuperació de casaments i bateigs, no hi ha forma de remuntar. Tot plegat en un moment en què la mortalitat també davalla. Sigui com sigui, el primer terç del segle XIX és una de les pitjors èpoques de la demografia lleidatana, potser per la seva situació geogràfica de terra de frontera, o també perquè els rendiments de la terra no podran mantenir tanta gent com al litoral. Ara bé, convé destacar la situació de les comarques pallareses que en plena crisi demogràfica quanyen efectius. No sabem si pertanyen a un creixement natural, migratori o de quin tipus. Vegeu la distribució comarcal d'aquest decreixement demogràfic:

QUADRE III. Situació demogràfica intercensal: 1787-1830.

COMARQUES	INDEX (-1,24%)
SEGRIA	11,50%
GARRIGUES	-2,72%
NOGUERA	3,99%
SEGARRA	-4,18%
URGELL	-6,16%
SOLSONES	-37,19%
ALT URGELL	-18,71%
VALL UARAN	-16,28%
PALLARS SOBIRA	3,13%
PALLARSJUSSA	15,93%

Taula 6-3. NOTA: Elaborat amb les dades del quadre 1 ([Taula 6-1](#)).

En el cens de 1857 considerat el primer fiable d'aquest segle la població registrada a Lleida és de 298.922 habitants, és a dir, en solament setanta anys des del Cens del Comte Floridablanca, la població de la província de Lleida s'havia tornat a duplicar. No oblidem que el primer terç és nefast per a la recuperació demogràfica, per tant cal pensar que tot deuria produir-se en els 30 anys que van de 1830 a 1860, quan realment el grup de població que tocava reproduir-se correspon al "no nascut" per totes les adversitats descrites. Podem seguir confiant solament en el creixement natural i prou?

Si comparem el creixement demogràfic de les diferents comarques de Lleida durant el Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents veurem que la població creix a un ritme molt ràpid. Concretament la ciutat de Lleida entre el 1718 i el 1758 havia duplicat els seus efectius. L'explicació pot ser el fet migratori. Aquests nouvinguts eren principalment homes que incrementaran el grup social dels jornalers. A partir d'ara la proletarització al camp serà un fet important com veurem en els següents episodis. Ara bé, si Catalunya el 1830 ja estava recuperada demogràficament dels conflictes bèl·lics, les comarques lleidatanes no notaren encara cap augment de població. Hom pot pensar que si després d'una guerra la reacció habitual sempre era l'increment de la nupcialitat i per tant de la natalitat, després de la guerra del francès a Lleida aquest fet no es produí pas. La raó potser raïa en circumstàncies conjunturals, però el cens de 1857 fa notar un increment força positiu. Tot plegat ens duu a pensar que entre els habitants de la província de Lleida el 1857 hi deuria haver molts immigrants, probablement de la franja de l'Aragó. A la segona meitat del segle XIX la situació es repetirà, quan un nombre important de treballadors de la zona muntanyenca de la província de Lleida i de la d'Osca, es desplaçaran cap a les comarques de la Segarra i de l'Urgell, on aprofitaran la cojuntura agrària expansiva experimentada a les zones vitícoles

durant el període anterior a la fil·loxera.

Així doncs, la hipòtesi que la taxa de creixement migratori de Lleida podria haver estat positiva, ens pot ajudar a explicar el fort creixement demogràfic esdevingut entre 1830-1850, quan les generacions en edat de reproduir-se eren "generacions buides" nascudes durant els anys de crisi i de guerres.

Si efectuem un recompte arreu de la província ben aviat ens adonem de l'existència de dos comportaments: per una banda les comarques de la plana, amb nuclis més importants i densitats més elevades fruit de l'herència demogràfica del segle XVIII; i per l'altra banda, les comarques pirinenques i pre-pirinenques, amb reagrupaments de petits llogarrets, densitats més baixes. Part d'elles assoliran al segle XIX (1860) la xifra més alta d'habitants de la seva història. Si ens fixem en el quadre I ([Taula 6-1](#)) comparant els censos de 1718 i el de 1860, veurem que els grans guanys de població els protagonitzen les comarques de la plana (Segrià, Garrigues, Noguera i Urgell) que multipliquen per 8 o 9 la població. Després un segon grup format per les comarques pallareses i muntanyenques que dupliquen els habitants i la densitat amb escreix. La Segarra, triplica. I, l'Urgell serà una comarca amb un futur pròxim important: la construcció del canal revifarà la població, l'agricultura i tots els altres sectors econòmics.

6.2.1. COMARQUES DE LA PLANA

Si el segle XVIII havia donat una empenta important a aquestes comarques, el segon terç del segle XIX serà de redreçament i d'afirmació.

La població es concentra en nuclis de 500 i 1.000 habitants, principalment. Si ens fixem en les poblacions del Segrià no n'hi havia cap amb una població inferior a 100 habitants, i solament 8 amb menys de 500 (mentre que el 1830 n'havia 30). Més que un gran creixement de la ciutat de Lleida, els efectius humans es reparteixen entre les poblacions de 500 i 1.000 habitants.

L'Urgell comptava amb la densitat més alta de la província de Lleida durant el segle XIX. Els 56 municipis d'abans de 1830 van quedar reagrupats en 30, dels quals 3 tenien un índex de creixement entre 90-125%, 4 entre 125-175%, la resta guanyaren força habitants. En canvi Bellpuig és un dels municipis amb l'índex de creixement més baix (120%).

Les Garrigues dupliquen els seus habitants i la seva densitat amb escreix, es passa de 12.380 habitants el 1830 a 27.498 el 1860 i de 14,73 hab/km²(1830) a 32,72 hab/km²(1860). La ciutat de Les Borges Blanques comença a despuntar, mentre que la resta augmentaran de forma poc espectacular. Un cas molt semblant esdevindrà amb la Segarra que passarà de 13.550 habitants (1830) a 24.766 habitants (1860), i d'una densitat de 20,97 hab/km²(1830) a 38,32 hab/km²(1860). Entre els municipis que guanyen habitants cal destacar a Florejacs, l'Aranyó, Montoliu de Segarra, Les Pallargues i Talavera.

Dins la comarca noguerenca hem de constatar novament (cas semblant a Lleida o Bellpuig) l'alentiment en el creixement de la ciutat més gran, Balaguer, i la importància numèrica de la població comarcal pel 1860. El 1830 la Noguera comptava amb 20.582 habitants i el 1860, 51.919 habitants mentre que la densitat passava de 14,73 hab/km²(1830) a 32,72 hab/km²(1860).

6.2.2. COMARQUES PRE-PIRINENQUES I PIRINENQUES

L'altitud ha estat considerada un factor de despoblament. Josep Iglésies ha calculat la

població per zones d'altitud, prenent com a llindars 250, 500, 750 i 1000 metres, el resultat és que el 1860 el 60,4% de la població vivia per sota els 250 metres, el 20,55% entre 250-500 metres.

Ens trobem amb un món de poblacions més petites que a la plana i més disperses. Entre les poblacions que guanyaran més habitants durant el període intercensal de 1830 a 1860 a l'Alt Urgell són: Alinyà i Bassella i la de que incorpora menys població és Castelliçutat. Al Pallars Sobirà els municipis amb més creixement són Soriguera, Moncortés de Pallars, Jou, Farrera de Pallars i Llavorsí; i els de menys Gerri de la Sal, Sort i València d'Aneu. Al Pallars Jussà els nuclis més atractius són Sant Esteve de la Sarga, La Torre de Cabdella, Senterada i Castissent però el nucli més important, Tremp, solament guanya el 186%. Una situació molt especial tenim al Solsonès on al costat de la ciutat de Solsona que gairebé no augmenta el seu nombre d'habitants, una sèrie de municipis com Castellar de la Ribera (398%) guanyen població per causa del reagrupament ja comentat. De totes maneres el Solsonès no tornarà a tenir la densitat del segon terç del segle XIX.

Naturalment estem lluny dels guanys demogràfics estudiats per a les comarques de la plana. A més a més els censos de població del segle XIX mostren uns guanys comarcals més homogenis que els del segle XVIII, però ara les densitats de població seran molt més descompensades. Es confirma l'acumulació de gent a la plana la qual cosa no suposa una despoblació de la muntanya, però sí una emigració de gent jove. L'empenta de la plana pensem que es deu més a un creixement migratori que a un creixement natural. Si aquesta hipòtesi fos certa, ens podria ajudar a explicar el fort creixement demogràfic esdevingut entre 1830-1857 quan les generacions en edat de reproduir-se eren "generacions buides" nascudes durant els anys de crisis i de guerres.

Una vegada superada la difícil recuperació de la crisi demogràfica produïda per les guerres i la crisi agrària de la segona dècada del segle XIX, s'instaurarà un nou cicle demogràfic on la incidència de les guerres civils i les epidèmies serà més minsa. Si donem un cop d'ull als censos posteriors veurem com ni la fil·loxera aconsegueix reduir la població, però, en canvi, sí que es consolidarà el despoblament d'àrees rurals petites.

6.2.3. RURALITZACIÓ-URBANITZACIÓ

En les descripcions comarcals ens hem adonat que les ciutats petites de cinc a deu mil habitants es mantienien, era el cas de Bellpuig, Balaguer i fins i tot Lleida. Al 1860 Lleida (19.557 hab) era la quarta ciutat més gran de Catalunya després de Barcelona (189.948 hab.), Reus (27.257 hab.) i Tortosa (24.702 hab.). Cervera (4.499 hab.) i Balaguer (5.368 hab.) volten els cinc mil habitants i 15 poblacions superen els dos mil, 65 es troben entre els mil i dos mil habitants i 253 amb menys de mil habitants.

Aquestes xifres ens permeten de dur a terme una sèrie de reflexions. Si comparem el creixement urbà de la província de Lleida amb la resta de Catalunya veurem que les ciutats que experimenten un creixement notable són les ciutats netament industrials. És clar, si a Lleida no hi ha indústria i, a més a més com veurem en aquest mateix capítol, la intensificació agrària no s'ha produït amb la mateixa intensitat que al litoral, la població activa haurà de buscar altres llocs de treball o proletaritzar-se (fet comprovat a la província de Lleida com veurem en el buidatge dels cadastres de Lleida i Balaguer, on es nota l'increment de pagesos amb parcel·les més reduïdes).

El procés de despoblament rural de Catalunya es va iniciar molt ràpidament a mitjan segle XIX, observem les següents xifres: el 1860 a Catalunya hi havia 389,4 milers de

persones dedicades al sector agrari, dels quals 93,5 milers vivien a la província de Lleida i el 1900 eren 336,6 milers, dels quals 77,6 milers eren de Lleida. Si ara ens fixem en el percentatge d'ocupació masculina al sector agrari veurem que el mateix any 1860 a Catalunya és del 62,5%, mentre que a Lleida és del 81,3% i encara el 1900 era del 80,9% quan la mitjana de Catalunya era del 51,4%.

6.3. ROTACIÓ DE CULTIUS EN SECÀ I EN REGADIU

Quan farem referència al sistema productiu observarem que es mantenia el vell sistema de rotació bianual sembrat-guaret; a unes finques de la Segarra, Ramon Garrabou hi troba el mateix cicle rígidament establert, però formula la hipòtesi d'una possible alternança de segolós-guaret-ordi-guaret. En aquestes explotacions el cultiu de lleguminoses només aparegué circumstancialment, i assolí una magnitud gairebé negligible. Pierre Vilar havia observat al segle XVIII a l'horta regada de Tàrrega una certa rotació, per bé que les terres regades eren dedicades només a grans i el conreu era continu, mentre que les no regades es dedicaven al cultiu intercalat (campa- olivera/vinya). Durant els mateixos anys a Lleida es començava a contemplar el conreu del cànem i dels llegums. Si la mostra de finques subhastades durant la desamortització de Mendizàbal ens pot servir d'informació, ens hem d'afegir a aquesta reveladora noció de progrés. Se'ns parla poc dels cultius que ocupen les terres campa i horta. El cànem i les lleguminoses apareixen discretament, i potser ja amb més empenta els ferraginars, la qual cosa suposaria l'aparició de plantes ferratgeres també importants alhora de restablir la fertilitat del sòl.

La cartilla avaluatòria de Balaguer (La Noguera) de 1848 ens informa dels principals cultius:

Sembradura	51,08%
Cultius arbustius-arboris	17,98%
Prat	12,60%
Cànem	9,98%
Llegums.....	5,51%
Hortalisses.....	1,01%
Patates	0,81%

Per bé que la terra dedicada als llegums és discreta ja implicava un ús intensiu de la terra. En canvi, ni tan sols es fa esment de les plantes ferratgeres. Tinguem en compte que el conreu de lleguminoses i plantes ferratgeres a les terres dedicades a cereals i l'alternança de cereals d'hivern i de primavera, tant com la utilització d'una part dels camps per a pastura d'una ramaderia establada -que al mateix temps adobava la terra-, han estat els elements bàsics per a aconseguir models d'alternança de conreus cada vegada més complexos, que permeten reduir la superfície destinada al guaret fins a fer-la desaparèixer.

En canvi l'estudi que hem fet del Cadastre de Portell (La Segarra) de 1879 més tardà que la cartilla de Balaguer mostra la següent distribució de conreus:

Vinya	36,14%
Campa.....	26,75%
Bosc.....	25,63%
Horta.....	5,57%
Altres	4,45%
Erm.....	0,32%
Ferraginar	0,32%

És clar que hauríem de saber què s'amaga sota el concepte "altres" però tot fa pensar que no deuriem ser llegums perquè correspon a les terres de pitjor qualitat. Ara bé, Enric Tello ens explica les raons estructurals d'aquest curiós sistema de cultiu que ell anomena "desesperançat".

Hem de tenir en compte l'estructura de la propietat i de la parcel·lació a la Segarra i, en aquest marc, cercar l'explicació al policultiu que sovint hi observem. Per minsa que fos la parcel·la en explotació, el pagès hi feia encabir dos o més cultius. L'opció sembla prou anti-econòmica. Tanmateix Arthur Young, en el curs del seu itinerari, observà prop de Calaf aquest fenomen i escrivia: "*He observat amb plaer que, en lloc de guarets, hi ha veges ocupant espais sembrats que queden entre les fileres de ceps...*". Les observacions de Young són fetes el 1787 i en plena Segarra, ara bé cal no precipitar-se i acceptar l'estratègia del pagès segarrenç com una estratègia per no degradar el sòl.

Al "Pallars Mitjà" el cadastre de Montardit mostra una importància significativa de cànem i dels llegums, fet que cal interpretar com un signe de progrés. Malgrat tot es practica la rotació de cereals de tardor-cereals de primavera de forma molt arcaica, a més de practicar-se també l'associació de cultius semblant a la Segarra.

6.3.1. REGATGE

El creixement agrícola català es basa en dos processos simultanis: l'extensió dels conreus a través de l'increment generalitzat en les rompudes, que van suposar una autèntica reconquesta del sòl conreable català, i la intensificació en l'explotació, manifestada principalment a través de l'extensió del regatge.

Malgrat la presència del riu Segre i els seus afluents la Noguera Pallaresa i la Noguera Ribagorçana, la província de Lleida es caracteritzava principalment per les terres de secà. Aquest dèficit d'aigua n'originava precisament un aprofitament exhaustiu i alhora també un conflicte.

Si intentem efectuar un recorregut semblant al dels viatgers del Set-cents per la província de Lleida, veurem que realment es comptava amb una complexa xarxa de petits rierols, recs i torrents a més del riu Segre i les dues nogueres que recorren la província de nord a sud. Des de la Seu d'Urgell on els rius Segre i Valira regaven les terres d'Alàs, Tost, Coll de Nargó, Hostalets, La Seu d'Urgell i Pont de Bar, fins als Pallars, el Segre baixa en direcció NE a SO tot recollint les aigües dels rius de Coborriu de Bellver, Riu de Pedra, Capistol, Quesforadat, Arsèguel, Vilanova de Banat, Bell-lloc, el de les Torres, el de Culó, Estahó, Navinés, Tost, Vansafosana, Alinyà, Valldargues, Sellent, Vall de Cabó, Hobes i Castellbó. Tots els esmentats tenen recorreguts de menys de deu quilòmetres, neixen a la Serra de Cadí o a la de Boumort i fertilitzen totes les terres del voltant de la Seu d'Urgell.

La Noguera Ribagorçana a Pont de Suertrega uns 50 jornals dels 400 conreables, malgrat les perilloses crescudes que sovint produïen desastres a les collites. En aquesta població la Noguera Ribagorçana rep el riu de Caldes o de Tor que neix a la Vall de Boí, i a mesura que arriba a Tremp es veu alimentat per les aigües dels rierols de Malpàs, Adon, Gotarta i Ventolà que deixen les aigües prop del Monestir de Lavaix.

La Noguera Pallaresa baixa de la Vall d'Aran i rega els pobles d'Alòs, Isil, Boren, Isabarre, Esterri d'Aneu, Escaló, Llavorsí, Rialb, Sort, i Gerri fins a Collegats. En aquest trànsit ha rebut l'aigua de vint-i-nou rierols per les dues bandes, entre ells el Flamicell i el Sarroca. Estem ja a la Pobla de Segur on el riu Flamicell regava a mitjan segle XIX les tres quartes parts dels 800 jornals conreables.

A mesura que abandonem els Pallars el riu Segre s'orienta cap a l'oest fins arribar a Artesa de Segre, Camarasa i Balaguer. D'Oliana a Ponts rep les aigües de la riera Salada, la de Pinell, el riu Rialb i el riu Llobregós. De Ponts a Balaguer, les dels rius Serill, Torrent de Seguers, Boix, Noguera Pallaresa i Sió. A Balaguer el riu Segre és ja força important, subministra aigua a les dues sèquies: la de Monfar i la del Cup de tradició musulmana, però que foren reutilitzades. De Balaguer a Lleida recull el Farfanya, el Corb i la Noguera Ribagorçana. Molt a prop de Lleida el Torrent de la Femosa i abans d'arribar a l'Ebre afegeix les aigües del riu Set prop de Sudanell. Gaspar Feliu esbrina detalladament el recorregut i l'aprofitament del riu d'Ondara, del Corb i del Torrent de la Femosa, sobretot les seves "basses" i recs. La ciutat de Lleida (i de fet l'anomenat Pla de Lleida) era abastida pel riu Segre i les sèquies de Pinyana, Fontanet, la del Comanador, la de Verdú i el Rec Nou de Tèrmens.

A més dels cursos d'aigua descrits s'aprofiten les aigües de la pluja que corren al llarg del camins en "basses" o "peixeres" amb les quals també es reguen terres. Precisament perquè l'aigua és un bé tan escàs la seva concessió costa diners i no tothom hi arriba, a tot això hi hem d'afegir que el dret hidràulic és força complex.

L'aigua, igual que les terres, s'estableix i si l'emfiteuta no paga els drets, se li pot retirar l'ús. Sobre aquest dret Pierre Vilar ens preveu de petits matisos quan ens diu... *"cal observar també que no hi hagi concessions anteriors, així s'esdevé contínuament que un terreny no pot ser regat perquè tots els recursos hidràulics s'han concedit anteriorment..."*.

Entre els establerts Vilar hi ha trobat representants de tots els grups socials, des de l'alta noblesa com els Cardona i els Montcada; a convents com Poblet, Scala Dei, Carmelites de Cervera, Dominics de Puigcerdà; Caputxins de Solsona i de Cervera; el bisbe de Solsona o burgesia com els Xammar a Cervera, els Fortuny notaris de Balaguer; F. Caba apotecari de Balaguer o comerciants com Magí Morera de Lleida. És clar que tots aquests personatges demanen aigua en tant que propietaris, no com a explotadors. Aquest predomini del petit regatge, significa l'absència de grans projectes? Naturalment sabem que no perquè estem pensant en el Canal d'Urgell. Una obra d'aquestes dimensions solament va ser possible quan els grans propietaris urgellencs -part d'ells absentistes- van tenir interès, com diu Jaume Mateu, en la seva construcció, aleshores els beneficis econòmics ja estaven assegurats. De fet no oblidem que entre els accionistes no hi manquen els hisendats de la comarca com els Castellana de Tàrraga, els germans Josep i Ramon Jover d'Agramunt, Jaume Minguell de Torregrossa, Joan Antoni Morlius de Lleida, Joan Puig i Coll d'Agramunt, Manuel Tubau de Lleida,...per esmentar-ne uns quants que ja tindrem ocasió de conèixer a la llista de beneficiaris de terres subhastades a Lleida.

Si les aigües eren objecte d'un aprofitament acurat a la plana, també al Pirineu mereixen un tracte especial. A Andorra la construcció d'un rec havia de rebre l'autorització del Consell General, que es reserva el dret de concessió sense cobrar cap impost. Tots els propietaris interessats en la construcció han de constituir-se en societat per demanar el permís corresponent al Consell General per a poder desviar l'aigua, i al Consell Comunal per a arrendar o comprar les terres comunals. Jurídicament el rec és una propietat mútua col·lectiva de la societat, i existeix una junta o comissió "d'aviadors" encarregada de vetllar pel bon funcionament i dirimir els plets entre els regants, sempre que no siguin competència dels tribunals de justícia. El pagament d'un petit canon anual permet als propietaris regar els dies i hores fixats per la comissió. També es construïren petits recs fets per particulars, però amb la condició que el comú els pugui aprofitar gratuïtament.

Sobre l'ús de l'aigua ens n'informen els viatgers per bé que ràpidament. A la província de Lleida el cas més corrent és el regatge agrícola mentre que l'ús industrial quedaria molt en segon terme. De fet la relació regatge agrícola-molí fariner-molí industrial-fàbrica pròpiament

dita esmentada per Pierre Vilar no es desconegut a Lleida, malgrat que no és la realitat habitual. Es poden recordar exemples que ho il·lustren com a Ponts on el riu Llobregós mitjançant una presa i una sèquia distribuïa aigua per a regar, per a moure una fàbrica de paper i dos molins de farina. A Pobla de Segur el riu Flamicell i les tres sèquies reguen tres quartes parts dels 800 jornals conreats al terme, i a més mouen un molí d'oli, un de farina, bataners i telers. A Sort quan hi arriba la Noguera Pallaresa ja ha rebut l'aigua de 29 rierols per ambdues bandes que s'utilitzen per a regar prats i horts, a més de moure en aquesta població molins fariners, bataners, fàbriques de serrar fusta i de cardar llana. A Solsona les aigües del riu Negre i les d'una font són emmagatzemades per a moure un molí fariner. Finalment, a la Seu d'Urgell el riu Segre amb els seus rierols i canals, a més de fertilitzar les terres mou uns quants molins fariners.

6.4. ANALISI DELS CULTIUS

El paisatge agrícola de Catalunya durant la primera meitat del segle XIX quedava configurat, segons fonts fiscals, de la següent manera: cereals, vinya, lleguminoses, olivera i altres (arròs, fruites, lli, canem,...).

En aquest segle s'observa una certa especialització agrícola, que va substituint l'autarquia agrícola tradicional, per bé que encara trigarà a desaparèixer. És clar que la distribució de conreus no era homogènia a tot el Principat. Hi havia zones amb uns rendiments alts que podien costejar-se experiències tècniques i millorar les tècniques de cultiu habituals. Es tractava dels regadius del litoral i prelitoral català.

Els cereals eren el cultiu trobat arreu de Catalunya, però les zones bladeres eren l'Urgell, el Segrià, la Segarra, la Plana de Vic i l'Empordà. L'increment de la vinya va fer reduir el conreu dels grans, a més, ara s'importaran grans foranis i aquest mecanisme actuarà de regulador dels preus. Veurem a l'apartat "*Els pagesos i els mercats*" la tendència general a la baixa en els preus del blat, a més de les oscil·lacions comarcals i de la irregularitat de les collites en algunes comarques.

Després de l'extensió de la vinya durant el Set-cents, durant la propera centúria la Guerra del Francès va malmetre moltes vinyes. Quan la pagesia es recuperava d'aquest ensurt, la Guerra Carlina torna a retardar el procés. Per tant, fins el 1845-65 no es reprèn amb força el cultiu de la vinya. La zona costera i pre-litoral afavorida per la facilitat de l'exportació, fou la que reviscolà més aviat. En canvi, a les zones on el transport era difícil, els Pallars o el Solsonès, la vinya s'estengué discretament. En principi la vinya ocupava terres marginals. Posteriorment ocuparà les terres bones de la plana d'algunes comarques tant que fins i tot, a la segona meitat del segle XIX, es convertirà en un conreu que donarà feina a gent de la muntanya lleidatana i aragonesa.

Els llegums eren apreciats per les rotacions de cultius a les terres de secà. Els més utilitzats eren les veves, les faves i els favons. A més formaven part de la dieta alimentària fins que l'extensió del cultiu de la patata les va substituir.

L'olivera seria el quart conreu en importància. La seva extensió fou lenta i discreta fins al 1840. A partir d'aquesta data fins al 1860 l'extensió de l'olivera es pot deure a diferents raons: l'augment del preu de l'oli, la subhasta de terres desamortitzades que fins aleshores romanien ermes i el fet que el treball de l'arbust, permet omplir un cicle anual del pagès allà on ja no hi havia feina. Les zones olivereres eren la Vall del Llobregat, l'Alt i el Baix Camp de Tarragona, l'Empordà, la Conca de Tremp i les Garrigues. A l'Urgell i a la Segarra l'olivera apareix associada a la vinya o amb els cereals, mentre que a l'Ebre es podien observar

autèntics boscos. Amb tot la producció d'oli era encara deficitària i irregular.

6.4.1. SEMBRADURA

Estudiem detalladament ara els conreus més importants d'aquests espai geogràfic que és la província de Lleida. Tenim informació variada. Sense cap mena de dubte les dades sobre les finques desamortitzades són una interessant aportació.

Habitualment els cadastres agrupen sota el nom de "terres de sembradura" les que Pierre Vilar havia definit com a "agricultura de terres campes". No a tota Catalunya es pot trobar un predomini tan clar d'aquest tipus de terra. Se sap que les diferents plantes utilitzades en les sembradures no s'adapten fàcilment a tot arreu. La seva producció depèn de condicions climàtològiques, sòl, altitud, reg,...tot plegat farà que la terra necessiti un tipus de sembradura concreta. Però aquestes condicions no sempre han de ser així, ja que l'home pot modificar-ne una o més i el resultat pot ser sorprenent.

Potser en aquest apartat no arribarem a la sorpresa, però sí que és important observar la variació de cultius que es donarà a la província de Lleida des de mitjan segle XVIII a mitjan segle XIX.

Ens situem al segle XVIII però ja d'antuvi notem amb certa evidència la diferent distribució dels cereals a la plana i a la muntanya. Les comarques muntanyenques (Pallars Mitjà, Solsonès i l'Alt Urgell) mostren un predomini del sègol; mentre que al sud de la província predomina el blat.

El sègol és una planta pobra però robusta, resisteix millor el fred que les altres varietats, necessita menys humus i adob, alhora que resisteix millor el terreny dolent. Al Pallars Mitjà el sègol ve seguit en importància del mestall, i a distància del forment. Al Solsonès, Ramon Planes constata a la parròquia de Begurs un predomini del sègol que representava les tres quartes parts de la sembradura, mentre que del forment quan se'n sembra amb prou feines sol depassar la quarta part restant. A l'Alt Urgell, Montserrat Duran hi troba un predomini del sègol, seguit de l'ordi. Aquest predomini claríssim del sègol a la part muntanyenca no fa més que constatar el que ja deia Pierre Vilar..."el pa consumit a la muntanya era de sègol i a la resta del Principat de blat..."

La Segarra sembla tenir una certa originalitat, Enric Tello mostra amb dades del cadastre i del qüestionari de Zamora el sistema d'intercalar conreus (cereals, ceps, oliveres i ametllers) en bancals. Aquest sistema ocupava el 98% de les terres de secà.

A mesura que avancem el segle XVIII i entrem als primers decennis del XIX constatem una importància de l'economia pluriespecialitzada. S'introdueixen nous cultius a banda d'incrementar més o menys lleugerament el rendiment dels anteriors.

Els butlletins oficials consultats per a dur a terme l'estudi de la desamortització ens classifiquen la terra campa en secà i regadiu. En cap moment concreten què hi creix ni quin és el seu rendiment. La totalitat de la terra campa ascendeix al 54,07% de la terra subhastada a Lleida.

6.4.1.1. Campa de seca

Ocupa el 51,51% de la superfície subhastada i el 65,61% de les finques. Es divideix en tres qualitats, però sembla que la tercera era molt superior en superfície a les altres dues. Si ens fixem en els llibres de fitació la contribució del secà és més reduïda que la del regadiu ja

que la quota és menor per causa d'uns rendiments més baixos. Es troba arreu de la província. De fet n'avançarem més si fem l'estudi a la inversa: la poca terra de regadiu ocupa solament voreres de rius i rierols en diferents indrets de la plana o en conques pre-pireniques. La resta era tot de secà a la qual no hi mancaven accidents geogràfics (turons, altiplans,...) o antròpics (bancals). Insistim en la importància de les terres subhastades a la plana, per tant el món de les comarques pallareses i pirinenques ens queda ocult per la manca d'informació. El Segrià, l'Urgell, les Garrigues i el sud de la Noguera configuren la plana pròpiament dita, on el clergat sembla tenir més propietats conreables, en canvi a Ponts i al Solsonès predominen els boscos i, sorprenentment, a la Seu d'Urgell torna a aparèixer l'horta de regadiu que ja Francisco de Zamora admirava i Pasqual Madoz enaltia.

Per tal de llegir millor la informació recollida hem elaborat una taula de distribució amb xifres absolutes, relatives i percentatges acumulats. Tot seguit, però, topem amb una sèrie de problemes metodics: es podria classificar la terra en secà i regadiu i prou (la qual cosa ens duria certa comoditat a l'hora de cartografiar-ho), o bé presentar el material de forma més explícita. La classificació és de dos tipus: qualitativa i quantitativa.

El primer grup comprèn:

- Terra campa de secà.
- Terra campa de regadiu.
- Horta de secà.
- Horta de regadiu.
- Vinya.
- Bosc.
- Prat.
- Erm.

El segon grup:

- Propietats de 0 a 6 jornals. (Tipus A=Molt Petita).
- Propietats de 6,01 a 9 jornals. (Tipus B=Petita).
- Propietats de 9,01 a 15 jornals. (Tipus C=Mitjana).
- Propietats de 15,01 a 75 jornals. (Tipus D=Gran).
- Propietats de més de 75,01 jornals. (Tipus E=Molt Gran).

En canvi no hem afegit la qualitat de la terra (1^a, 2^a o 3^a), pensem que potser dispersaria massa l'esquema.

Quadre IV. Distribució de la terra desamortitzada i venuda.

TIPUS TERRA	EXTENSIO %	FINQUES %		MIDA MITJANA	
	jomals			Fínques A/B.	
CAMPA SECA	12.953	51,51	750	65,61	17,27
CAMPAREG	439	1,74	68	5,95	6,45
HORTA SECA	292,5	1,16	71	6,21	4,11
HORTA REG	236	0,93	68	5,94	3,47
BOSC	4.626	18,39	47	4,11	98,42
VINYA	873	3,47	83	7,26	10,51
ERM	1.968	7,82	38	3,32	51,78
PRAT	3.759	14,94	18	1,57	208,83
TOTAL	25.146,5	1143	22,00		

Taula 6-4.

Cal esmentar la importància de la terra campa dedicada als cultius de grans, per bé

que els rendiments no seran elevats. El bosc ocupa una superfície important, però són poques les finques, la qual cosa ens fa pensar ràpidament en la grandària d'aquests boscos que ocupaven la comarca del Solsonès bàsicament i que pertanyien a convents de la mateixa ciutat de Solsona. El prat és un altre tipus de terra que ocupa unes dimensions importants, i encara menys finques que el bosc, les seves dimensions són força grans. És tractava de prats de Scala Dei o del Monestir de Poblet situats a les comarques de les Garrigues i l'Urgell. A banda d'aquestes observacions més destacables caldria fixar-se en la poca quantitat de terra de reg i en la microparcel·lació de les terres lleidatanes.

QUADRE V. Distribució detallada de la terra desamortitzada

Grups	Terra de seca			Terra camp de regadiu			Horta de seca			Horta de regadiu		
	Extensió jornals	% terra campa	Núm. de finques	Extensió jornals	% terra campa	Núm. de finques	Extensió jornals	% terra hora	Núm. de finques	Extensió jornals	% terra hora	Núm. de finques
A	1.6142	12'46	566	122	27'79	62	155'5	53'1	66	151'0	63'98	62
B	2069	1'59	30	15	3'41	2	7'0	2'3	1	26'0	11'01	3
c	6993	5'39	63	22	5'01	2	10'5	3'5	1	26'0	11'01	2
D	2.1306	16'44	63	18	4'10	1	25	8'5	1	33'3	13'98	1
E	8.302	64'09	28	262	59'68	1	94'5	32'6	2	0'0	0'00	0
TOTAL	12.953'4		750	439		68	292'5		71	236'0		68

Grups	Bosc			Vinya			Eam			Prat		
	Extensió bosc	%t extensió	Finques	Extensió vinya	%t extensió	Finques	Extensió eam	%t extensió	Finques	Extensió prat	%t extensió	Finques
A	24	0'51	6	181	20'73	59	74	3'76	23	0	0'00	0
B	65	1'40	9	42	4'81	7	14	0'71	2	29	0'77	4
c	210	4'53	18	80	9'16	8	55	2'79	5	95	2'52	7
D	166	3'58	5	145	16'60	6	50	2'54	2	0	0'00	0
E	40161	89'94	9	425	48'80	3	1.775	90'10	6	3.635	96'75	7
TOTAL	4.626		47	83		83	1.968		38	3.759		18

Taula 6-5.

Segons veiem en el quadre IV, ([Taula 6-4](#)) la terra campa de secà va ésser el 51,51% dels jornals subhastats i venuts i el 65,61% de les finques subhastades i venudes. Pertanyen al grup A, el 75% de les finques venudes d'aquest tipus, però solament ocupen el 12,46% de la terra campa de secà. Cal dir que totes aquestes peces són de categoria baixa, puix que les de segona i primera ja són finques de grandària mitjana. El minifundisembla, doncs, una característica important, però a l'altre extrem queda el 3,73% de les finques dedicades a terra campa de secà que ocupen el 64,09% de la terra campa (de secà) subhastada (grup E), mentre que solament el 20,8% de les finques omplirien aquests grups de peces mitjanes que amb prou feines rebasen el 23% de la terra campa de secà posada a la venda.

Si les dades del clergat són extrapolables a les altres propietats no eclesiàstiques, podríem dir que minifundi i latifundi conviuen i ho seguiran fent perquè com veurem a l'adquisició de terres aquest fet encara polaritzarà més la concentració de grans hisendes, i d'altra banda, pulveritzarà més la petita propietat. Ara bé quin comportament tindran durant el segle XIX la petita i la gran propietat? Caldrà anar en compte a l'hora de respondre a la qüestió, perquè hi haurà noves variables en joc: ha entrat el concepte de propietat plena (es consolidarà amb el codi civil), hi ha un interès per part d'alguns grups socials en adquirir terres i obtenir-ne rendiments elevats, si cal, sense escanyar-hi cap mena d'inversions (adobs, innovacions tècniques o bé canalitzacions i altres obres hidràuliques). Ara bé, el propietari petit i molt petit no podia suportar aquesta situació. A més a més, com veurem, tot s'esdevingué en un moment en què el crèdit eclesiàstic agonitzava i l'Església es veuria substituïda de la seva funció de prestamista. Cal afegir, a més, que tradicionalment els rendiments en secà eren baixos Vilar els qualifica de "miserables". Era degut entre altres raons a l'escassa i limitada qualitat dels fertilitzants, a la poca profunditat de les llavors i al fet d'efectuar-se la sembra massa espessa i amb llavor quasi mai no renovada.

Aquests rendiments tan baixos ens fan pensar si eren suficients per a alimentar l'excedent demogràfic que comentàvem a l'apartat dedicat a la demografia. Quina reacció tindrà el camp lleidatà davant aquest impuls? De fet de solucions n'hi ha dues. O bé augmentar la superfície conreada i els rendiments, o bé expulsar els efectius demogràfics excedentaris. Mentre les zones muntanyenques optaren per la segona solució, a la plana no solament es recollien els excedents de la muntanya, sinó que a més a més s'acceptava l'excedent propi. Momentàniament el primer pas fou la rompuda i el proper incrementar els rendiments. Els resultats, és clar, són lents i potser no tant lloables com serien avui dia, car les dificultats del conreu dels cereals eren molt superiors a les actuals.

6.4.1.2. Campa de regadiu

Equival a l'1,77% de les terres desamortitzades i al 5,94% de les finques posades a la venda. No obstant això la seva cotització supera amb escreix la terra campa de secà (ho veureu a l'apartat "Preu de la terra"). És lògic que un cultiu com aquest fos taxat amb preus elevats principalment perquè els rendiments són bastant alts.

La poca terra de regadiu s'escampa bàsicament per les voreres del riu Segre, a Balaguer, a la Seu d'Urgell, a Lleida, Vilanova de la Barca, Massalcoreig i Ponts; a part de Sanaüja i Guissona regats per la riera de Sanaüja i per un afluent del riu Llobregós, respectivament.

En general la sembra de regadiu es distribueix en superfícies reduïdes, abunden les extensions molt petites (màxim 5 jornals) i destaquen les que no arriben a un jornal. Tanmateix es computen extensions importants, per exemple l'heretat de les Monges de

l'Ensenyança de Lleida a la partida de Fontanet de Lleida (regada per les sèquies de Pinyana i Fontanet) o l'heretat dels Mínims de Ponts anomenada "Borda dels Frares" o la d'Artesa de Segre pertanyent al Monestir de Montserrat.

6.4.2. HORTA

Cal tenir en compte l'advertència de Pierre Villar quan es refereix a l'horta com a "terra regable" encara que de vegades no regada. Pensem que caldria insistir en el qualificatiu "horts de secà" que sovint ens apareix, tot fa pensar que potser es regaven amb aigua procedent de pous o basses on s'havia acumulat aigua de la pluja. En aquesta estratègia hi deuria intervenir algun tipus d'estri per a regar. Naturalment és una inversió de treball superior als horts regats. De fet, la presència d'horts de secà o mínimament irrigats, que fornien les verdures necessàries per al consum familiar, és una constant a la província de Lleida y potser també arreu de Catalunya.

L'aprofitament dels escassos recursos hídrics arribava fins al punt que l'aguia de les pluges de la tardor, de l'hivern i de les tempestes de mitjans y finals d'estiu, servia per omplir basses que movien petits molins fariners.

Els estudis esmentats fins ara comenten ben pocs detalls dels horts, part de les vegades estaven situats prop dels nuclis urbans, es tractava principalment "d'hortets prop de casa" regats potser per un rierol o sèquia on s'hi deuria conrear tota mena d'hortalisses. La producció deuria anar dirigida pràcticament al consum domèstic i no es comercialitzava gairebé res. És potser el cultiu que menys ha progressat durant els segles XVIII i XIX.

Les seves dimensions eren reduïdes d'1 a 2 jornals o menys i ocupaven un percentatge de terra cultivada molt baix, però foren molt cobejats durant la desamortització.

A la província de Lleida la terra horta ocupa un espai reduït. Si ens fixem en les terres eclesiàstiques que ara ens ocupen, solament 528,5 jornals que equivalen al 2,10% de la terra desamortitzada i comprada, hi podrien ser inclosos. El percentatge és superior a la mitjana habitual de les poblacions consultades, tot ens fa pensar doncs que el clergat tenia potser terres millors a la mitjana cadastrada.

La terra horta té una taxació per jornal alta, per això qualsevol porció es registrada detalladament (amb passos, pams,...). És important l'horta ubicada a l'interior de les ciutats, és "l'hort al costat de casa" (o del convent) i que absorbeix més de la tercera part del total. Potser és una obvietat però solament trobem dos horts de grans dimensions (grup E), els dels Benets de Gerri de la Sal. La resta són petites superfícies en una proporció més elevada que a la resta dels conreus.

L'horta de regadiu reuneix solament el 0,93% de la terra desamortitzada i comprada a la província de Lleida. Es tracta de finques molt petites (el 91,17% d'aquestes són del grup A). L'horta de secà compta amb 1,16% de la terra desamortitzada i venuda a la província. Concentra també moltes finques del grup A (el 92,9%), que reuneixen el 53,1% de la terra horta de secà; en aquest cas, dos horts ja sumen noranta jornals i mig, és a dir, el 32,6% de la terra horta de secà.

Referent als productes que s'engloben sota la designació "d'horta" els butlletins no ens donen massa informació però sempre hi afegeixen els arbres fruiters i les hortalisses (verdures, mongetes, faves,...) potser també cànem.

Precisament no hauríem de menysprear la presència del cànem, un dels episodis més reveladors del progrés de l'agricultura és l'aparició sistemàtica d'aquests cultius que nosaltres anomenem "industrials". Es tracta de productes que el pagès ha de comercialitzar, no els pot

consumir directament.

Al segle XVIII l'extensió de la terra dedicada al cànem era discretíssima (els viatgers observaven les dones filant) però en qualsevol cas solament deuria servir de complement per arrodonir l'economia domèstica.

Un altre símptoma important del progrés agrícola són les plantes lleguminoses i ferratgeres que permeten restablir la fertilitat de la terra i reduir el temps de guaret. Tot plegat sembla ja preparat per augmentar la productivitat i intensificar l'ús de la terra. Però els estudis dedicats al segle XVIII encara registren molt poques terres cultivades amb llegums i al segle XIX apareixen associades encara a altres conreus com els cereals.

6.4.3. CULTIUS ARBUSTIUS-ARBORIS

Sobre l'expansió vitícola ben poca cosa hi podem afegir als estudis apareguts durant aquests darrers anys. Amb tot, a l'hora d'aplicar el model genèric enunciat per Pierre Vilar a Lleida, en sorgeixen una sèrie de qüestions que ja el mateix autor havia constatat. En primer lloc l'expansió vitícola es produeix cronològicament més tard i amb menys intensitat que al litoral.

A principis del Set-cents a Lleida la vinya era un conreu complementari, la prova és que habitualment es trobava en petites parcel·les o alternant amb un altre conreu. Durant el segle XVIII a Balaguer M. José Vilaltaha trobat que solament una mitjana del 7,19% de les terres són dedicades a la vinya, fins i tot els mallols apareixen als cadastres com a terres ermes. Cas semblant és el de Gaspar Feliu, Jaume Mateu i Enric Vicedo que ens aporten unes xifres de terra dedicada a la vinya sempre inferior al 10% del total conreat, xifres molt inferiors al litoral català. Ara bé a la Segarra Enric Tello ja no observa la dedicació íntegra a la vinya. Aquí apareix el cultiu intercalat vinya i olivera amb ametllers de manera que el 99,7% de la vinya i el 98,3% de l'olivera es troba plantat en aquest sistema.

Una vegada constatat el retard i alhora la discreta implantació de la vinya, podem preguntar-nos a què respon aquest impuls tardà? Precisament si recordem que la fase expansiva del vi, aiguardent i vinagre comença el 1720-1729 fins al 1740-1749, i que a partir de 1757-1776 s'inaugura una fase depressiva que s'aguditzaria el 1778-1782/3 per causa de la guerra contra la Gran Bretanya; potser hom pot pensar que les comarques de l'interior s'afegirien o s'incentivarien durant la recuperació econòmica del quinquenni 1786-1790/1, quan el preu del vi entra en un període alcista que fins i tot superarà la fase expansiva anterior.

De tota manera la viticultura es deuria orientar cap a la producció en massa i no cap a l'obtenció de qualitats selectes. Amb el mal estat de les comunicacions i les dificultats del transport, els agricultors s'inclinaren a convertir el vi en aiguardent -es disminuïa el pes, la molèstia, les despeses del transport i també perquè era més resistent i obtenia un preu més elevat que el vi-. Pasqual Madoz i de fet també les *matrícules de comerç i d'indústria* ens ajuden a localitzar les fàbriques d'aiguardents a Balaguer, Tàrraga, Cervera, la Seu d'Urgell, Tremp i Lleida, tot plegat contribueix a afirmar la importància de la vinya i potser la seva incipient comercialització.

Una altra qüestió important és si la vinya ocupa terres marginals o arriba a substituir l'especialització dels cereals. Sembla que queda fora de dubtes que l'expansió de la vinya (i de l'olivera) no es produí en detriment dels cereals, ben al contrari, sobretot la Plana d'Urgell seguia sent una zona eminentment de cereals. Ara bé, això no desdiiu en absolut el fet que les noves terres colonitzades s'utilitzessin per a vinya o olivera. Per tant colonització i

pluriespecialització van relacionades. En aquest cas ens trobem amb una altra diferència amb la resta del Principat, on al principi la vinya ocupava terres noves, però després va desplaçar cultius tradicionals o s'hi intercalà.

Però a partir de 1760 els signes d'esgotament de l'agricultura feudal es feien palesos. Els estralls revolucionaris que es mostraven arreu d'Europa entre el 1808-1814 i 1820-1823 van deixar molt clar que el sistema feudal no podia seguir. A la llarga, com diu Josep Fontana, el paper de la crisi de 1817 és el d'agreujar les contradiccions internes i erosionar l'antic règim..., "*el desarrollo del capitalismo tiende a proyectarse fuera del marco nacional para convertirse en sistema mundial, y en el curso de esta expansión contribuye a desgastar y destruir el viejo sistema en aquellos países en donde sin estas influencias externas tal vez hubiera podido durar más...*".

En aquest cas podríem preguntar-nos: qui va resistir millor la crisi de 1818-1820, l'agricultura de la costa dirigida solament al mercat colonial, o la de l'interior, potser més pobra però més pluriespecialitzada? Novament Josep Fontana ens recorda que "*...en los mercados con tan pocas alternativas de salida, una pequeña reducción en la demanda de la periferia, como consecuencia del aumento de las importaciones, podía significar una auténtica catástrofe que hundiese los precios...*".

Aquesta crisi europea que començava cap a 1817, va tenir la funció d'agreujar les contradiccions internes i de precipitar la caiguda de l'antic règim. Al mercat de Lleida la tendència a la reducció dels preus es va fer palesa durant la tercera dècada, fet que va afectar els ingressos de la pagesia, i més encara, els pagesos amb propietats petites. Si a això hi afegim l'augment de la pressió fiscal i el retrocés dels salaris reals durant la trentena a les terres de Lleida, fàcilment arribarem a una situació conflictiva al camp lleidatà.

Durant la desamortització eclesiàstica a Lleida se subhastaren 873 jornals de terra dedicada a la vinya, és a dir, el 3,47% del total de terra desamortitzada; distribuïda en 83 finques, és a dir, el 7,26% de les finques. Amb aquestes dades es fa referència solament als terrenys on la vinya és l'únic conreu, però en altres indrets potser marginals apareix associada a altres conreus. Habitualment ocupava parcel·les petites, el 71,08% de les finques aclaparaven el 20,73% de la terra dedicada a la vinya; però tres parcel·les ja reuneixen el 48,8% de la vinya subhastada (una pertanyia al Monestir de Poblet situada a Bellcaire i les dues restants als Missionistes de Barcelona ubicades a Florejacs i a Les Sitges).

El fet que a mitjan segle XIX la superfície de terres eclesiàstiques dedicades a la vinya sigui tan reduïda ens palesa que potser no interessava massa al clergat el seu cultiu, o l'alternava amb l'olivera, combinació freqüent a l'Urgell.

L'olivera representa el tercer conreu important, però quasi mai és el principal d'una propietat; sempre apareix ocupant bancals o camps gairebé erms. A Lleida sembla que és un cultiu recent, per bé que durant el segle XIX s'expandeix amb força, concretament a mitjan segle XIX el 81% de l'àrea catalana plantada d'olivera es trobava a les províncies de Tarragona i Lleida.

La producció d'olives era molt irregular, sotmesa a un equivocat sistema de poda, fet que obligarà a associar-la a altres conreus per compensar resultats econòmics. S'estengué a les Garrigues i a l'Urgell (potser per influència del moviment demogràfic provinent de les Garrigues), a la Segarra apareix compartint l'espai amb altres conreus. Els oliverars durant la desamortització eren cotitzats a un preu molt baix. L'existència d'un nombre important de molins d'oli posats a la venda i cotitzats en xifres altes, palesa l'empenta que l'olivera deuria donar a la pluriespecialització esmentada abans. Potser Marià Olivés i Roca ens podria aportar més raons per les quals l'olivera s'anava imposant a mitjan segle XIX... "*El motivo de preferirse el olivo al de la morera, es porque la cosecha del aceite no es tan molesta como la*

de la seda, y llevar aquel líquido un buen precio a lo qual se añade el que por el sistema que en Lérida y en la mayor parte de los pueblos de Cataluña se sigue en el cultivo de las moreras, es preciso dejar casi perdida una gran porción de terreno inmediato a ellas porque como no las podan adquirir algunas copas de modo que viene a formar unos 150 palmos de circunferencia cuya mole chupa la substancia de la tierra que tiene a su derredor, prosperando muy poco el trigo y demás plantas allí sembradas que acaban de perderse al tiempo de cojer la hoja de las moreras porque esta operación regularmente la ejecuta sugeto que no es dueño de la propiedad y pone poco cuidado en hacer mal. Estas son las causas que han hecho preferir el cultivo del olivo al de la morera; mas si se adaptasen el sistema que siguen en la huerta de València, desaparecerian los inconvenientes que presentan los labradores y volveria a nuestra huerta aquella planta que apenas ahora conoce..."

6.4.4. BOSC

L'explotació del bosc era una activitat que comportava ocasionals i quantioses rendibilitats econòmiques. Eren utilitzats per a l'obtenció de carbó vegetal o de coc que alimenta les fargueses per a fusta de construcció i ebenisteria. Tanmateix, massa sovint s'ignoren altres usos com l'obtenció de la llenya dels formiguers per a adobar la terra, o en cas d'ésser propietari hom pot arrendar tota una serie de drets: dret de fustament, dret de pastura (el bestiar s'alimentava al bosc i del bestiar en derivava l'obtenció del xerri que adobava la terra...).

El 18,39% de les terres desamortitzades a la província de Lleida eren boscos, on hi predominaven els xops, alzines, oms, roures, pins i al bosc baix, garric i matoll. Part dels boscos estaven situats al Solsonès i al Pallars. Els 4.626 jornals subhastats es reparteixen entre 47 finques part de les quals són molt grans (grup E). Solament 9 ocupen 4.161 jornals (el 89,94% de tot el bosc subhastat). La cotització és baixa però atreu gent concreta com Francesc Murlans que n'adquirí sis (situats al terme de Llobera, Peracamps i Pinell). Els grans boscos pertanyen als Premonstratesos de les Avellanès i a les Monges de l'Ensenyança de Solsona (ocupen els termes de Llobera, Peracamps i Esplugu-Solduga). A part tenim boscatge cap a la Segarra, els boscos de Sanauja, Portell, Ciutadilla i Granyanella o els del Capítol de Lleida a Vilanova dels Remolins.

6.4.5. PRATS

El procés de colonització agrària del Set-cents afectarà als prats i per tant a la ramaderia. Però els fems del bestiar es continuaven necessitant per a adobar la terra, fet que obliga a mantenir els ramats. La reducció de pastures es dugué a terme enmig de certa conflictivitat. De fet hi topaven els interessos de ramaders i agricultors, fins i tot els dels arrendataris de drets. En canvi al Pre-pirineu aquella entrada de nous cultius com la vinya i l'olivera no es produí, però pel que fa al cas es donà un increment de la producció d'herbes i ferratges mitjançant una extensió dels prats. Hom pot dir doncs que a la muntanya s'ha dut a terme un fenomen d'especialització ramadera, sense minvar massa la producció de cereals. Cal pensar, doncs, en un possible desvetllament del comerç necessari per proveir de grans aquells indrets tradicionalment tan mancats.

Les comarques de la plana, sobretot l'Urgell i les Garrigues havien estat tradicionalment zones de pastura aprofitada pels ramats transhumants que hi hivernaven. A

finals del segle XVIII la situació ja havia canviat, malgrat que encara a mitjan segle XIX se segueixen arrendant terres ermes per a l'estatge del bestiar transhumant. Hem d'afirmar doncs, que a la plana l'increment de la superfície cultivada no deuria fer desaparèixer els prats i, cosa important, la presència del bestiar. Ara bé, en anys de cotització i d'expansió agrícola el manteniment del nombre de caps de bestiar significava una recessió. No obstant això hem d'afegir que davant la reducció de prats se cercaren noves solucions per a mantenir els ramats, com el regatge o els ferratges per a alimentar el bestiar. El fenomen d'especialització ramadera anava paral·lel al fenomen més ampli d'especialització agrícola del segle XVIII català com diu Pierre Vilar.

Els ordes religiosos comptaven amb prats de dimensions considerables. Pensem que set dels prats subhastats ja ocupaven el 96,75% de la superfície pratenca desamortitzada (3.759 jornals), és a dir, 3.635 jornals. Els prats dels Dominics de la Seu d'Urgell a Civis i Gòsol eren de dimensions petites, però els dels ordes monàstics de Scala Dei eren grans.

6.4.6. ERM

A l'hora de considerar les terres ermes hem preferit incloure en aquest grup les terres on només hi ha rocam i poca cosa més, o bé aquelles que no produeixen res des de fa anys.

El Cadastre és la font habitual per saber el nombre de terres ermes de cada població. Però té dos perills: primer, és una font fiscal i, per tant, no hem d'oblidar que alguns propietaris poden tenir interès a devaluar la qualitat d'alguna parcel·la i l'altre perill és que es podia considerar improductiva una terra que aquell any estava en guaret.

El percentatge de terres ermes disminuï considerablement durant els segles XVIII i XIX. A Bellpuig el 1746, el 52,5% de les terres eren ermes, mentre que el 1852, solament estaven en aquesta situació el 0,27%. A Palau d'Anglesola el 1786 el 16,8% de les terres eren ermes, i el 1828 ja no en quedaven. Naturalment hi ha casos extrems, a Rocallaura el cadastre de 1730-1731 ens presenta el 86% de les terres com a ermes, mentre que a Cervera pel 1744 solament el 15,5% de les terres estaven en aquesta situació.

La superfície erma subhastada estava espargida arreu del territori lleidatà excepte prop dels nuclis urbans. Certament la proporció de terra erma dels ordes religiosos és reduïda i encara caldria pensar si ho era realment, si estava en guaret l'any de la subhasta o si es deia "erma" per a poder tributar menys. Sigui com sigui, tota la terra erma fou rematada i a preus econòmics. Ocupava 1.968 jornals, el 7,82% de la terra subhastada i el 60,5% dels erms són finques molt petites que solament reuneixen el 3,76% de tot l'erm desamortitzat. En canvi 6 peces ja sumen 1.775 jornals (el 90,1%). Entre les més importants hem d'esmentar la dels Bernats d'Escarp a Seròs (494 jornals) adquirida pel Sr. Monfort de Mequinensa i la dels Bernats de Lavaix a Pont de Suert.

[Figura 6-1](#)

[Figura 6-2](#)

[Figura 6-3](#)

[Figura 6-4](#)

[Figura 6-5](#)

[Figura 6-6](#)

[Figura 6-7](#)

[Figura 6-8](#)

6.5. ORGANITZACIO DEL TREBALL PAGES

Sobre els treballs agrícoles previstos un "*calendari del pagès*" de mitjan segle XIX feia notar que era "*difícilots explicar lo que ha de fer lo pagès en cada mes de l'any, volent*

parlar a tot los del Principat de Catalunya, que té molta extensió, climas tan variats y cultius tan diversos".

De fet per explicar les pràctiques agrícoles cal buscar la fórmula en els contractes els quals, que tot i seguir unes línies generals comunes, no deixen de presentar variacions en l'espai i en el temps.

De fet, es contempla sistemàticament la fórmula que Emili Giralt anomena a "*ús i costum del bon pagès*". Quan s'especificava en els contractes el que això volia dir es descrivia el sistema biennal. Nosaltres, a més dels estudis específics pel que fa a aquest tema, hem afegit la informació de la cartilla avaluatòria de 1848 de Balaguer. Es tracta d'una font que ens permet comentar i refer amb força detalls els costums del pagès d'aquesta ciutat. Ofereix a més dades de preus dels productes agrícoles, de feines agrícoles, d'estris i de salaris. Malgrat tot és una font "oficial", per tant l'hem d'observar amb certa recança.

Menar les terres a "ús i costum" de bon pagès significava en aquest cas sembrar la meitat de les terres de blat. L'any de guaret havia de garantir que la terra refés la capacitat productiva. Això no s'aconseguia amb el guaret mort (repòs absolut) sinó fent-hi un seguit de feines que eren l'autèntica regeneració del terreny. Cal destacar:

- La plantació de llegums o cereals de primavera.
- Feines de llaurada i fangada, i
- Adob del camp amb fems i formiguers.

La utilització dels llegums implicava un ús més intensiu de la terra, ja que es plantaven en any de repòs. El seu gran avantatge és que enriquien el sòl de nitrogen, que era precisament el que necessitaven els cereals. Segons la "Cartilla de Evaluación" esmentada abans els llegums comportaven les següents feines: "Arar la tierra, siembra, acarrear, trillar y limpiar", a la primera collita; i a la segona "harar, regar el rastrojo, sembrar y trazar, cavar, regar, arrancar judías, acarrear, sacudir y limpiar". A la primera collita hi plantaven favons i a la segona mongetes. Tot fa pensar, doncs, que es podria tractar d'un sistema tan intensiu que permetia la collita múltiple, és a dir, més d'una collita a l'any, amb la qual cosa, el guaret deuria ser inexistent en algunes parcel·les.

La fangada és una feina que apareix citada sovint i fa la impressió que és la feina més productiva per al camp, però també la més lenta i feixuga. Pere Pascual discuteix l'opinió de Llorenç Ferrer pel que fa a la importància de la fangada; aquell pensa que és una tècnica endarrerida i ja rebutjada pels agrònoms del segle XVIII. Malgrat tot no oblidem, com diu Llorenç Ferrer, que en una àrea on els adobs eren escassos, la fangada seguia sent un mecanisme d'intensificació de la producció. Rosa Congost solament troba aquesta condició de fangar en 21 dels 300 contractes estudiats a Girona, malgrat l'aforisme de Fages de Romà:

"En un jorn faràs llaurant
més que vint homes fangant;
més cregas que una fangada
val molt millor que l'arada".

La forma escollida per a adobar els camps és el fem animal i el formiguer.

Sembla ser que el fem animal deuria ser el d'ús preferent perquè en la "Cartilla de Evaluación" sempre hi apareix aquest concepte més que els formiguers. Gaspar Feliu comenta que "*...l'ús continuat de la femta degué significar la gran innovació, si hem de jutjar l'atenció que hom li prestava i els conflictes que ocasionava*". No obstant això el formiguer era prou utilitzat. Es tractava d'una sèrie de ramatges, brossa, arrels d'herbes,... que s'escampaven damunt el terreny i s'hi prenia foc. Segons els preus registrats a la "Cartilla de Evaluación" que tot seguit esbrinarem, era més cara la càrrega de formiguer (4 rals) que la de fem (3 rals), ja que el formiguer implicava tenir una reserva de bosc d'on obtenir la brossa

necessària. Encara a la segona part del segle XIX se seguia practicant aquest mètode a la Segarra, per bé que la difusió de mètodes de fertilització química van alleugerir la feina del pagès.

A la part muntanyenca de la província de Lleida es practicava un sistema molt primitiu d'alternança de conreus: les boïgues. Es tracta de l'alternança bosc-conreu-bosc. Es conreava així la terra fins exhaurir-la i després s'abandonava fins que novament fos fèrtil. Calien moltes terres per a anar indefinidament cercant terrenys fins arribar a la nova terra boïgada. Es tractava de terres fèrtils que a mesura que es conreaven intensivament s'esgotaven i el bosc tornava a envair la boïga. S'obtenien rendiments alts (8 per 1 i 11 per 1 al Solsonès) sense massa utilització d'adob però, això sí, amb un treball intens de roturació i preparació. Al Pirineu solament s'ocupaven durant una o dues collites, en canvi al Bages i Solsonès uns cinc anys. Naturalment estem explicant situacions diferents.

Segons la cartilla avaluatòria de Balaguer la distribució de cultius de 1848 era la següent:

sembradura	51,08 (10,90% en regadiu)
cultius arbustius-arboris	18,98 (1,85% en regadiu)
past	12,60 (tot secà)
cànem	9,98 (tot regadiu)
llegums	5,51 (tot regadiu)
hortalisses	1,01 (tot regadiu)
patates.....	0,809 (tot regadiu)

Per a l'agrari Barba i Roca la sembra del blat era una de les operacions que calia vetllar. Parlant dels defectes més corrents en el conreu del blat esmentava el de no llaurar la terra amb profunditat, adobar-la amb fem poc fet i sembrar el gra massa espès, aspecte aquest que cal ressaltar, ja que ve a dir que la prodigalitat en la sembra no era garantia de rendiments alts.

A Balaguer en un any productiu com ara el 1848 es realitzaven les feines de llaurar, esterrossar, adobar, sembrar, fer cavallons, regar, segar, trillar i collir, a més de les particulars de cada conreu. En el cànem s'hi afegeix sacsejar, embassar i desembassar, estendre el cànem i bregar. A la vinya, podar ceps, esporgar, veremar, carregar, escabellar. A les mongetes sacsejar-les, i en qualsevol dels arbres, esporgar-los.

Si tinguéssim davant una mostra important de contractes de conreu podríem veure la participació de l'amo i el masover o parcer en algunes d'aquestes feines. Ramon Planes ha fet referència a alguns d'aquests aspectes al Solsonès, on "*a les masoveries de 1680-99 l'amo participa pràcticament en tots els casos en el segar, tragar i batre per meitat amb el masover; havent de pagar aquest el menjar i beure dels homes que hi treballaran per a l'amo*". Al segle XVIII les masoveries tendeixen a fer participar menys l'amo en el segar, una feina costosa, intensa, que exigia llogar tot sovint gent. Les decisions econòmiques quedaran associades al domini útil, i els pagesos acomodats podran gaudir de la mà d'obra pagesa subocupada, aquella que volia nous establiments emfitèutics, rabasses o arrendaments a curt termini.

Precisament el comentari d'aquestes feines ens introdueix en un nou concepte: el salari. Els "jornals" pagats pel treball de la terra depenien de les característiques de la terra (qualitat i secà o regadiu) i segons el conreu (llegums, vinya, cànem,...). De fet, aquests jornals són, en determinades tasques (llaurar,...), el total del salari del pagès més els animals i/o altres estris.

El preu de llaurar el cànem, el blat i la vinya es comptava a 30 rals/jornal. Si era de secà i de segona o tercera categoria necessitava més jornades, per tant s'encarien les despeses

alhora que el rendiment era inferior. Els llegums i patates es comptaven a 40 rals/jornal.

Sembrar oscil·lava entre 5 rals/jornal les patates, 6 rals/jornal el cànem i 8 rals/jornal el blat i llegums. A l'hora de sembrar en alguns conreus s'especificava la feina de "fer cavallons" i el preu era de 6 rals/jornal.

Regar podia variar entre els 4 rals/jornal pel blat i vinya a 6 pel cànem i 7 pels llegums.

Segar anava entre 14 rals/jornal pel cànem i 15 pel blat. Trillar costava 10 rals/jornal pel blat però incloïa carretejar, i en el cas dels llegums el preu era de 7 rals/jornal amb el carreteig, el preu de cavall i del peó inclòs. Cavar oscil·lava al voltant de 5 rals/jornal sempre. Collir i carretejar es pagava entre 38-48 rals per a la vinya en terra de primera qualitat.

En el cas de les patates es pagaven totes les feines reunides: sembrar, traçar, regar, arrencar, cavar i carretejar podia valer 5 rals/jornal. Si seguim fixant-nos en casos particulars els cultius arbustius-arboris necessiten ser esporgats, així podar els ceps de vinya es pagava a 6 rals/jornal, desfullar-la 3 rs/j. a més la llenya recollida amb la poda de les oliveres i vinyes es pagava a 15 rs/carga. En canvi podar els arbres del bosc valia 5 rs/j.

De tots els esmentats el cultiu que duia més feines i alhora requeria una inversió més elevada era el cànem, on la feina d'embassar i desembassar valia 6rs/j., estendre'l 10 rs/j i bregar 10 rs/j més. Observeu la llista de despeses de cada conreu.

DESPESES

Fem.....3 rs/carga

Formiguer...4 "

REGADIU:

Cànem.....llaurar30 rs/j

esterrossar5 "

fer formiguers5 "

sempar i fer cavallons.....6 "

regar6 "

segar14 "

"sanidir"8 "

embassar9 "

desembassar i estendre'l.....10 "

bregar10 "

Blat.....preu de la rella30 rs

llavor70 rs/quartera

sempar8 rs/j

netejar i regar5 "

segar15 "

carretejar,batre,netejar10 "

Llegums...sempar i traçar6 "(8rs 2ª collita)

llaurar30 "(40rs 2^acollita)

regar4 "(7rs 2ª collita)

cavar.....3 "(5rs 2ª collita)

segar10 "

collir mongetes.....3 "

carretejar,batre,netejar12rs(amb peó i cavall)

Vinya.....llaurar bancals.....30 rs/j (42rs olivera)

podar ceps6 "

regar	4 "
cavar tires de ceps	5 rs la tira
esporgar.....	3 rs
collir i carretejar.....	48-38 rs (51-44 rs)
sarment.....	4 rs/càrrega
A més la cartilla ens informa que en un jornal hi caben uns 500 ceps, i pel que fa a les oliveres uns 30 arbres.	
Mongetes..llaurar.....	40 rs
quartera de llavor	74 rs
sembra i traçat.....	8 rs
cavar.....	5 rs
regar	6 rs
collir.....	3 rs
carretejar i sacsejar.....	7 rs
Patates.....llaurar	40 rs
llavor	100 rs/10quarteres
sembrar, traçar, regar, arrencar, cavar i carretejar.....	5 rs
Bosc.....(soto)...tallar branques	5 rs
SECÀ:	
Cereals.....guaret i sembra	45 rs (blat, ordiós)
segar	12 rs
batre,carretejar,netejar	18 rs
Oliveres...llaurar	30 rs
cavar.....	5 rs
recollir.....	5 rs
esporgar.....	6 rs
llenya de la poda	15 rs/carga (ingrés)
Vinya.....poda	6 rs
llaurar en parell	30 rs/dia
cavar.....	5 rs
veremar i carretejar	5 rs
escabellar	9 rs

Totes aquestes dades ens remetent a l'estudi exhaustiu sobre els salaris de Garrabou-Pujol-Colomé, on mitjançant l'anàlisi de comptabilitats privades i de cartilles avaluatòries s'arriba a una base sòlida per a afirmar que els salaris agrícoles es mantingueren estables durant la primera meitat del segle XIX.

Pel que fa a la Segarra i a l'Urgell eren de 5 rs, semblant a Balaguer, però a Barcelona eren de 8 rs. Les dades de sembrar, regar, cavar, podar i les tasques del cultiu de les patates s'ajusten als salaris obtinguts per a la zona de Lleida per Ramon Garrabou. En ambdós casos es tracta de salaris i, per tant, no inclouen els estris de treball o altres despeses.

Per a Ramon Garrabou els desnivells comarcals no sembla que es puguin explicar per la diferència en el cost de la vida, sinó per una demanda més intensa de força de treball. En qualsevol cas, pensem que cal discrepar lleugerament de l'opinió de Garrabou-Pujol-Colomé perquè si ens remetem al capítol 8 d'aquesta tesi dedicat a la venda de les finques urbanes, observarem que el preu del lloguer d'una casa o pis era més econòmic en una població més petita que en una ciutat gran. D'antuvi doncs el jornalier malgrat tenir un salari inferior,

l'habitatge se li enduia un percentatge més baix de la seva renda disponible. Per exemple, el lloguer d'una casa petita en una població petita, li suposava a un treballador que guanyava 5 rs/j el 12,30% del seu salari, i el lloguer d'una casa petita en una població mitjana, el 14,61%; mentre que a Barcelona el lloguer d'un pis petit ja li costava el 17,78% a un obrer que aleshores cobrava 8 rs, per tant, es malvivia menys al camp.

Aquest raonament ens porta a un problema certament complex, el dels *jornalers o assalariats rurals*. A Lleida al Set-cents ja s'observava una certa proletarització dels petits propietaris, sovint el pagès que solament comptava amb dos o tres jornals, havia d'anar a jornal. A la vegada la presència d'una burgesia agrària benestant s'anava consolidant discretament. Quan ens endinsem al segle XIX i durant la desamortització, aquesta burgesia rural -hisendats- serà la beneficiària de la nova situació, a la vegada que els assalariats -potser també petits propietaris- quedaran al marge. Amb tot, convindria recordar les opinions de Hilton o de DUBY, segons els quals aquesta diferenciació social, forma part d'un procés que ja es detectava al segle XIII i continuava durant la crisi del feudalisme a la Baixa Edat Mitjana. La situació esmentada recorda també les aportacions d'E.J.Hobsbawm per al camp anglès del Set-cents, on en el sistema de contractació d'assalariats per part dels terratinents, també s'hi afegien pagesos amb poca terra. De fet, la diferenciació social en el grup dels productors és una mostra prou clara del desenvolupament del capitalisme agrari al camp.

A Catalunya els salaris es mantingueren estables durant la primera meitat del segle XIX, però difícilment cobrien les necessitats d'una família jornalera, malgrat que tot sembla apuntar cap a una diversificació. És a dir, a part de les cases no era l'únic ingrès. De tota manera, aquesta situació trobada al camp lleidatà, sembla suggerir l'existència d'un "*proletariat*" -*assalariat*, si voleu- molt inestable; però, que amb prou feines serà absorbit, almenys a Lleida, per qualsevol altre sector. Naturalment, el canvis esdevinguts en l'estructura de la propietat i en els règims agraris aporten ben poques solucions.

El problema de vendre la força de treball i esdevenir jornalер-assalariat és un problema que no solament ateny al treballador sense gens de propietat, sinó també al pagès que compta amb una parcel·la reduïda que no pot garantir la reproducció de la unitat familiar. Quina és doncs la quantitat de terra necessària per no haver de treballar com a assalariat? Enric Vicedo ha elaborat un model basat en el cas d'una família amb les variables següents: els tipus d'unitat familiar per mantenir serà nuclear (4 persones), la família té o dos bous o dues mules, el tipus d'economia és cerealícola, són pagesos amb terres de propietat -útil o plena- queden fora els contractes agraris, els rendiments es compten de 5 a 1 i de 3 a 1, es contempla l'existència de guaret biannual o la possibilitat de cultiu intensiu; a més de la llavor gastada per sembrar, la detracció senyorial, els impostos -cadastre-, es contempla un endeutament del 5 al 10%, l'alimentació de la família i de les bèsties. De tot el quadre resultant en podríem deduir que una família d'aquestes característiques necessita de 3,94 a 21,75 ha. de terra. Gaspar Feliu, observa que a Sidamon pel 1780 llaurant amb mules, amb 20 jornals n'hi havia prou. Ramon Garrabou ens informa que un parell de bous en 20 dies podien llaurar unes 15 ha., és clar que hem de pensar que s'havia de llaurar tres o quatre vegades i si el conreu era biennal calia confiar en 70 jornals. De tota manera seguint el fil de la situació fins a finals del segle XIX, es pot veure com la figura del jornalер que viu solament del salari és minoritària, sovint es veurà una situació de petit propietari i alhora assalariat. I és que els salaris amb prou feines cobrien les necessitats d'una família. De tota manera al tombar el segle XIX-XX alguns propietaris hauran d'optar per l'explotació directa, tot i que no serà una forma de comportament habitual, cal esmentar-ho.

No tenim cap element quantificador per poder deduir la situació del pagès amb una simple ullada de les fonts escrites, però n'hem afegit un d'important: ser propietari de finca

urbana. El 1848 a Balaguer el 66% dels habitants eren propietaris d'una casa ubicada a la població (al menys en pagaven el cadastre). D'alguna manera pensem que aquest concepte forma part d'un cert "benestar". És clar que tots els propietaris de finca urbana o són grups socials alts i mitjos de la població o tenen una propietat mitjana, amb altres paraules, solament els propietaris molt petits no tenen casa.

6.6. ELS PAGESOS I ELS MERCATS. COMERCIALIZACIO "FORÇADA"

Si acceptem que el marc d'estudi és el sistema agrari pre-capitalista, on ni el mercat de la terra ni el del treball estan prou desenvolupats, on tot ajust econòmic ha de ser suportat pel mercat de productes agrícoles, entendrem la importància d'aquest apartat. Ara fins i tot el pagesos petits i els no propietaris necessiten acudir al mercat i disposar de diners. Hem de recordar la importància del contracte d'arrendament en metàl·lic que acabem d'estudiar. De tota manera, el pagès deuria disposar de dos tipus de comptes: l'un per a pagar en efectiu, i l'altre, per a transaccions en espècie. La interferència d'un sobre l'altre és important perquè podia dur el pagès a situacions de desequilibri, aleshores calia caure en l'òrbita del préstec hipotecari. A més el pagès ha de vendre la seva producció després de la collita, perquè disposava de poc per a sobreviure fins a la propera collita. De vegades ja ha de manllevar diners per a adquirir els grans de la sementera de l'any proper. Una vegada el pagès ha entrat en aquesta òrbita del crèdit amb uns interessos elevats, ja era difícil sortir-se'n. Així el grup social (negociants, especuladors,...) que es dedicava al crèdit, explotava el pagès mitjançant una taxa d'interès elevada, i aquest mecanisme li servia alhora per al control de l'excedent agrari que el pagès venia -urgentment- al mercat. Així doncs, les fluctuacions dels preus eren utilitzades en favor del prestamista, i com més importants eren, més negoci feia el prestamista.

Ens trobem encara davant d'un tipus d'agricultura caracteritzada per la venda ràpida, sense possibilitats per part del treballador d'emmagatzemar res, on el pagès queda controlat pel prestamista ("negociant"), pels impostos, pel mercat (ven quan els preus són baixos i compra quan són cars),...Aquest és el mecanisme de la comercialització "forçada" d'una economia de pagesos pobres, teoritzada per Amit Bhaduri. Tot seguit observarem els rendiments dels cultius més habituals i les inversions en el sòl lleidatà. D'aquesta manera deduirem per què el pagès treballador de la terra no adquirí béns durant la desamortització.

A l'hora d'avaluar els rendiments dels diferents productes agrícoles ens podem trobar amb una sèrie de problemes, entre els quals hi haurà el tipus de font utilitzada. Si és una font oficial, la cartilla avaluatòria, per exemple, o un llibre de comptes on les constants anotacions de l'administrador són força fiables, els resultats seran diferents. A tot això cal afegir si són rendiments d'un any bo o d'un any dolent, si la finca és de secà o de reg i si es troba a la muntanya o a la plana.

Que els rendiments fluctuen al llarg dels anys no es cap novetat, avui comptem amb força estudis sobre aquesta qüestió. Ara bé, no oblidem que les dades obtingudes seran un excel·lent indicador per saber el grau de progrés de l'agricultura.

Potser convé que comencem pels grans, precisament perquè es presten a diferents lectures que no tots els estudiosos utilitzen. En primer lloc hom pot parlar de rendiment collita-sembrat. Es tracta de determinar la relació existent entre el gra collit i el gra sembrat. Una segona lectura seria el rendiment per unitat de superfície, o sigui, la quantitat de gra collit per cada jornal o quartera o qualsevol altra unitat. Finalment cal parlar de rendiment en metàl·lic, informació que acostuma a ser menys freqüent. Es tractarà d'informar del valor monetari del producte collit en una unitat de superfície. És una forma de presentar guanys força interessant, que a més permet comparar-ho amb el preu de la terra, dels arrendaments o bé dels préstecs hipotecaris.

Pel que fa als grans el rendiment collita-sembrat es considerava que en terra de secà era de 3 a 1 i en regadiu de 5 a 1. Potser els rendiments de la plana de Lleida eren un xic més

alts que a la resta d'Espanya, però més baixos que els trobats per Vilar a l'horta de Tàrrega. El més greu de tot no eren els rendiments baixos, sino la incertesa de collites bones i collites dolentes tan difícil de combatre al Set-cents. Per sota aquestes xifres tenim el Solsonès, la Segarra i el Pallars. De fet de les comarques muntanyenques només comptem amb una informació minsa àdhuc poc representativa, com són les "Respuestas" desgavellades d'alguns qüestionaris de Zamora o la informació minuciosament recollida per Josep Bringué sobre uns quants pobles de la Ribera del Sort. Genèricament el món muntanyenc és un món de rendiments baixos i alhora limitats a les deficiències físiques del relleu, però sensiblement més alts que a principis del segle XVIII; a més, viatgers com Zamora ens comenten novetats com l'extensió de la patata a la Vall d'Aran o bé de cereals pobres per sota dels 1.500 metres, fins i tot la vinya i l'olivera eren plantades on el terreny ho permetia. Tot plegat se seguia a nivell d'autosubsistència. En tot aquest món sempre apareix la Seu d'Urgell com una mena d'oasi emmig d'un paisatge potser molt homogeni.

Entretant pel segle XIX ens servim de les informacions de les finques de la Noguera, la Segarra i les dades de Pasqual Madoz sobre la Seu d'Urgell.

Realment el material no és extraordinàriament variat per dur a terme una prospecció més o menys representativa. No obstant la impressió que donen les xifres recollides és d'un predomini encara important de la inseguretat. El fet més remarcable que es desprèn de les dades que ens ofereix el quadre VI ([Taula 6-6](#)) és el feble nivell general dels rendiments. Calculats sobre la relació entre gra collit-gra sembrat, els resultats són sorprenents, segueixen les oscil.lacions i sovint no s'arriba a recollir gairebé més blat del que s'ha sembrat i en alguns anys no es recupera la sementera. El rendiment mitjà de l'ordi, ordiós i segolós, és també baix, però supera una mica el del blat. Sovint en terres de regadiu el rendiment de l'ordi es força més gran que el del blat, en canvi, a les terres de secà, succeeix el contrari.

QUADRE VI: Rendiment collita-llavor dels grans			
1763-1773	Blat xeixa	5,10 a l	Tàrrega.
	ordi	6,16 a l	Tàrrega.
	mestall	4,30 a l	Tàrrega.
	sègol	2,96 a l	Tàrrega.
1789-1790	blat	4 ó 5 a l	Rubió d'Agramu.
	blat	2,5 a l	Gàver i Donsell
1844-1864	blat	3,3a l	Castelló Farf
	ordi	4,5 a l	Castelló Farf.
	ordiós	4 a l	Castelló Farf.
	blat	4,4 a l	Balaguer
	ordi	4 a l	Balaguer
	segolós	3,4 a l	Balaguer
1840	blat	10 a l	La Seu d'Urgefi
1843	sègol	5 a l	Arcavell
	altres cereals	7 a l	Anserafl

Taula 6-6.

Pensem que extrapolar a tota la plana els rendiments de les finques esmentades al [quadre VI](#) (Taula 6-6) és francament perillós, de tota manera és l'únic material disponible i els estudis han estat prou exhaustius com per repetir, si més no de forma sintètica, les seves conclusions. Els treballs de Ramon Garrabou, Antoni Sopeña i Enric Vicedo pertanyen als

anys centrals del segle XIX i s'observa un increment dels rendiments durant aquests anys.

Potser és degut a un cultiu més acurat de la terra, a la utilització d'adobs o senzillament a les circumstàncies climatològiques.

Voldríem insistir una mica més i recordar que les finques de Guissona, de Sant Martí de la Morana i de Balaguer eren de bona qualitat, per tant, com deuriem ser els resultats a les finques de segona o tercera qualitat, que de fet era la norma, com ja hem vist. Els resultats no són gens afalagadors: sembla ser que les comarques de la plana encara estaven lluny de les innovacions tecnològiques i de rendiments comparables als del litoral.

Si la prudència ens havia guiat fins a l'hora de tractar les comarques de la plana, la necessitarem molt més per a les zones muntanyenques. Ara la nostra font d'informació és el "Diccionario" de Pasqual Madoz. De totes les poblacions recull una varietat de conreus important, però solament ens comenten els rendiments de tres (la Seu d'Urgell, Arcavell i Anserall). La data (1843) i el cereal (sègol) ens deixen sorpresos, i encara més els rendiments de la Seu d'Urgell (10 a 1) ja propis de zones europees avançades. Caldrà prendre amb molta precaució aquestes xifres i esperar estudis més documentats, la qual cosa no vol dir que aquestes xifres siguin falses. En tot cas podrien pertànyer a alguna finca de reg i en un any excepcional de bona collita.

Hem comentat el moderat increment del rendiment dels grans a finals del segle XVIII. Però durant la primera meitat del segle XIX el preu del blat baixa tant, que solament es veurà compensat per l'augment de la producció. Per a Josep Fontana aquest augment de la producció, compensarà la caiguda dels preus.

No obstant, els rendiments a la província de Lleida, són força més baixos que els trobats per Elisa Badosa a les finques del clergat barceloní, on als pitjors anys el rendiment del blat era de 5 a 1 i el de l'ordi si fa o no fa. A les mateixes conclusions ens durà la informació del rendiment per superfície. En aquest cas ens interessaria saber la quantitat de llavor sembrada, el rendiment en xifres absolutes i les oscil·lacions del rendiment. Gaspar Feliu ens recull una notícia de La Novella on l'any 1797 diu que sembraven 1,5 q. de blat i 2,5 q. d'ordi per jornal. A La Segarra, Garrabou indica 1,6 q. per al blat i 2 q. per a l'ordi. A Sidamon les terres de primera i segona les sembraven amb 1,5 q. de blat i 2 q. d'ordi, i a les de tercera 1,25 q. de sègol. A Mollerussa, 1,33 q. blat i 2,2 q. d'ordi en terres de primera; a les de segona 1,17 q. de blat i 1,71 q. d'ordi i a les de tercera 2 q. de blat i 1 q. de sègol.

Disposem també d'informació de mitjan segle XIX dels termes de Balaguer i Lleida:

-A Lleida el 1851-2 la relació collita/llavor del blat era de 6,91, del ordi 13,95 i de les faves, favons, cigrons i panís al voltant del 4-5. Podem comparar aquestes dades amb les de mitjan segle XVIII per observar un increment important.

-A Balaguer el rendiment del blat era de 15,38 hl/ha (1851-5) i 10,24 hl/ha (1869); el de l'ordi, 10,63 hl/ha (1851-5) i 7,32 hl/ha (1869); el sègol, 3,40 hl/ha (1851-5) i 6,94 hl/ha (1869). Per a Enric Vicedo aquests rendiments de Balaguer semblen massa baixos, però com a norma general afirma que l'agricultura a les terres de Lleida a mitjan segle XIX tenia uns rendiments superiors a 1716.

Els rendiments són els següents:

QUADRE VII. Rendiment per superfície.

1666-1676	5,76 q./j. de blat	La Portella.
	10,72 q./j. d'ordi	La Portella.
	4 q./j. de sègol	Mollerussa.
1751-1760	6,6 q./j. de sègol	Begurs.
1792-1807	7,75 q./j. de sègol	Begurs.
	2,62-3,5 l. cereals tardor	Pallars Mitjà.
1763	6 q./j. secà.bl. P.	Lleida.
	3-4 q./j.secà.bl.2'.	Lleida.
1851-2	6,91 q/j blat	Lleida
	13,95 q/j ordi	"
	4-5 " faves,favons,panís	"
1846-1868	5,6 q./j. segolós	Guissona.
	4,4 q./j. segolós	Sant Martí Morana.
	7,16 q./j.ordi	Guissona.
	6,97 q./j.ordi	Sant Martí Morana.

Taula 6-7.

També comparats amb les xifres d'Elisa Badosa serien inferiors, pel 1780-1790 el blat xeixa del clergat barceloní rendia de 12 a 7 per cada mujada. Ara bé a part de les mitjanes convé saber quina variació tenia el rendiment d'una parcel·la en un any bo i en un any dolent. Les dades que tenim presenten els següents quocients:

QUADRE VIII. Variació de la relació collita-llavor

4,06 q/j	ordi	Castelló de Farfanya.
2,10"	blat	Balaguer.
3,68"	ordi	Balaguer.
1,50"	ordi	Sant Martí de la Morana.
1,60"	ordi	Castellfollit de Riubregós.
3,5	blat	Tàrrega.
3	blat	Sidamon.
3,5	blat	Palau d'Anglesola.

Taula 6-8.

Les oscil·lacions són força elevades, més que al litoral? No ho sabem. Pensem que sí perquè les sequeres eren més freqüents a l'interior.

Els rediments de la vinya mesurats en Hl./ha. de vi són els següents:

Balaguer.....1851-1855.....15 Hl./ha.

1869.....14,67 "

1871.....15 "

Sant Salvador de Guardiola (Bages).

1774-1777.....17,37 "

Tàrrega.....1765.....14,3 i 17,2 "

En el cas del Bages Llorenç Ferrer compta amb tres tipus de documents per poder comprovar les diferències dels rendiments: el del Mas Solei de Sant Salvador de Guardiola amb rendiments màxims de 27,17 Hl./ha. i mínims d'11,10 Hl./ha.; la cartilla avaluatòria de Navarcles de 1849-1858 amb dades semblants de 26,66 a 8,20 Hl./ha. per a terres de primera qualitat i un document notarial, amb finalitats fiscals, on les xifres de l'ordre de 13,12 Hl./ha. pel 1850, semblen infravalorades. Certament siguin o no devaluades les xifres, són força més

elevades que les de Lleida. Al Barcelonès Elisa Badosa ha trobat una mitjana de 16 i 20 Hl./ha. pel 1845 i 1880-90, respectivament. Novament citant Gaspar Feliu hem intentat esbrinar les oscil·lacions de la collita en anys bons i dolents. La relació a la vinya és de 4 a 1, potser més exagerada que les xifres del Barcelonès, però semblants a les del Bages.

Pel que fa a les fonts d'informació del rendiment en metàl·lic estem francament minvats d'aportacions realitzades per altres estudiosos. Gaspar Feliu, Enric Vicedo i Elisa Badosa han realitzat llurs estudis sobre els preus de venda d'un o més productes agrícoles. Nosaltres hi hem aportat les dades de la cartilla avaluatòria de Balaguer de 1848. En el quadre que segueix hem registrat el rendiment en metàl·lic de tots els productes agrícoles en les diferents qualitats de la terra (1^a, 2^a i 3^a), en secà i regadiu; a aquesta xifra hi hem restat les despeses i el resultat són els guanys nets -líquid imposable-.

QUADRE IX Rendiments en metà.lic.Comptabilitat de productes, despeses i guanys de Balaguer per cada jornal de terra (1848).

CULTIUS	QUALITAT	PRODUCTE BRUT	DESPESES	GUANYS	%GUANYS
<u>TERRA DE REGADIU.</u>					
HORTALISSES-FRUITERS	PRIMERA	1800	1200	600	33,33
HORTALISSES-FRUITERS	SEGONA	1200	800	400	33,33
HORTALISSES-FRUITERS	TERCERA	900	600	300	33,33
CANEM	PRIMERA	1060	900	160	15,09
CANEM	SEGONA	1027	927	100	9,74
CANEM	TERCERA	992	932	60	6,05
BLAT	PRIMERA	650	400	250	38,46
BLAT	SEGONA	586	420	166	28,33
BLAT	TERCERA	524	424	100	19,08
LLEGUMS	PRIMERA	612	432	180	29,41
LLEGUMS	SEGONA	582	452	130	22,34
LLEGUNIS	TERCERA	550	470	80	14,55
VINYES	PRIMERA	190	150	40	21,05
VINYES	SEGONA	165	140	25	15,15
VINYES	TERCERA	150	130	20	13,33
VINYA-OUVERA	PRIMERA	190	150	40	21,05
VINYA-OUVERA	SEGONA	165	140	25	15,15
VINYA-OLIVERA	TERCERA	150	130	20	13,33
FESOLS	PRIMERA	490	390	100	20,41
FESOLS	SEGONA	370	300	70	18,92
FESOLS	TERCERA	338	288	50	14,79
PATATES-FERRATGE	PRIMERA	480	380	100	20,83
PATATES-FERRATGE	SEGONA	400	320	80	20
PATATES-FERRATGE	TERCERA	360	300	60	16,67
BOSCATGE	PRIMERA	20	10	10	50
BOSCATGE	SEGONA	20	10	10	50
BOSCATGE	TERCERA	20	10	10	50
<u>TERRA D E SECA.</u>					
BLAT	PRIMERA	130	100	30	23,08
BLAT	SEGONA	110	100	10	9,09
BLAT	TERCERA	95	90	5	5,26
ORDI-SEGOL-ORDIOS	PRIMERA	110	90	20	18,18
ORDI-SEGOL-ORDIOS	SEGONA	100	90	10	10
ORDI-SEGOL-ORDIOS	TERCERA	90	85	5	5,56
OLIVERA	PRIMERA	320	150	170	53,13
OLIVERA	SEGONA	260	140	120	46,15
OLIVERA	TERCERA	200	130	70	35
VINYA	PRIMERA	250	190	60	24
VINYA	SEGONA	230	190	40	17,39
VINYA	TERCERA	220	190	30	13,64
VINYA-OUVERA	PRIMERA	260	190	70	26,92
VI---NYA-OUVERA	SEGONA	240	190	50	20,83
VINYA-OUVERA	TERCERA	220	190	30	13,64
PRAT	PRIMERA	2	1	1	50
PRAT	SEGONA	2	1	1	50
PRAT	TERCERA	2	1	1	50
ERA-FERRAGINAR	PRIMERA	40	20	20	50
ERA-FERRAGINAR	SEGONA	40	20	20	50
ERA-FERRAGINAR	TERCERA	40	20	20	50

Taula 6-9. NOTA: Totes les xifres estan expressades en rals de billó per cada jornal de terra.

Els rendiments màxims s'obtenen amb les hortalisses i arbres fruiters en terra de regadiu i de primera qualitat (600rs./j.), i els mínims amb grans en terra de secà i de tercera qualitat (5rs./j.) deixant a part el past. Segons aquestes xifres hom pot pensar que a Balaguer al voltant de 1848 ningú no plantaria blat, sègol o ordí perquè el rendiment era baix. Però la realitat és aquesta:

QUADRE X- Distribució de cultius en el sòl balaguerí. 1848.*

Sembradura	51,08%
Cultius arbustius-arboris	18,98%
Past.....	12,60%
Cànem...	9,98%
Llegums.....	5,51%
Hortalisses.....	1,01%
Patates.....	0,81%

Taula 6-10. * Dades de la "Cartilla Avaluatòria". A. H. C. Balaguer.

Aleshores quina és l'explicació d'aquestes dades? Potser al pagès balaguerí no li interessaven els rendiments elevats? La resposta sembla estar en un altre lloc, en la qualitat de la terra. A Balaguer el 1848 el 70,09% de la terra cadastrada era de secà, i dels 9.245 jornals conreats al terme, 4.654 jornals són de tercera categoria. Certament el pagès escull, dins les seves possibilitats, el producte que potser no té el rendiment més elevat, però sí el que té menys oscil·lacions: els grans. Alhora que segueix una tradició cerealícola secular. No oblidem que l'aparició de la vinya i l'olivera a les terres de l'interior no va fer desaparèixer la xifra absoluta de terres dedicades al cereal.

Una altra informació ens confirmarà la bona elecció de la pagesia: la columna de les despeses. Si ens hi fixem els productes amb les despeses més elevades són precisament les hortalisses i els arbres fruiters (1.200rs./j.), i el de despeses més baixes és el cereal (100-90 rs./j.) a banda de prats i boscos. Aquests tres cultius són precisament els que predominaven a les terres del clergat, però a més, tot seguit veurem com els rendiments eren més baixos que a la resta de terres. No obstant això, abans de sentenciar res convé comparar aquests rendiments amb els de les terres del clergat. Per dur a terme aquesta operació, ens hem basat en una xifra: la capitalització. Dada molt interessant i que apareix ben poc sovint. Es tracta del registre dels rendiments declarats en aquelles terres desamortitzades durant els cinc anys anteriors a la desamortització. Segons aquestes dades sabem que el blat, si és de secà, obté uns guanys de 18 a 22 rals/jornal; i si és de reg, de 129 a 158 rals/jornal (terra de 1a. qualitat), 86 rals/jornal (terra de 2a. qualitat) o 60 rals/jornal (terra de 3a. qualitat). El rendiment del blat de secà és semblant al declarat a la cartilla avaluatòria de Balaguer, mentre que el de regadiu és força més baix. De fet, el cas es repeteix amb els rendiments de l'horta: mentre que la del clergat rendia entre 413 i 70 rals/jornal, la de Balaguer es movia entre 600 i 300 rals/jornal.

El mateix cas s'esdevé amb el bosc, l'erm o la vinya, en què solament trobem xifres de l'ordre dels 18 rals/jornal, mentre que a Balaguer la xifra mínima era de 30 rals/jornal.

Per tant, si els rendiments declarats a les finques dels religiosos són més baixos que els trobats a les mateixes terres (plana) i pels mateixos anys (1845-1848), i el preu de la terra del clergat és alt, per què aquestes terres tenien tan atractiu? Potser perquè comptat i debatut si es pagava en vals reials devaluats, el preu, malgrat tot, encara sortia a compte. Ara bé en cas de pagar en metàl·lic, la terra del clergat començava a resultar cara, sobretot una vegada estudiats els seus rendiments baixos.

Ara bé, després de comprovar aquests guanys, podem seguir mantenint que la terra a mitjan segle XIX és una bona inversió? És clar que nosaltres en cap dels capítols hem oblidat el tema de la tesi -desamortització- i tot el què hem recollit serveix per a mantenir o rebutjar aquesta hipòtesi: "*La terra seguia estant a l'abast de pocs*", i els "*altres*" continuaven vivint francament malament.

En l'apartat titulat "Preu de la terra" observarem que el preu del jornal de terra de secà voltava els 1.000rs. Si el rendiment de la sembradura (sense exempcions senyorials ni contribucions territorials) era de 30 a 50 rs/j., com podia el petit pagès accedir a aquestes terres, quan a més a més hem de tenir en compte que la renda dels propietaris i els crèdits hipotecaris minvaven força els guanys? Amb tot encara ens queda un marge per a malpensar. Potser les xifres de la cartilla avaluatòria són massa baixes, potser la cotització de les terres de la desamortització és massa alta, o certament és que la misèria del petit pagès havia arribat a extrems importants. De fet l'estudi dels salaris ja ens feia sospitar. Segons les xifres obtingudes, quants anys necessitaria el pagès per poder comprar terra desamortitzada al preu de taxació? Per poder esbrinar una data hem pensat excloure del preu de remat, el pagament de les rendes i prescindir del consum domèstic, cas utòpic, realment (suposem que podia viure de salaris guanyats en terra d'altri i que potser les xifres de la cartilla avaluatòria són baixes). Així accedir a la propietat d'un jornal de terra de tercera categoria al pagès li podia costar l'estalvi de prop de trenta-cinc anys, i per a comprar-ne un de primera qualitat uns vint-i-quatre anys (amb els guanys que dona cada un dels tipus de terra esmentats en aquest any concret, pot ser que hi hagi anys millors i pitjors). De fet ja era difícil per un pagès assalariat estalviar, perquè amb prou feines el salari del dia cobria les necessitats alimentàries d'una família.

Convé doncs afegir-hi unes quantes ratlles sobre el preu dels grans que amb tanta constància hem vist que conreava el pagès lleidatà. Tenim dades dels mercats de Balaguer, Cervera i Lleida. Naturalment part dels treballs fan referència al blat xeixa i ens informen força bé sobre el període contemporani a la desamortització de Mendizàbal. La tendència general en els tres mercats és d'una davallada contínua de preus, però cal matisar per etapes: la primera, seria una fase alcista situada entre els anys 1780-1812 (excepte el període de la guerra). La segona, una fase depressiva entre els anys 1813-1822 (amb un pendent acusat); i la tercera una fase estancada que va de 1823-1850, de fet és la que més ens interessa. Les tres fases presenten unes acusades dents de serra sempre tan habituals a l'Antic Règim.

Entre el 1823 i 1850 és un període de transició, amb anys de carestia com 1835 a Lleida, Balaguer i Cervera. Comença, sembla ser, "*la autosuficiència de la producció de cereales plenamente asentada desde 1826*". Però segueixen essent anys difícils: la primera guerra carlina ocupa un escenari bèl·lic important i d'altra banda s'havien posat en circulació un volum remarcable de terres: torna la desamortització ara amb Mendizàbal.

Els preus del blat es mantenen fins al 1843 (mercats de Lleida, Balaguer i Cervera) o 1845 (a Barcelona), després comencen anys de depressió que ajornaran el canvi de tendència que semblava haver-se iniciat des de 1835 fins el 1840. A partir de 1845 i fins el 1864 els preus es mouen en uns nivells semblants als de 1831-1845.

Curiosament els anys 1838 i 1842 són els anys en què se subhastaren i es vengueren més terres desamortitzades i part d'elles varen ser pagades en títols. Ja ho documentarem en el seu moment, però aquests eren els anys dolents pel petit pagès i el no propietari. Els que podien escollir van ser els propietaris de vals reals, per tant les millors terres van anar a parar a mans d'hisendats, d'arrendataris de censos i censals,...; situació inversa es produeix en els anys de preus baixos 1840 i 1845. Aleshores el comprador serà el petit pagès i la seva forma de pagament serà en metàl·lic.

Pel que fa als preus de l'ordi a Lleida i Balaguer els preus són semblants i segueixen unes línies similars a les dels preus del blat. Aquesta correlació entre l'encariment del preu del blat i l'encariment dels altres cereals ens pot fer pensar en una difícil substitució del blat en cas de crisi. Antoni Segura ha estudiat els preus dels cereals i llegums a Barcelona i constata la correlació entre la puja dels diferents cereals i dels llegums, però mai no coincideixen ambdues plantes, la qual cosa podria començar a solucionar de forma important el problema de les crisis de subsistència, però tampoc els llegums eren molt habituals al camp lleidatà bé que s'hi començaven a plantar. Segura dirà que *"en aquest sentit el mercat espanyol és contradictori, puix que al costat de crisis de subsistències importants ens trobem amb una progressiva integració del mercat interior... Paradoxalment, integració del mercat interior i crisi de subsistències es converteixen així, per la majoria de la població rural, en les dues cares de la mateixa moneda"*.

Si ens fixem bé en el quadre nº XI ([Taula 6-11](#)), els anys que el preu del blat és més barat, també es redueix la diferència de preu entre els tres mercats. Per exemple l'any 1831 el mercat més car era Cervera i el més barat Balaguer, però la diferència entre aquests dos extrems era de 9,53 sous/quartera, mentre que el 1835 era l'any més car als tres mercats, el més car és Cervera i el més barat Lleida, però la diferència entre els preus extremats era de 14,4 sous/quartera. Si busquem els anys més divergents són 1827, amb una diferència de 28,21 sous/quartera i 1837 amb 29,47 sous/quartera. Podríem dir, doncs, que els anys més cars són també els anys de preus menys homogenis, excepció feta a l'any 1835 que no és el més exagerat, essent el més car. Caldria trobar les raons d'aquest comportament.

QUADRE XI. PREU DEL BLAT A TRES MERCATS DE LLEIDA.						
ANYS	LLEIDA		BALAGUER		CERVERA	
	mitjana mòbil	índex 100	mitjana mòbil	índex 100	mitjana mòbil	índex 100
1827	92,18	100	86,53	100	99,69	100
1828	91,39	91,79	88,77	97,99	97,41	90,46
1829	90,17	78,09	88,4	92	94,87	73,65
1830	95,45	74,69	93,62	93,99	101,47	77,01
1831	109,40	74,66	108,9	80	116,00	69,26
1832	120,16	96,42	125,31	112	127,13	90,60
1833	127,69	86,23	129,79	96	136,38	80,00
1834	137,46	102,12	138,74	120	147,05	100,82
1835	135,91	138,18	137,25	176	146,63	136,84
1836	124,20	123,92	124,94	167,93	133,16	115,09
1837	116,37	130,71	111,52	136	125,31	128,67
1838	111,15	130,71	110,03	144	118,66	123,94
1839	102,94	95,06	103,69	112	108,49	99,07
1840	101,82	84,88	101,45	109,99	105,184	81,40
1841	100,70	88,27	96,60	96		82,74
1842		106,94		128		101,30
1843		93,36		109,99		82,09
1844		89,96		100		85,45
1845		79,78		84		

[Taula 6-11.](#)

6.7. PREU DE LA TERRA DESAMORTITZADA

Després de la Guerra de Successió s'introdueix a Catalunya un nou impost, el cadastre. La percepció és directa i global, fixa i en metàl·lic. Gravava tant la propietat rústica com la urbana, les rendes, el bestiar i la pròpia persona. És un retrat de l'època malgrat les dues formes habituals d'ocultacions: absoluts (declarar menys jornals) i relativa (devaluar la qualitat de la terra). A més, pensem que caldria afegir-hi una altra deficiència, la de les propietats eclesiàstiques. Diferents estudis han demostrat que entre les propietats eclesiàstiques es troben exemptes d'impost, les adquirides abans de 1716. El fet és que la tradició catalana eximia l'Església del pagament de tributs.

Bé, una solució per a cobrir el darrer buit esmentat i conèixer amb més o menys detalls les propietats de l'Església al segle XIX (això vol dir que quedarem limitats a aquests anys) fóra l'estudi exhaustiu de les terres desamortitzades. Informació no en manca, però també hem de puntualitzar les seves deficiències (rebaixa en la qualitat de les finques?)

Si ens endinsem en el tema resulta particularment interessant la cotització de cada una d'aquestes terres, tan el seu preu de sortida (taxació) com el d'adquisició (remat). Ens situem en una subhasta de terres on d'antuvi tothom hi podia participar, però on la limitació a l'hora de la compra és el que ens preocupa; així doncs, si una de les raons de la desamortització segons Mendizàbal era crear una "casta" de propietaris, realment ho permetien els preus de les terres?, o bé, permetien als propietaris petits convertir-se en propietaris mitjans?

Els preus bestrets per un jornal de terra de qualsevol qualitat, poden ser generalitzats fora d'aquest marc desamortitzador? Certament, no ho sé, però seguint un cert paral·lelisme amb alguns estudis dels cadastres pensem que no s'hi allunyen massa, àdhuc en la proporció entre un tipus de terra i els de qualitat inferior (boscos, erms), però sempre per damunt del preu de la terra desamortitzada. No oblidem que comprar terra de la desamortització en metàl·lic resultava gravable.

Si ens fixem en el quadre XII ([Taula 6-12](#)) veurem que dels 25.146,9 jornals subhastats i adquirits a la província de Lleida, 10.353 són erms, prats i boscos; i dels escadussers, 12.953,4 jornals eren de terra campa de secà, per tant, ben poca quantitat resta de terra de regadiu i horta. Ens centrem, doncs, en l'estudi de 1.143 finques venudes durant aquests anys, de les 2.306 subhastades. Novament convindria recuperar el quadre sobre les característiques de la terra desamortitzada i comprada.

QUADRE XII. Distribució detallada de la terra desamortitzada i venuda.													
Terra de secà													
Grups	Terra de secà			Terra campà de regadiu			Horta de secà			Horta de regadiu			
	Extensió jornals	%terra campà	Núm. de finques	Extensió jornals	%terra campà	Núm. de finques	Extensió jornals	%terra hora	Núm. de finques	Extensió jornals	%terra hora	Núm. de finques	% Num. de finques
A	1.614'2	12'46	566	122	27'79	62	155'5	53'1	66	151'0	63'98	62	91'17
B	206'9	1'59	30	15	3'41	2	7'0	2'3	1	26'0	11'01	3	4'41
c	699'3	5'39	63	22	5'01	2	10'5	3'5	1	26'0	11'01	2	2'94
D	2.130'6	16'44	63	18	4'10	1	25	8'5	1	33'3	13'98	1	1'47
E	8.302	64'09	28	262	59'68	1	94'5	32'6	2	0'0	0'00	0	0'00
TOTAL	12.953'4		750	439		83	292'5		71	236'0		68	
Bosc													
Grups	Bosc			Vinya			Enn			Prat			
	Extensió bosc	%t extensió	Finques	Extensió vinya	%t extensió	Finques	Extensió enn	%t extensió	Finques	Extensió prat	%t extensió	Finques	%
A	24	0'51	6	181	20'73	59	74	3'76	23	0	0'00	0	
B	65	1'40	9	42	4'81	7	14	0'71	2	29	0'77	4	22'2
c	210	4'53	18	80	9'16	8	55	2'79	5	95	2'52	7	38'8
D	166	3'58	5	145	16'60	6	50	2'54	2	0	0'00	0	
E	40161	89'94	9	425	48'80	3	1.775	90'10	6	3.635	96'75	7	38'8
TOTAL	4.626		47	873		83	1.968		38	3.759		18	

Taula 6-12.

A priori, el preu de taxació respon bastant a les característiques del tipus de terra posada a la venda, així una terra de regadiu es cotitzava 5 vegades més que una de secà, una vinya 7 vegades més que una terra erma i 30 vegades més que un bosc. Si ens movem entre xifres extremes l'horta de regadiu 62 vegades més que la terra erma.

Però si observéssim les mateixes comparacions en les xifres dels remats, veuríem que la variació és més important a l'hora d'adquirir terres de regadiu i de bona qualitat, mentre que de vegades erms i boscos mantenen el preu de taxació.

Hom pot pensar també en el possible increment de preus durant aquests anys, però pel tipus de "mercat" ja ens fa pensar que no fou així. Primer es vengueren les més costoses, de regadiu, hortets,... i després les més petites i de qualitat inferior (que a més es pogueren beneficiar de les reformes d'Espartero pagant en vint terminis en lloc de vuit).

Amb la qual cosa es podria pensar que si els hisendats o la burgesia agrària adquiriren les millors terres, almenys es donaven facilitats als petits propietaris. Però observem els preus què és el que ens suggereixen:

6.7.1. MÉS DE 2.500 RALS/JORNAL

Situem en aquest primer grup solament l'horta de regadiu, amb la xifra de 14.920,20 rals/jornal, quantitat prou important. Hem de pensar que sextuplica amb escreix el preu de l'horta de secà i de la terra campa de regadiu, multiplica per 12,7 la terra campa de secà, per 9 la vinya, per 40 el prat, per 48 el bosc i per 80 l'erm.

Malgrat l'espectacularitat d'aquestes xifres, ben poca cosa ens dirien si no intentéssim esbrinar més detalls. La ubicació de l'horta de regadiu òbviament se situa prop de rius i rierols, sovint a les voreres del riu Segre a Lleida o a Balaguer. La grandària dels horts oscil·la entre les sis pórques i els sis jornals, aproximadament.

Tots aquests horts foren adquirits per comerciants, industrials, hisendats o professions liberals, i és que en el decurs del temps esdevindran zona urbanitzable. Així doncs, més que esmerçar uns diners fixant-se en la qualitat de la terra, en ells predominava l'afany d'inversió de cara a un futur pròxim. Il·lustrem l'afirmació amb uns exemples de l'horta de Lleida on el preu per jornal a les Partides de Granyena, Montcada i Marimunt era de 3.000 rals/jornal, mentre que a la Partida de Fontanet era de 6.000 a 12.000 rals i el preu més alt es lliurava a la Partida de Jesús on d'1 jornal 8 pórques se'n pagaren 103.000 rals. Aquesta variació de preu tan important es dona també a La Seu d'Urgell on el preu d'1 jornal podia situar-se entre els 12.000 i 14.000 rals, i a Balaguer al voltant dels 9.000 rals.

D'altra banda, a més del preu pagat per cada jornal, cal saber també la cotització dels diferents tipus de terra. Certament l'horta de regadiu duplicà el preu de taxació, i això ja és un indicador de la cobejança que deuriem despertar aquests tipus de terrenys. Tanmateix hem d'afegir que es remataven el dia de la subhasta, la qual cosa ens acaba d'informar sobre la situació.

Ben poca cosa sabem del tipus de conreus, llevat del "Boletín Oficial del Estado de la Provincia de Lérida", on en alguns casos apareix el nom d'arbres fruiters sense massa dades (pruneres, magraners, codonyers, pomeres, perers,...).

QUADRE XIII. Percentatge de distribució acumulats a l'HORTA DE REGADIU.

	P	Q	P ₁ %	Q ₁ %	P ₂	Q ₂
	FINQUES	EXTENSIÓ	ACUMULAT	ACUMULAT		
A	62	151	91,17	63,98	6.837	6.115
B	3	26	95,58	74,99	8.220	7.389
C	2	26	98,52	86	9.852	8.600
D	1	33,3	100	100		
E	0	0	0	0	0	0

Taula 6-13. Índex de Gini=0,280

Convé afegir unes ratlles amb l'informació sobre el preu de les terres a la desamortització de Pasqual Madoz, treballada per Enric Vicedo amb una mostra de cent finques subhastades. Veiem com a la comarca del Segrià l'11,38% de les finques superen aquest preu/jornal; a l'Urgell, el 13,68%; a les Garrigues, el 4,35% i a la Noguera, el 21,66%. De tota manera predominen les finques valorades amb menys de 1.000 rals/jornal, fet que amb les facilitats de pagament les feia més accessibles als petits propietaris.

6.7.2. ENTRE ELS 2.500 I ELS 1.000 RALS/JORNAL

Aquest marge de preus ja era assequible a més gent, de fet els preus de l'apartat anterior només es podien mantenir en petites peces, car seria exagerat i astronòmic en una propietat de dimensions importants. En aquest grup situarem la terra campa de secà i de regadiu, l'horta de secà i la vinya. Si ho volem comparar amb altres indrets podríem recordar el cas de la província de Sevilla, on per aquest preu es podia adquirir terra de vinya, olivera i terra campa de primera qualitat. Ara bé, aquests preus corresponien a vendes en condicions normals, no de terres desamortitzades les quals sempre eren un xic més cares.

Si utilitzem l'índex per mesurar el nivell de diferència en les distribucions de cada variable (de Gini) el resultat seria: terra campa de secà, 0,76; de regadiu, 0,67; horta de secà, 0,4 i vinya, 0,63. Estudiem els diferents casos:

6.7.2.1. Terra campa de secà

L'índex ens palesa una distribució molt desigual. Tot plegat es posaven a la venda 750 finques de les que 566 pertanyien al grup A. Sovint la gran propietat i la petita res tenen a veure, ni en la seva forma d'explotació, ni la seva composició de conreus, àdhuc ni els rendiments són semblants.

Aquesta atomització de propietats petites i molt petites predomina a l'Urgell, la Segarra, Segrià, en canvi a les Garrigues, al Solsonès i als Pallars el paisatge és diferent. El Pallars compta amb poques terres conreables i encara distribuïdes en claps d'extensió variable (més reduïts a la muntanya i més grans cap a la plana). Si a això li afegim la gran fragmentació dels camps i unes tècniques agrícoles endarrerides, observarem que difícilment els petits propietaris o els jornales d'aquests indrets podien accedir a les subhastes.

Probablement en aquestes terres s'hi deuria conrear blat i altres cereals com l'ordi, poc mestall i sègol, localitzats al Pallars Mitjà. A la Baixa Noguera, Segarra, Solsonès i les

comarques de la plana es confirma el mateix costum però amb proporcions i rendiments més alts.

QUADRE XIV. Percentatges de distribució acumulats de la TERRA CAMPA DE SECÀ

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
A	566	1.614,20	75	12,46	1.053,7	984,3
B	30	206,90	79	14,05	1.535,7	1.228
C	63	699,30	87,4	19,44	3.135,9	1.862
D	63	2.130,6	95,8	.35,88	9.580	3.588
E	28	8.302	100	100		

Taula 6-14. Índex de Gini=0,764

6.7.2.2. Horta de secà

Aquí l'índex marca una distribució força més homogènia, observant el quadre XII ([Taula 6-12](#)) queda prou palès la quantitat de petits horts que es vengueren, tot i que el preu de 2.320,16 rals. duplicava el de la terra campa de secà i per tant feia difícil l'accés a les subhastes en les quals, que per altra banda, es venien amb certa rapidesa aquestes finques.

Sovint s'esmenta el conreu d'aquests hortets però de forma genèrica, llegums i hortalisses.

QUADRE XV. Percentatges de distribució acumulats de l'HORTA DE SECÀ

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂	
A	66	155,5		92,9	53,1	5.146,6	5.007,3
B	1	7		94,3	55,4	5.563,7	5.301,7
c	1	10,5		95,7	59	6.450,1	5.728,9
D	1	25		97,1	67,4	9.710	6.740
E	2	94,5		100	100		

Taula 6-15. Índex de Gini=0,409

6.7.2.3. Vinya

Segons el comentari de P. Vilar, la vinya és a "ulls dels contemporanis el conreu que caracteritza i simbolitza l'impuls del segle XVIII". Malgrat tot, aquest no és el cas de les terres de l'interior on segueix quedant en segon lloc, i reduït a omplir espais com bancals o en forma de cultius intercalats. Concretament al Pallars Mitjà apareix associat al forment, mestall i sègol; a la Segarra comença de forma important la seva expansió durant el segle XIX; a la Baixa Noguera apareix com a conreu complementari i en el cas de Rocallaura la seva presència és insignificant.

El clergat tenia terres dedicades a la vinya als següents llocs: Ribelles, Sanaija, Ponts, Florejac i Solsona, principalment.

QUADRE XVI. Percentatges de distribució acumulats de la VINYA.

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
A	59	181	71,08	20,73	1.814,6	1.648,2
B	7	42	79,51	25,53	2.758,2	2.275,7
C	8	80	89,14	34,69	4.571,9	3.342,7
D	6	145	96,36	51,29	9.636	5.129
E	3	425	100	100		

Taula 6-16. Índex de Gini=0,638

6.7.2.4. Terra de regadiu

La importància del regadiu queda prou palès en els estudis monogràfics sobre els rendiments, sempre més alts i més constants, i en la distribució d'aquestes terres gairebé sempre en mans de classes benestants que, insistim, no tenen moltes terres però les tenen de qualitat.

L'índex de Gini ens marca una distribució diferent a l'horta de secà. Estem davant d'un cas curiós on 62 finques lil·liputenques sumen la xifra de 122 jornals, i 1 sola té 262 jornals, és a dir, una polarització notable, on a més el preu és alt.

En síntesi, parcel·les petites, preu alt (2466,11 rals), compradors hisendats o burgesos, pagament en títols,... tot plegat feia difícil l'entrada del petit pagès a la propietat, que com podem veure no es produirà per les terres de millor qualitat sinó a l'inrevés, i és que els preus així ho manaven!

QUADRE XVII. Percentages de distribució acumulats per a la TERRA CAMPA DE REGADIU

P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
62	122	91,17	27,79	2.844,5	2.615,3
2	15	94,11	31,20	3.416,1	3.026,7
2	22	97,01	36,30	3.880	3.571,9
1	18	98,4	40,1	9.840	4.010
1	262	100	100		

Taula 6-17. Índex de Gini=0,675

6.7.3. MENYS DE 1.000 RALS/JORNAL

Per aquest preu ja solament quedaven terres ermes, boscos i prats. Entre els boscos més extensos trobem "l'Hostal del Geli" de 450 jornals de pins i "l'Heretat Cancastell" de 700 jornals, les dues al terme de Pinell, i "la Hisenda Condals" a Cervera a part de petits boscos a Selvanera, Sanaiuja, Ribelles, Tartarull i Portell.

Sovint les "Respuestas" de Zamora i l'obra de Vilar es fan ressò de la rompuda de boscos durant el segle XVIII, i de la importància que tenia el bosc per la llenya dels formiguers utilitzats per adobar la terra, alhora que també pel manteniment dels ramats de bens dels que derivava l'obtenció del xerri. A part d'ésser utilitzats per llenya, fusta per a la construcció, també s'aprofitaven els seus recursos com els aglans. Però no sempre hem de

pensar en el bosc com una font de riquesa: al Pallars Mitjà l'explotació forestal solament cobria la subsistència.

No hem de confondre erms amb els anys que la terra es troba en guaret. Aquesta precisió no la registren les fonts que hem utilitzat, tampoc no sabem amb quina intencionalitat s'ha pogut confondre. Les poblacions amb terres ermes desamortitzades són: Llobera, Sanaüja, Seròs, Montblanquet, Alentorn, Granyanella i Palou de Sanaüja, a banda d'una sèrie de finques mixtes. Trobem els erms més importants a Ponts: "La Borda dels Frares" i "Gratapolls". La seva adquisició resultava força econòmica, però les subhastes es cansaven d'oferir-les i reoferir-les fins i tot abaixant els preus. Caldria veure la feina i el cost de desermar-les. No oblidem que el preu era francament temptador: 185,9 rals!

La funció dels prats era realment important sobretot per a la gent de la muntanya acostumada a intercanvis amb França i, per tant, l'especialització ramadera era un fenomen tan interessant com l'expansió agrícola del segle XVIII. Els cartoixans de Scala Dei tenien prats més extensos a Castellans i Borges (Mas Bertran, Mas Roig, La Xisperta, Torre Sala, Mandanya, Heretat Sant Jaume i Matxerri) i altres de dimensions més reduïdes el Monestir de Poblet a l'Urgell. En aquest cas tenim una situació especial, el preu de la terra de prat era prou accessible (373,46 rals), però aquests set masos ja sumen 3.635 jornals i se subhastaven en lots grans, la qual cosa era un somni per a qualsevol excepte per a Lluís Vamdenbosche i Cia. (avui dia escrit Van Dan Bossche), Ignasi Girona i Cia, Francesc Aldomà, Josep Salomó, Francesc Murlans i Jaume Sala i Cia.).

Malgrat tot, el tipus de terra somniada pel pagès era la terra campa i horta. Però li eren realment tan inaccessibles? Com veia el pagès la desamortització, com una ocasió que calia aprofitar per adquirir terres, o en canvi, la seva situació de quasi-propietari ja el satisfia? Amb altres paraules, no podia o no volia adquirir terres. És clar que n'oferia d'avantatges la llei desamortitzadora, però el preu seguia sent un obstacle gens negligible a l'hora d'accedir a la propietat.

En el cas dels arrendaments a curt termini, el pagès s'arriscava a la possibilitat de no renovar el contracte i a un increment de preu. Li resultava difícil accedir a un mercat on d'entrada hauria de multiplicar per xifres altes el preu del seu arrendament. Posem un exemple per il·lustrar-ho: el Curat de Castellserà comptava amb set jornals de terra campa de secà arrendats a 40 rals anuals i el contracte era per set anys. Aquesta mateixa parcel·la fou adquirida per 2.480 rals i pagada en vint pagues de 124 rals. Si l'arrendatari hagués volgut adquirir-la hauria d'haver triplicat la xifra que aleshores pagava per l'arrendament. Tot plegat en uns anys en què els crèdits s'havien restringit! En altres casos l'arrendament podia resultar fins i tot 30 vegades més econòmic que una sola paga d'una finca.

Hem de recordar, però, que els arrendataris -on s'inclouen també molts petits propietaris- seguien formant part d'un engranatge on els contractes de conreu tenien cada vegada una durada més reduïda; on a més, el crèdit es mostrava cada cop més restringit. Estem davant d'una nova forma d'explotació en la qual, paradoxalment, el pagès havia quedat reclutat sense pronunciar-se. Al capítol 9 dedicat als "Beneficiaris" veurem la importància d'aquests arrendataris, sovint residents en àrees urbanes o poblacions importants. Així doncs, hom pot dir que la presència del capital urbà intensificarà la polarització de l'estructura agrària? La resposta és certament complexa, en qualsevol cas hi afegiríem una reflexió sobre el tipus de capital esmerçat al camp lleidatà, quin era el seu origen? Hem de pensar que a banda dels grans compradors foranis, la resta, seran aquells hisendats (prou importants a la província, però sense projecció externa) que vivien a base de convertir-se en arrendataris d'impostos i prestamistes. Un exemple ben clar serà Pau Figuerola de Lleida.

QUADRE XVIII. Percentatges de distribució acumulats de PRAT

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
A	0	0	0	0	0	0
B	4	29	22,22	0,77	73,10	47
C	7	95	61,10	3,29	201	201
D	0	0	61,10	3,29	6.110	329
E	7	3.635	100	100		

Taula 6-18. Índex de Gini=0,580

QUADRE XIX. Percentatges de distribució acumulats per al BOSQ.

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
A	6	24	12,76	0,51	24,37	16,26
B	9	65	31,90	1,91	73,05	134,06
C	18	210	70,19	2,29	412,01	185,07
D	5	166	80,82	5,87	8.082	587
E	9	4.161	100	100		

Taula 6-19. Índex de Gini=0,766

QUADRE XX. Percentatge de distribució acumulats per l'ERM.

	P FINQUES	Q EXTENSIÓ	P ₁ % ACUMULAT	Q ₁ % ACUMULAT	P ₂	Q ₂
A	23	74	60,5	3,76	270,4	247,2
B	2	14	65,76	4,47	477,4	352,7
C	5	5	78,91	7,26	773,3	611
D	2	50	84,17	9,80	8.417	980
E	6	1.775	100	100		

Taula 6-20. Índex de Gini=0,774

[Figura 6-9](#)

[Figura 6-10](#)

[Figura 6-11](#)

6.8. DETENTORS DE LA PROPIETAT I FORMES DE CESSIO DE LA TERRA

La terra a l'Antic Règim era un bé limitat. Per això els diferents grups socials rivalitzen per la seva apropiació i el seu control. L'estudi de l'estructura de la propietat reflectirà en cada moment l'estat d'aquest enfrontament social. Però l'estudi de la tipologia pagesa no es pot fer solament a partir de l'estructura de la propietat. No oblidem que el control de la terra va lligat a formes de cessió de la mateixa terra a altres pagesos, el treball dels quals serà captat parcialment pels detentors de la propietat. D'aquí es deriva una estructura de l'explotació de la terra. Per dur a terme l'estudi de l'explotació, cal tenir en compte com s'accedeix a la terra. L'estudi de la contractació agrària és, doncs, bàsic.

El procés històric desenvolupat a Catalunya permet l'accés a la terra des de tres punts de vista: domini directe, domini útil i cessió de la terra que realitzen els detentors del domini

útil. La persona que ha estat establerta deté el domini útil. En realitat és aquest el que es comporta com a propietari: compra, ven, empenyora i lloga sempre que es respectin els drets del domini directe.

En aquest domini útil rau bona part de la iniciativa econòmica camperola, a més l'estructura de la propietat s'elabora en base a aquests possessors i no en base al domini directe. Aquests possessors del domini útil cediran part de la terra a altres pagesos sense terra, però en unes condicions més dures, i és a partir d'aquí quan podrem reconstruir l'estructura de l'explotació.

La font que utilitzarem per a l'estudi de l'estructura de la propietat és el cadastre. En els darrers anys han estat molts els historiadors que l'han utilitzat en llurs treballs d'investigació perquè abasta d'una forma general tot el terme i els seus pobladors. Esdevé una mena de retrat de l'època amb les dades de la distribució dels conreus i de la propietat, que ens resultaria difícil d'aconseguir a través d'altres fonts. Ara bé, una de les qüestions més repetides és el grau de fiabilitat.

No és fàcil trobar una font que permeti elaborar simultàniament l'estructura de la propietat i la de l'explotació. Cal esperar els amillaraments del segle XIX per poder reconstruir les dues estructures.

Abans d'endinsar-nos en l'estudi de la desamortització hem preferit conèixer les estructures existents a la província de Lleida. Un sondeig als diferents estudis ens ha donat com a resultat la següent zonificació:

A) Lleida pirenaica i pre-pirenaica amb pocs estudis d'aquests indrets.

B) El Solsonès potser amb el mateix problema, malgrat que tot fa pensar que es pot incloure dins la Catalunya dels masos.

C) La Segarra on predomina una microparcel·lació.

D) La Plana, amb uns quants estudis importants que permeten fins i tot observar el canvi dels segles XVIII-XIX.

A l'hora de quantificar la grandària de la propietat ens veurem sotmesos a donar un contingut social a la classificació. És prou clar, però, que l'estructura de la propietat i l'estructura de classes agrària no és el mateix.

6.8.1. LLEIDA PIRENAICA I PRE-PIRENAICA

Inclouria les comarques de la Vall d'Aran, l'Alt Urgell i els Pallars. En som conscients de la gravetat de reunir totes aquestes comarques en un sol bloc, però el desconeixement d'aquests indrets i la manca d'estudis ens obliguen a fer-ho. A més els efectes de la desamortització no es deixaren notar massa en aquests indrets, això potser també contribueix a la nostra relaxació.

A l'Alt Pirineu la propietat comunal ocupa prop del 90% de les terres i les tinences pageses el 10%. A mesura que ens desplaçem cap al sud aquest segon tipus de propietat arriba al 19 o 20%.

Ens interessa sobretot aquest grup de tinences pageses malgrat que l'espai geogràfic que ocupen és reduït i variat. Potser en aquest apartat el millor estudi el tenim de les Valls d'Andorra i qui sap si és extrapolable a la part muntanyenca del Principat. En qualsevol cas, pensem que davant la semblança de condicions físiques i l'absència d'estudis l'exemple ens pot ser útil.

Els grups queden definits de la forma següent:

a) Grans propietaris (més de 20 jornals) 12 persones

b) Propietaris mitjans (10 a 20 jornals)	0 "
c) Petita propietat (5 a 10 jornals)	21 "
d) Molt petita propietat (menys de 5 jornals)	66 "

99

Jornals que reuneixen entre tots els grups:

grup a..	607	jornals
grup b.....	0	"
grup c..	155,25	"
grup d..	339	"

1.101,25 jornals

Si observem el grup "a" veurem que part dels pagesos reunien amb escreix més de 20 jornals, i a més hi hem d'afegir que comptaven amb les terres de primera i segona qualitat. El 55,09% de la terra està en mans del 12,12% dels propietaris. Caldria conèixer l'estructura de la parcel·lació i la parcel·lació de la propietat, però l'estudi de les Valls d'Andorra no ho reflecteix en absolut. En canvi, sí que ens deixa palesa la distribució de la qualitat.

A Andorra la propietat privada durant la primera meitat del segle XIX es distribuïa de la forma següent: hi havia un total de 99 propietaris i 1.101,25 jornals de terra apta pel conreu. Analitzem ara la propietat de les terres de primera i de segona, que òbviament són les millors terres del fons de la Vall, fàcils de regar i aptes per al conreu:

-Dels 218,75 jornals de primera, sis propietats sumen 165 jornals, és a dir, un 75,77% i 78 propietats tenen únicament 16,25 jornals, és a dir, 7,24%.

-Dels 366 jornals de segona, els 6 propietaris esmentats sumen 174,5 jornals, és a dir, un 47,67%, mentre que 44 propietaris sumen solament 13,25 jornals. Representa, doncs, un 3,6%. Hem d'afegir a més que aquests sis grans propietaris tenen les terres agrupades, mentre que la resta les tenen disperses.

-Les terres de tercera (294,75 jornals), de quarta (212,25 jornals) i de cinquena (9,5 jornals), estan més repartides però són de difícil conreu, ubicades en feixes i rebaixants.

Per fer-nos una idea de conjunt, comprovem que dotze propietaris tenen més de 20 jornals cadascun i sumen 607 jornals (un 55,11%) i 21 propietaris tenen entre 5 i 10 jornals i sumen 155,75 jornals (un 13,77%).

6.8.1.1. Propietat comunal:

Es pot aplicar al conjunt de boscos i pastures tant en la part alta de la muntanya com de la part baixa. Tot queda escrupulosament reglamentat per a aprofitar al màxim el cicle de vida pastoril. A la part baixa hi ha els solans, aprofitats per al conreu i cedits a habitants del municipi. L'excepció d'aquesta norma general serien els emprius sempre referits a pastures encara que de vegades, i excepcionalment, a boscos (dret de llenyar o de boïgar).

Aquest tipus de propietat ocupa al voltant del 90% del volum total de terres.

6.8.1.2. Les boïgues:

Són terres comunals que els municipis cedeixen als particulars perquè siguin artigades

i destinades al conreu. La propietat segueix essent comunal, però si el beneficiari compleix els requisits establerts, pot gaudir del dret d'ús per temps indefinit. Aquesta situació es troba a tot el Pirineu i Andorra. Com que generalment les boïgues eren terres pobres i sovint molt allunyades dels pobles, acostumava a passar que només s'utilitzessin durant una o dues collites i després s'abandonessin. Però si el propietari de la boïga anava pagant la part establerta, renovant la concessió i conreant la terra, tenia garantit el dret de possessió de la boïga, fins i tot podia vendre el dret a utilitzar-la, amb els treballs de millora que hagués efectuat a la terra. A la parròquia de Canillo i Encamp s'han trobat boïgues deixades en herència, cas inèdit a les altres parròquies. Estem, doncs, davant d'un contracte emfitèutic.

Durant el segle XVIII sembla que la boïga és una pràctica en alça arreu. Els contractes de conreu solen regular el lloc on el parcer o l'arrendat la podrà fer, bo i assenyalant-ne tot sovint uns límits per tal de no perjudicar l'heretat. El nombre d'esplets seguits que permetia (5 és el nombre més alt que trobem) i el fet que donés uns rendiments per unitat sembrada molt superiors als normals, atès que es tractava de terra verge, li donava una rendibilitat alta (8 per 1 i 11 per 1 al Solsonès).

6.8.1.3. L'estructura de l'explotació muntanyenca

L'estudi de la contractació agrària ens permet de conèixer l'apropiació de l'excedent pagès. Seguint amb l'exemple d'Andorra no oblidem que l'explotació de la terra està en funció de la ramaderia, i és obvi que aquests propietaris de terres seran alhora grans ramaders. Dins d'aquesta oligarquia de ramaders-propietaris, n'hi ha un subgrup de "fargaires". Entre els contractes trobats i sense esmentar la importància de cada un tenim:

Arrendament. Arrendataris de terres dels poderosos "caps grossos", de l'Església o dels comuns. Era una bona ocasió per als hereus, ja que l'hereu, encara que el patrimoni rebut fos escàs, tenia assegurat, en principi, uns mínims de subsistència i, a més, disposava dels mecanismes que la societat atorga als caps de casa per poder participar en certes formes d'explotació dels béns comunals. Els cabalers, en canvi, no poden portar el bestiar a les herbes comunes, ni arrendar boïgues ni serveis comunals.

Parceria. Si anem descendint de les valls pirinenques, la parceria al terç ocupa un lloc de preferència al Pallars Mitjà. És el contracte utilitzat a les rectories de Rodés, Olp, Pujalt, Escàs i Surp. Aquest contracte i l'establiment produeix una petita millora al petit propietari que hi podia aspirar perquè es tractava de terres de bona qualitat. Però en aquest indret Bringué hi comença a veure masies (Copons, Canals,...) Estem doncs a la zona de transició cap a la Catalunya dels masos que tot seguit descriurem en entrar al Solsonès.

A més dels contractes hi havia la possibilitat d'anar a jornal. El grup dels **jornalers** eren cabalers desfavorits en una societat que gira entorn de l'hereu, es dediquen a treballs esporàdics al camp, a la farga o de traginers.

6.8.2. PART CENTRAL. EL SOLSONÉS

Al sud de la província la morfologia del terreny permet tenir més terra conreable. El paisatge del Solsonès i d'alguns indrets del voltant es caracteritzava per l'existència de boscos, erms i terra conreada principalment distribuïda en masos. La xarxa de masos que cobria el territori, definia molt bé l'estructura agrària d'aquest lloc. Al voltant del mas hi havia extensions de terra que fàcilment podien sobrepassar els 200 jornals. Llorenç Ferrer ha

caracteritzat força bé aquesta Catalunya dels masos. No ens dedicarem ara a estudiar l'evolució històrica del mas, però sí que ens fixarem en les raons d'una sèrie de canvis esdevinguts en el decurs del segle XVIII.

Els propietaris dels masos del Solsonès eren emfiteutes de determinats senyors laics i eclesiàstics. Per la mateixa dinàmica del mas i pels problemes de successió hi haurà des de masos arruïnats (que podien ser adquirits per nous propietaris no pagesos, burgesia urbana, per exemple o bé per altres pagesos) al fenomen de concentració de masos (aleshores els propietaris residien en un d'ells i als altres els masovers).

Naturalment la petita i la gran propietat tenen una composició de conreus molt diferent. Si hem de definir els grups socials tenint en compte la pobresa del nostre material serien els següents: el pagès emfiteuta amo del mas, que és el més beneficiat pels ingressos procedents de la terra; el petit pagès, que disposa d'unes terres migrades sotmeses a crisis cícliques, havent-se d'empenyorar per tal de subsistir. Aquest endeutament a més d'ésser una càrrega li minva les possibilitats d'inversió; i el masover i parcer, que en general ha hagut d'acceptar una revisió de les clàusules del contracte, ara quedarà més controlat i marcat per la inestabilitat. Són pagesos que treballen terres recentment desermades i sotmeses, per tant, d'antuvi a rendiments baixos. El jornalier és un grup social creixent al llarg del segle XIX que es mou amb absoluta inestabilitat.

Abans de l'estudi de l'estructura de l'explotació cal recordar el gran interès que ofereix la contractació agrària, car a través dels contractes, se sintetitza una multiplicitat gran d'aspectes (tècniques i tipus de conreus, els fenòmens d'intensificació i extensió agrícola,...).

L'èmfasi i l'atribució d'un protagonisme gairebé únic a l'emfiteusi en el renovellament agrari català del XVIII arranxa ja d'aquella mateixa centúria, tot i que no deixa d'haver-hi algunes veus dissidents. És innegable, certament, el gran paper jugat per l'establiment i per un tipus de contracte que en deriva, la rabassa morta; però la insistència sobre aquest fet no ha deixat de donar una certa idea que es tractava del sistema d'explotació dominant, o gairebé dominant, a la Catalunya del XVIII. A la comarca del Solsonès, segons Ramon Planes, el contracte més sovintejat fou la parceria, restant l'establiment i més encara la rabassa morta en un segon pla, per sota -àdhuc- de l'arrendament en diners.

6.8.2.1. La Parceria

No es pot parlar d'unes àrees en què hi predomini clarament un tipus de contracte concret. Podem dir que parceries i arrendaments es distribueixen arreu.

Pot ser que l'amo que cedeix la terra sigui pagès o no. En principi no es nota cap diferència de comportament entre ambdós, malgrat que l'amo no pagès lliura més masos a parceria que el pagès (almenys durant el període estudiat 1680-1809). La durada del contracte pot variar entre 1-5 anys.

En el decurs del segle XVIII les parceries de masos del Solsonès no fixen majoritàriament la seva durada, estipulant-se que el contracte es donaria per finalitzat sempre que alguna de les parts ho sol·licités. És clar que això suposava una pèrdua de posició del masover en l'estabilitat i d'aquesta manera li resultava millor contractar x anys, encara que representessin un termini curt, que no pas deixar-ho a la voluntat de cadascuna de les parts per separat, amb la qual cosa el masover podia ser foragitat del mas a la mínima desavinença amb l'amo.

Quant a les produccions agrícoles principals la repartició era "a mitges" i pels conreus d'inferior producció, com els llegums, verdures o cànem, la participació del parcer era superior

o total (segons si llur producció era més o menys grossa). El repartiment i pagament de llavors segueix les mateixes parts alíquotes. Molt rarament els contractes fan referència al pagament de delmes i primícies. Cal pensar, doncs, que aquestes parts serien extretes abans del repartiment.

6.8.2.2. L'arrendament de terres a preu fix

Durant la segona meitat del segle XVIII augmenta la pràctica de l'arrendament en metàl·lic. L'arrendatari en la majoria dels casos era un negociant, un menestral o un pagès gran que no treballen ells mateixos la terra arrendada sinó que la donaran a parceria. Quan l'arrendador és pagès el fet de concedir la terra en arrendament és provocat gairebé sempre per la necessitat d'obtenir diners de forma immediata. Hi hem de veure, doncs, els efectes de l'especulació que gira a l'entorn de les rendes agràries arran de llurs beneficis.

6.8.2.3. Contracte emfitèutic

L'expansió d'aquest contracte al segle XVIII va relacionat al Solsonès amb l'extensió vitícola. Amb tot seria erroni relacionar només l'extensió vitícola amb l'establiment, perquè en molts casos apareix associada a la parceria. La rabassa morta, tot i que pot donar-se en el context de plantacions diferents a la vinya (garrofers, oliveres) és majoritàriament associada a la plantació de vinya; i a la comarca que estudiem, malgrat ésser-hi present aquest conreu al XVIII, estava en un segon terme. A les parts altes hi era inexistent o gairebé, i a la resta de la comarca gairebé arreu tenia un pes curt en l'economia pagesa comparat amb els cereals. Únicament s'hauria de fer l'excepció del terme de la ciutat de Solsona i alguns indrets dels municipis més baixos com és ara Clariana. En canvi, entrant a la rodalia de Cardona, la vinya començava a ocupar un lloc més destacat, i a mesura que ens endinsem al Bages, s'observa una presència notable de l'emfiteusi i la vinya.

6.8.3. LA PLANA

Sortosament aquestes comarques compten amb més estudis per poder documentar aquest apartat. A més la font de consulta de tots els estudiosos és el cadastre de diferents poblacions, precisament perquè tots els cadastres són del segle XVIII. Nosaltres hi hem afegit el buidatge del cadastre de Balaguer de 1848. Tot plegat ens pot donar una visió força clara del canvi del règim agrari esdevingut en aquest indret en el decurs dels anys. De fet ho podríem sintetitzar en tres idees bàsiques:

- Increment de la superfície cultivada,
- Reducció de la relació hectàrea/parcel·la i increment del número de parcel·les petites.
- Diferenciació social (concentració de la propietat i reducció de les propietats petites).

Els cadastres immediats a la Guerra de Successió mostren habitualment un percentatge baix de terra cultivada, i a mesura que avança el segle XVIII es troben noves roturacions.

6.8.3.1. Estructura de la propietat

Amb la informació dels cadastres cal establir grups que ens permetin classificar els propietaris en petits, mitjans i grans. Enric Vicedo ha establert quatre grups: 0 a 6 jornals, 6,01 a 9 jornals, de 9,01 a 15 jornals i el darrer de més de 15 jornals. A més amb els resultats elabora una tipologia d'estructures de la propietat que podríem sintetitzar de la forma següent:

Tipus 1 - Poblacions amb forta concentració de la propietat. Exemple: Fuliola, Miralcamp, Talavera, Fullela.

Tipus 2 - Poblacions amb una atomització de la propietat. Ex. Termens, Tiurana, El Soleràs.

Tipus 3 - Poblacions amb una situació intermèdia. Ex. Sonadell, La Sentiu, Preixens, El Tossal, Fontllonga i Torrefeta.

Basant-se en els mateixos 13 cadastres de 1740 ara realitza una anàlisi de l'estructura de la parcel·lació, el resultat és el següent: set pobles dels 13 estudiats no tenen cap parcel·la superior als 7 jornals, un entre 7 i 10 jornals, dos entre 10 i 15 jornals, dos entre 15 i 20 i només una població té parcel·les grans. Puntualitzant una mica més 9 pobles tenen més de la meitat de parcel·les de menys de 2 jornals; dos pobles tenen més del 50% de parcel·les de menys de 3 jornals; 1 poble de menys de 4 jornals i només una població amb la majoria de parcel·les de menys de 9 jornals.

A Bellpuig (1746) el 59,90% de parcel·les tenen menys de 1 ha. i el 89,79% menys de 3 ha., a Palau d'Anglesola (1786) el 66,85% menys d' 1 ha. i el 96,28% menys de 3 ha..

Als termes estudiats hem vist doncs la importància de la microparcel·lació set-centista. Les raons podrien ser vàries potser els arrendaments i establiments de terres comunals durant el període colonitzador de la segona meitat del set-cents, l'assentament en les terres senyoriales per part de nova gent arribada a aquesta zona foren fets amb normes i amb divisions superficials pre-establertes.

Ara bé, a Lleida es veuen intents de superar aquest minifundisme en la política colonitzadora del Capítol de Lleida, per exemple els anys 1808-10 quan la majoria de parcel·les de Montagut, cedides a parcers tenen més de 7 jornals; o al Gran Priorat amb repartiments d'importants parcel·les a Lleida (de 30, 40 o 50 jornals); i el cas d'Almacelles on també es reparteixen parcel·les de tamany gran.

Però el pas del segle XVIII al XIX no solament trobem un increment de la superfície cultivada (Bellpuig passa de 1407,4 ha. cultivades el 1746 a 3184,4 ha. el 1852 i Palau d'Anglesola de 735,2 el 1736 a 1100 el 1828), sinó també un augment del nombre de parcel·les. A Bellpuig la xifra queda multiplicada per 3,3 (646 a 2183 parcel·les) i a Palau d'Anglesola per 1,1 (de 537 a 632).

Ara bé, la reducció o desaparició de terres ermes, l'increment del nombre de contractes de conreu, l'augment de la superfície cultivada i del nombre de parcel·les ens durien fàcilment a una errada si abans no comprovem la grandària d'aquestes noves peces. D'antuvi l'eufòria inicial s'esvaeix al proper punt.

Si ara ens fixem en l'evolució de l'estructura de la propietat veurem que el grup de menys de 4 ha. ha guanyat amplitud a Bellpuig, Palau d'Anglesola, Balaguer i Lleida; mentre que el de més de 4 ha. n'ha perdut arreu. Curiosament al cadastre de Bellpuig de 1852 hi apareixen propietaris importants (més de 20 ha.) que abans no hi eren. Vegeu l'evolució:

BELLPUIG D'URGELL.

1746.....	69,3%	propietaris.....	menys de 4 ha.
	30,7%	"	més de 4 ha.
1852.....	75,2%	"	menys de 4 ha.
	24,8%	"	més de 4 ha.

PALAU D'ANGLESOLA.

1786.....	59,4%	"	menys de 4 ha.
	40,6%	"	més de 4 ha.
1852.....	67,6%	"	menys de 4 ha.
	32,4%	"	més de 4 ha.

NOVELLA I MERLET.

1786.....	64,2%	"	menys de 4 ha.
	35,8%	"	més de 4 ha.

ROCALLAURA.

1730-1.....	37,5%	"	menys de 4 ha.
	62,5%	"	més de 4 ha.

BALAGUER.

1748.....	53,70%	"	menys de 4 ha.
	46,30%	"	més de 4 ha.
1764.....	54,61%	"	menys de 4 ha.
	45,39%	"	més de 4 ha.
1848.....	71,71%	"	menys de 4 ha.
	28,29%	"	més de 4 ha.

LLEIDA.

1808.....	82,18%	"	menys de 4 ha.
	17,82%	"	més de 4 ha.
1840.....	85,97%	"	menys de 4 ha.
	15,03%	"	més de 4 ha.

Potser la documentació més exhaustiva sobre Lleida i Balaguer (buidatge de cadastres) ens permet presentar més dades sobre aquestes dues poblacions, alhora que els resultats poden fer-se extensius amb més o menys variacions a la plana de Lleida. Les tendències que apuntàvem al set-cents ara es confirmen a mitjan segle XIX. De totes elles en podem extreure unes consideracions que després comprovarem en les corresponents taules numèriques.

El pagès de la plana comptava amb parcel·les molt petites a Lleida, 2,48 jornals, i petites a Balaguer, 7,54 jornals. Cal anar en compte i observar el cas de Balaguer amb certa atenció. En aquesta ciutat tenim 6 finques de més de 50 jornals que ja sumen el 19,45% de la terra, per tant, si les excloem del grup i novament tornem a efectuar l'operació el resultat és de 6,1 jornals, el doble amb escreix de la mitjana lleidatana. Balaguer compta amb més parcel·les i més propietats grans que fan pujar la mitjana, alhora que de molt petites n'hi ha menys que a Lleida. Ara bé no ens hauríem de pronunciar massa més sense saber la qualitat de les unes i les altres i relacionar-ho amb els rendiments de cada lloc.

**QUADRE XXI. ESTRUCTURA DE LA PARCEL·LACIÓ.
BALAGUER, 1848.***

NºJORNALS	NºPARCEL·LES	%	NºJORNALS	%
-1	30	6,072	23,91	0,67
1-2	97	19,63	90,97	2,55
2-3	56	11,33	134,40	3,80
3-4	61	12,34	263,20	7,39
4-5	39	7,89	160,7	4,51
5-6	48	9,71	280,1	7,86
6-7	26	5,26	176,2	4,94
7-8	17	3,44	108,1	3,03
8-9	15	3,03	181,8	5,10
9-10	24	4,86	203,2	5,70
10-15	40	8,09	514,5	14,44
15-20	19	3,84	333,3	9,35
20-25	6	1,21	193,3	5,42
25-30	5	1,01	143,6	4,03
30-35	3	0,61	90	2,52
35-40	2	0,40	117,1	3,28
40-45	0	0	0	0
45-50	0	0	0	0
50-60	1	0,20	102	0,28
60-70	1	0,20	128,5	3,60
70-80	0	0	0	0
80-90	0	0	0	0
90-100	0	0	0	0
+100	4	0,81	498	13,98
TOTAL	494	100	3.746,58	100

Taula 6-21. *Elaboració pròpia amb les dades del cadastre de 1848.

QUADRE XXII. ESTRUCTURA DE LA PARCEL·LACIÓ.

JORNALS	BALAGUER** 1848				LLEIDA* 1840			
	PARCEL·LES%	JORNALS%	PARCEL·LES%	JORNALS%	PARCEL·LES%	JORNALS%	PARCEL·LES%	JORNALS%
0-6	330	66,80	954,28	26,47	3910	91,59	6679,75	64,70
6,1-9	58	11,74	466,1	12,44	153	3,58	1079,87	10,46
9,1-15	64	12,95	717,7	19,15	90	2,11	983,31	9,51
15,1-75	38	7,69	1110,5	29,64	116	2,72	1580,02	15,31
+75	4	0,81	498	13,19	0	0	0	0
	494	3746,58	4269	10322,95				

Taula 6-22.

L'estructura de la parcel·lació d'ambdues poblacions és diferent, però l'evolució és semblant. Lleida disminueix la grandària mitjana per parcel·la des de 1825 (2,63 jornals) a 1840 (2,48 jornals) i Balaguer també, el 1828 de 7,8 a 7,54 el 1848. A la vegada augmenten les parcel·les "molt petites", a Lleida el 1825 eren el 89,78% que comptaven amb una mitjana d'1,92 jornals cada una, mentre que el 1840 eren el 91,59% la xifra de finques que es trobaven en aquesta situació. A Balaguer el cas es força semblant, però l'increment és un xic inferior, 0,81 en lloc de l'1,29 de Lleida. Seguim doncs amb el procés de fragmentació de les parcel·les a ambdues poblacions. En canvi, les finques grans es mantenen a Balaguer, però a Lleida també es fragmentaven (segons el cadastre, és clar).

Hem d'afegir que la concentració de parcel·les en mans de pocs propietaris no era pas un fet habitual en cap dels dos casos estudiats.

QUADRE XXIII. PARCEL·LACIÓ DE LA PROPIETAT A BALAGUER

Nº PARCEL·LES	Nº PROPIETARIS	%	JORNALS	%	J/P
1	255	74,34	1642,08	43,82	6,43
2	57	16,61	879,5	23,47	15,43
3	14	4,08	337	8,99	24,07
4	8	2,33	209	5,57	26,12
5	3	0,87	62	1,65	20,66
6	3	0,87	164	4,37	54,66
9	2	0,58	303	8,08	151,50
14	1	0,29	150	4,003	150
TOTAL	343	99,9	3746,58	99,9	10,92

Taula 6-23.

A Lleida el 49,97% dels propietaris tenien una sola parcel·la però solament reunien el 19,12% de la terra, mentre que a Balaguer el 74,34% dels propietaris reunien el 43,82% de la terra, a més cada peça era de tamany més gran que a Lleida. És interessant seguir l'observació del quadre XXIII (Taula 6-23) i afegir que a Balaguer el 90,95% de la gent tenia 1 o 2 parcel·les i reunien el 67,47% de la terra, però a Lleida el 73,10% dels propietaris reunien solament el 35,61% de la terra. Hom pot pensar en la importància de les propietats mitjanes i en la concentració de parcel·les. Efectivament a Lleida el 17,23% dels propietaris comptaven amb quatre o més finques, mentre que a Balaguer només el 4,95% de la gent es trobava en aquesta situació.

Aquesta demostració comença a palesar la diferència entre Balaguer i Lleida, a Balaguer s'observa que 9 persones tenen més de 4 finques i 4 propietaris tenen grans parcel·les (més de 100 jornals en una sola peça) i 1 reuneix 100 jornals de terra sumant 14 parcel·les, situacions no constatades a la ciutat de Lleida. Però si ens quedéssim aquí les conclusions foren força errònies, vegem què mostra l'estructura de la propietat.

No puntualitzarem sobre el problema metodològic de la noció de propietat a l'Antic Règim, derivada de l'existència del règim senyorial, amb la divisió de dominis útils i directes, divisió que trobem no sols per l'existència de senyories sinó per la pràctica de vendes a carta de gràcia que aliena el domini útil del propietari directe. Tampoc ens afegirem a les disquisicions sobre propietat petita-mitjana i gran. De fet, les dades que presentem són provinents dels cadastres i entre les seves limitacions cal destacar-ne dues: primera, és una font fiscal i segona, només ens palesa la propietat que tenen cada una de les persones enregistrades a la població, així doncs, una propietat petita si sabéssim el veïnatge podria esdevenir mitjana.

De fet fins ara ens hem fixat en les característiques de les parcel·les, convé ara observar l'explotació sencera i veure el nombre de trossos que reunia i la magnitud total.

El nombre de propietats petites (fins a 9 jornals) és de 71,71% a Balaguer i 83,92% a Lleida. En canvi, a Balaguer aquest grup reuneix només una quarta part de la terra (23,07%) i a Lleida un 42,88%. És clar, també a Balaguer el grup de la pagesia benestant format per 6 persones que tenen més de 75 jornals (4 en una parcel·la i 2 en diverses parcel·les) ja arriba al 25,79%, grup que a Lleida solament recull 2 persones.

QUADRE XXIV. ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT. GRUPS

GRUPS jomals	BALAGUER (1848)				LLEIDA (1840)			
	PROPIETARIS	%	TERRA	%	PROPIETARIS	%	TERRA	%
0-6	197	57,43	521,9	13,93	1342	75,35	3330,19	32,19
6,1-9	49	14,28	342,5	9,14	153	8,59	1105,43	10,69
9,1-15	43	12,53	487,4	13	136	7,63	1555,36	15,04
15,4-75	48	14	1428,5	38,13	148	8,31	4161,16	40,23
+75	6	1,74	966,3	25,79	2	0,11	190,50	1,84
TOTAL	343		3746,5		1781		10342,64	

Taula 6-24.

El resultat és una estructura de la propietat bastant semblant, potser, a Balaguer hi havia una proporció inferior de propietaris "molt petits" (0-6 jornals), i a més, la relació j/p és de 2,6 jornals per cada propietari, mentre que a Lleida és de 2,48; en canvi els "propietaris petits" (6,1 a 9 jornals) ho tenien potser un xic millor a Lleida on la mitjana j/p és de 7,22 jornals per cada propietari mentre que a Balaguer és de 6,99. Ara bé la propietat petita i molt petita (0 a 9 jornals) a Balaguer suposa una quantitat de terra inferior (71,71%) que a Lleida (83,92%). Aquest procés, per bé que amb unes dimensions mitjanes de parcel·les més grans, es dona també al Baix Llobregat, al Penedès i al Baix Empordà.

6.8.3.2. Estructura de l'explotació

Per tal de conèixer l'estructura de la Plana no podem quedar-nos solament amb les aproximacions esmentades sobre l'estructura de la propietat.

Fins ara hem pogut observar també que a la Plana l'accés a la terra era desigual. A partir d'aquesta situació s'estableixen relacions de poder entre els diferents grups socials. Els petits propietaris havien de recórrer als contractes de conreu per poder subsistir, havien de llogar-se com a assalariats. Els contractes més utilitzats eren la parceria i l'establiment. Per sota quedava l'arrendament en metàl·lic.

Pel que fa a les llicències de cultiu són uns contractes semblants a la parceria, però on la durada depèn de la voluntat dels propietaris de la terra, fins i tot quan tenia una durada determinada. Davant d'aquesta inseguretats la pagesia cultivava la terra de forma simple i per això el Gran Priorat de Catalunya va optar per establir. D'aquesta manera el pagès treballava acuradament i alhora l'establidor recolliria unes rendes més elevades per dues raons: per l'augment de la producció i per l'aparició de noves rendes derivades dels establiments (censos, lluïsmes,...).

Altres tipus de situacions localitzades en aquests indrets és la pràctica del "dret de rella" a Tèrmens. Per a E. Vicedo no era una llicència a beneplàcit del senyor, sinó que, de fet, *"venia a tenir certa semblança amb l'establiment, car el comanador garantia la permanència del pagès a la terra indefinidament, però sense la possibilitat d'alienar la terra, car en determinada mesura la propietat útil continuava en mans del senyor"*. Representaria una situació intermèdia entre la llicència i l'establiment.

Malgrat aquests contractes durant la segona meitat del segle XVIII a Lleida també s'observa una multiplicació dels establiments. Potser aprofitant l'alça dels preus, els senyors ho entengueren com una forma de participar en la prosperitat general. A l'Urgell aquesta necessitat no s'havia deixat sentir amb anterioritat, però ara les terres dedicades a pastures i amb uns conreus més o menys esporàdics acabaran cedides en emfiteusi. De fet el Gran

Priorat ja establia al segle XVII costum que després abandonà potser per la imposició del cadastre. En conjunt les dues senyories estudiades per Gaspar Feliu a l'Urgell posaren en conreu uns deu mil jornals i la major part dels emfiteutes reberen peces inferiors als 10 jornals (64%), però el 60% de la terra establerta ho fou en finques de més de 25 jornals, parcel·les que corresponen gairebé totes a grans propietaris absentistes. Als establiments del Gran Priorat del príncep de Belmonte i de Jaume Guàrdia els emfiteutes rebran parcel·les superiors a 15 jornals situades en poblacions pròximes. Tot fa pensar que aquests establiments anaven dirigits a la pagesia. En canvi, part dels establiments de l'Ajuntament de Lleida anaven a parar a mans de solament sis comerciants. Es constata també l'obtenció d'establiments bastant grans en mans de burgesos (els Lamanya de Tàrrega, els Flores de Bellpuig, Jaume Cubaró de Barcelona o Josep Cortadelles de Calaf).

L'establiment en principi era una millora que havia d'aconterar a les dues parts: establiment i establert. Però seguint rigorosament els estudis de Gaspar Feliu i Enric Vicedo fem una primera constatació: "els establiments foren fets d'acord amb pactes tradicionals d'arrendament, lleugerament modificats a favor del senyor, però no tant que no hàgim de seguir considerant que, pel senyor, el negoci de l'establiment no consistia tant en el cens com en l'increment de les seves rendes resultant d'una millora en els rendiments (delme), així com també de la participació, a través del lluïisme, en l'increment del preu de la terra i de la demanda creixent d'aquesta"...

6.8.4. LA SEGARRA

Ni estem a la Catalunya dels masos ni existeixen els grans senyorius com a les comarques de la plana. La Segarra es caracteritza pel predomini d'una petita pagesia per una banda, i per l'altra d'una pagesia benestant (lluny d'ésser gran propietària). Els estudis d'Enric Tello mostren certament com el 1744 un 74% dels propietaris tenien menys de 5 hectàrees i tot plegat reunien el 35,2% de la terra cadastrada, i encara un 15% d'aquests tenia solament un hortet i la resta poc més. A l'altre extrem el 0,28%, total 2 propietaris tenien el 3,74% de la terra. A part, una dotzena de propietaris amb més de 22 jornals formaven part d'aquest grup classificat com a pagesia benestant. Aquest grup prefereix l'explotació usurària del petit pagès per mitjà del crèdit i romandre parasitària, que esmerçar les seves rendes en l'adquisició de noves terres. No obstant això, els rics posseeixen les millors terres i és que "...per acaparar en un grau considerable les escasses terres de regadiu, o de molt bona qualitat, les classes benestants típicament censalistes de Cervera i la Segarra només havien de posar una mena de sedàs amb que "garbellar-les" quan passaven per les seves mans en la permanent circulació, tancada i de doble sentit, de diner per un cantó i terres per un altre. El censalisme ens explica, doncs, perquè els propietaris rics no acostumaven a ser a la vegada grans propietaris..."

Hem decidit buidar un cadastre de la Segarra per tal de tenir un element d'anàlisi més. Hem decidit procedir al buidatge del de Portell de 1879. En aquesta font se'ns presenten tots els propietaris del poble mitjançant el desglossament detallat de les petites parcel·les que tenien i el tipus de cultiu que hi havia. No hi manca tampoc la xifra de diners de la contribució rústica i urbana de cada propietari.

El pagès de la Segarra comptava, segons aquest cadastre, amb parcel·les molt petites de 2,74 jornals, xifra comparable a la de Lleida, però a Portell cap parcel·la no supera els 26 jornals tot d'una peça i les propietats mitjanes són escadusseres. Observeu el quadre:

**QUADRE XXV. ESTRUCTURA DE LA PARCEL·LACIÓ.
PORTELL*.**

	<u>Jomals</u>	<u>Parcel·les</u>	<u>%</u>	<u>Jornals</u>	<u>%</u>	<u>J/P</u>
-1	153		38,05	66	5,98	0,43
1-2	104		25,87	140,2	12,71	1,34
2-3	36		8,95	87,8	7,96	2,43
3-4	39		9,70	125,1	11,34	3,2
4-5	13		3,23	60,9	5,52	4,6
5-6	8		1,99	47,4	4,30	5,9
6-7	3		0,74	20	1,81	6,6
7-8	18		4,47	142,8	12,94	7,9
8-9	3		0,75	25	2,26	8,3
9-10	3		0,75	28	2,53	9,3
10-15	13		3,23	142,8	12,94	10,9
15-20	3		0,75	58	5,25	19,3
20-25	3		0,75	74	6,71	24,6
25-30	3		0,75	85	7,70	28,3
30-35	0		0	0	0	
35-40	0		0	0	0	
40-45	0		0	0	0	
45-50	0		0	0	0	
50-60	0		0	0	0	
60-70	0		0	0	0	
70-80	0		0	0	0	
80-90	0		0	0	0	
90-100	0		0	0	0	
+100	0		0	0	0	
402	99,9		1103	99,9		

Taula 6-25. *Elaboració pròpia amb el cadastre de Portell (1879).

Pel que fa a la parcel·lació de la propietat, el quadre XXVI ([Taula 6-26](#)) mostra com el 37,38% dels propietaris tenen una sola parcel·la (a Lleida el 49,97%) i solament reuneixen el 8,16% de la terra (a Lleida el 19,12%). A l'altre extrem ens queden els propietaris de més de 10 parcel·les, que són propietaris del 50,58% de la terra de Portell. Són els hisendats de la població, però compten també amb terres ermes i bosc, és a dir, tenen més terra i potser més bona però no excel·lent, perquè el terme de Portell no registra terres de molta qualitat.

**QUADRE XXVI. PARCEL·LACIÓ DE LA PROPIETAT.
PORTELL.**

<u>Parcel·les</u>	<u>Propietaris</u>	<u>%</u>	<u>Jornals</u>	<u>%</u>	<u>J/P</u>
1	40	37,38	90	8,16	2,25
2	23	21,84	78	7,07	3,39
3	8	7,47	76	6,89	9,50
4	15	14,01	143	12,96	9,53
5	7	6,54	56	5,07	8
6	1	0,93	11	0,99	11
8	2	1,87	27	2,45	13,5
9	2	1,87	43	3,89	21,5
10	1	0,93	21	1,90	21
11	2	1,87	79	7,16	39,5
17	1	0,93	61	5,53	61
18	1	0,93	37	3,35	37
22	1	0,93	108	9,79	108
23	1	0,93	77	6,98	77
25	1	0,93	78	7,07	78
28	1	0,93	118	10,70	118
	107	100	1103	100	10,30

Taula 6-26.

Sembla ser que la concentració parcel·lària és més habitual a la Segarra que a Lleida i Balaguer, però el conjunt de terra posseïda és de menys qualitat i de menys dimensions. També aquí la desamortització es mantindrà en aquesta línia: subhasta de lots petits i adquisició d'uns quants lots.

**QUADRE XVII. ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT.
GRUPS.**

<u>Jornals</u>	<u>Propietaris</u>	<u>%</u>	<u>Terra</u>	<u>%</u>	<u>J/P</u>
0-6	64	59,81	136j.	12,33	2,1
6-9	17	15,88	123j.	11,15	7,2
9-15	9	8,41	106j.	9,61	11,7
15-75	13	12,14	356j.	32,63	27,3
+75	4	3,73	382j.	34,63	95,5
	107	99,9	1103j.	99,99	10,3

Taula 6-27.

El quadre XXVII (Taula 6-27) és prou clar. Hom pot veure que 4 persones ja reuneixen el 34,63% de la terra de la població però totes elles concentren de 22 a 28 finques per persona, un total de 98 finques (24,37% del total) de qualitats diferents. Hem observat que les terres de mala qualitat dedicades a boscos i erms es repartien força entre els habitants de Portell, en canvi els horts eren minúsculs (menys de 400 vares) i acostumaven a tenir-los els propietaris mitjans i grans. D'altra banda hom pot veure també que el 75,69% són propietaris "petits" i "molt petits" (fins a 9 jornals) amb solament el 23,48% de la terra, habitualment dedicada a vinya i campà.

Cal percebre també una altra dimensió de l'estudi a Portell: la concentració de parcel·les no reuneix les mateixes característiques que a Lleida o Balaguer. Aquí per causa de les dimensions lil·liputenques de les peces, la concentració parcel·lària és gairebé habitual malgrat que l'extensió de terra posseïda és reduïda.

Sembla ser que a la comarca segarrena el règim agrari segueix sense massa

alteracions. Com deia Enric Tello, al segle XVIII predomina la petita explotació on hi ha una escassa difusió de contractes de conreu i del treball assalariat, on la frontera entre jornaler, pagès i menestral és difícilment desxifrabla, on la proximitat entre propietat i explotació és evident. A tot això s'ha d'afegir la proliferació de l'explotació usurària del petit productor per mitjà del crèdit i el significat de la preferència dels benestants per aquestes formes rendistes i parasitàries d'esmerç. Aquests propietaris benestants preferiran la parceria, o el treball assalariat, però lluny quedaven els establiments (aquests, quan es donaven, ocultaven vendes a carta de gràcia derivades de situacions d'endeutament). Tot i amb això, durant la segona meitat del segle XIX, la situació canviarà.

El desenvolupament del capitalisme a Catalunya al camp va plantejar la necessitat de modificar les formes tradicionals d'explotació del treball pagès, com la cessió de terres en emfiteusi i rabassa, i també es va qüestionar el manteniment de la parceria. En aquest context hi ha propietaris que opten per l'explotació directa, de fet aquest tipus de resposta no va ser massiva. Una etapa de preus alts i salaris baixos i estables, com va passar el 1870-1880, podia impulsar alguns propietaris a l'explotació directa; però una cojuntura inversa actuaria de forma contrària.

6.9. ABOLICIO DE LA PROPIETAT SENYORIAL? EMFITEUSI, RENDES I ARRENDAMENTS

Fins ara hem estat estudiant la propietat i l'explotació a les quatre àrees en què hem dividit la província de Lleida. El sistema de contractació hem vist que era diferent segons l'indret, l'etapa històrica i el tipus de conreu. Mentre es discuteixen a les Corts les lleis desvinculadores i desamortitzadores, tota aquesta estructura heretada de temps anteriors tindrà molt a veure amb la configuració de l'estructura de la propietat resultant de la desamortització.

6.9.1. EMFITEUSI

L'emfiteusi guardava una estreta relació amb els drets senyorials més característics, per tant, hom pot pensar que davant dels intents revolucionaris, l'emfiteusi desapareixeria. Però la burgesia aviat va mostrar les seves intencions de conservar el cens emfiteutic i reconèixer la quasi-propietat a la persona que gaudia del domini útil. L'emfiteusi conviuria, doncs, amb la propietat capitalista sense cap regulació fins ben entrat el segle XIX. La intenció fou assimilar-la a l'arrendament, i així entraria a formar part del Codi Civil de 1889. Com diu Bartolomé Clavero:..."*La revolución española no parece alcanzar al capítulo de los censos: he aquí el problema*"...

Abans d'arribar a la desamortització de Mendizàbal ja s'havien realitzat intents per a abolir aquest tipus de propietat senyorial. Ara bé, es tractava de normatives purament incidentals plantejades entre els senyors i l'estat i sempre la qüestió de la terra era esmentada marginalment. Ens hem de referir al dia 6 d'agost de 1811, quan per primera vegada trobem una disposició nacionalitzadora de jurisdiccions senyorials. Concretament l'article 6º deia..."*los contratos, los pactos o convenios que se hayan hecho en razón de aprovechamientos, arriendos de terrenos, censos u otros de esta especie celebrados entre los llamados señores y vassallos se deberán considerar desde ahora como contratos de particular a particular*...". Aquesta és la primera referència liberal al tema. Anuncia la

transformació dels censos i arrendaments en simples contractes, ara bé, amb la intenció de mantenir els beneficis reportats fins llavors, malgrat que per a aconseguir-ho calia modificar aspectes que els feien possibles. En el decret d'abolició del règim senyorial es creava la possibilitat de preservar la possessió d'alguns béns feudals mitjançant la seva assimilació a una propietat. Aquest era el moment d'abolir tot tipus de prestacions senyoriales i el cens, com a la França revolucionària. Però la burgesia ja havia teixit una xarxa d'interessos molt complexa.

Posteriorment el 27 d'abril de 1823, s'acorden disposicions semblants, fins que arribem al 1837 encara amb seriosos problemes sense resoldre. A més, el 1836 hi havia dues situacions:

-Els censos antics, que ja havien perdut el seu valor econòmic durant el segle XVIII, els titulars acostumaven a ser institucions eclesiàstiques o municipis. Quan arriba la desamortització la redempció es va fer lentament perquè per la seva insignificància no molestava ningú.

-Els més tardans o els modificats. No hem d'oblidar que el segle XVIII fou un segle de creixement econòmic. L'emfiteusi va permetre posar en conreu moltes terres, però part dels establiments eren iniciatives privades. El cens emfitèutic s'assimilarà amb la reforma agrària liberal, a una mena d'arrendament a llarg termini.

Com veiem la transició cap a la propietat privada, en el cas de l'emfiteusi no es farà d'una manera lineal, sinó discontinua en el temps i en l'espai.

En nacionalitzar les terres amb la desamortització, l'estat es troba amb uns drets emfitèutics que no són de plena propietat. Aleshores abans de posar a subhasta el domini directe s'ofereix a la pagesia l'opció de comprar-lo. És a dir de redimir el cens emfitèutic. Aquesta redempció converteix l'emfiteuta en propietari.

La possibilitat que l'emfiteuta sigui propietari es dona respecte a les terres públiques i com a expedient previ a la subhasta. Si no es redimeix en el termini assignat, es torna a la posició d'emfiteuta, i aleshores se subhasta un dret superior de l'estat, que continuarà conforme al règim resultant de la legislació sobre senyories. De fet no es va fer una política de foment de redempcions aprofitant la desamortització ja que els preus de les redempcions eren realment prohibitius. Les pujades successives del tipus de capitalització de la renda, o efectives rebaixes del preu de redempció de la terra que es van donar durant la desamortització de Mendizàbal i de Madoz, es deurien produir més aviat per la conveniència d'evitar que repercutissin en una elevació artificial de la taxació en subhasta, amb la corresponent dificultat d'alienació per qualsevol mitjà, que no pas amb la intenció d'afavorir els pagesos, els quals -al capdavant- es podien redimir (amb Mendizàbal s'establia la capitalització a l'1,5%, amb Madoz al 5%, i si el pagament era al comptat, el 10%).

Hi va haver redempcions, però l'emfiteusi com a tal continuava irredenta, amb els efectes que ja es coneixen de substracció de la plena propietat als pagesos que feia temps eren assentats a la terra.

Ara bé, per què no es redimiren més censos? La resposta és força clara: amb l'establiment, el propietari directe s'assegura una renda fixa i l'alliberament de totes les preocupacions de gestió, i alhora, el fa beneficiari de la plus-vàlua del bé per mitjà de la percepció del lluisme.

L'estat esdevingut censalista sembla concebre tot censatari com a propietari de la terra en potència. En el cas dels eclesiàstics podia haver-se donat. Però si els propietaris eren particulars, l'emfiteusi va ser declarada irredimible.

El nou ordre liberal generarà per un costat, l'extinció lenta dels censos més antics, titularitzats per l'Església i els municipis. Hem d'insistir en el fet que la burgesia espanyola,

va renunciar a entregar la propietat de la terra a l'emfiteuta, de la mateixa manera que permet a l'antiga classe senyorial accedir a la propietat dels seus antics senyorius: per a destruir-la com a antiga classe senyorial es veu amb l'obligació d'haver d'admetre-li determinats privilegis entre els quals es troba el cens. Rosa Congost ho sintetitza força bé quan afirma que els hisendats valoraven positivament que l'emfiteusi convertís el proletari en propietari, sense capital, amb unes terres ermes que produïen rendes. Aquest va ser el gran èxit de l'emfiteusi, el manteniment de la classe rendista com a classe dominant. De tota manera, defensors de l'emfiteusi no en falten mai. Hom pot recordar la proposta de Flórez Estrada, de instaurar l'emfiteusi com a mesura alternativa a la desamortització. Així, segons Flórez, l'estat es convertiria en un gran censalista que afegiria els censos als seus impostos.

A l'hora de la pràctica, però, tant bon punt es decreta la desamortització de Mendizàbal, aquesta incloïa la venda de censos, però també la redempció. Una vegada el cens havia passat a l'estat, es podia vendre o redimir. La redempció s'havia de produir en un termini establert pel decret del 31 de maig de 1837 (3 mesos). Si es venia, el censatari podia romandre a la terra amb els mateixos drets, amb l'obligació de pagar el cens al nou propietari. Així la divisió de dominis característica de l'Antic Règim persistia. No succeïa així si el censatari feia ús del seu dret a la redempció dins els termes marcats per la llei. El pagament s'havia de fer efectiu en 4 anualitats i hom podia optar per pagar en títols de deute del 4% o el 5% o en el seu equivalent en metàl·lic segons la cotització a la Borsa de Madrid a la data del venciment.

El capital dels censos i foros representa prop del 10% de les vendes de la desamortització entre 1837-1867, un percentatge del 14% de l'època Mendizàbal.

Potser es confirmarà a Catalunya el mateix que a Castella on predomina la venda de censos a la desamortització de Mendizàbal, i a la de Madoz les redempcions. No sabem per què a la província de Lleida es redimeixen tan pocs censos. De fet caldria dur a terme un estudi seriós a tota Catalunya, i -aleshores- poder esbrinar la qüestió. En qualsevol cas la qüestió queda oberta.

Particularment, a la província de Lleida les subhastes eclesiàstiques posen a la venda censos, terratges i drets proporcionals com l'onzè, el setzè i el sisè. De fet cal anar en compte a l'hora de llegir les fonts corresponents a aquesta informació. A priori cal aclarir com distingeix un escrivà decimonònic el *cens emfitèutic* del *censal*, quan la paraula en castellà és la mateixa "*censo*". La qüestió en els arxius lleidatans rau que el "*censo*" solament correspon al *censal* i el "*censo emfitèutic*" a l'altre.

El gran nombre de censos subhastats d'antuvi fa pensar que la redempció deuria ser gairebé nul·la. Les raons podrien ser diverses i alhora prou convincents. D'una banda, potser cal atribuir al pagès un cert desinterès per tal d'obtenir la xifra de capitalització i, d'altra banda, l'elevat tipus d'interès amb què es capitalitzaren els censos. La renda es comptà a l'1,5%, és a dir, el pagès havia de recollir l'import equivalent a 66 vegades la renda que pagava a l'antic censaler, o bé -si voleu- la renda corresponent a 66 anys. Compensava per tant seguir com a censatari però ara de l'Estat.

De fet hom pot pensar que no tots els censos o "domini directe" surten a subhasta. Solament n'hem enregistrat 525 a la província de Lleida dels quals se'n vendran només 145.

Les vendes més importants es donen a la Segarra i a la Noguera. A la Segarra de 155 censos subhastats se'n vendran 54 i a la Noguera de 59, se'n vendran 46. Cal tenir en compte que prop del 80% de censos sortien a subhasta els mesos de juliol i agost de 1844, que la xifra de capitalització fou de 2.601.919 rals i que els 145 censos venuts pertanyen a finques urbanes i terra campa de certa qualitat.

QUADRE XXVIII-Relació de censos comarcals.

COMARQUES *	POBLACIONS AMB CENSOS	% SUBHASTATS	CENSOS VENUTS	%	CENSOS	%
Alt Urgell	4	7,27	43	8,19	9	6,20
Garrigues	5	9,09	87	16,57	3	2,06
Noguera	7	12,72	59	11,23	46	31,72
Segarra	17	30,90	155	29,52	54	37,24
Segrià	7	12,72	64	12,19	12	8,27
Solsonès	1	1,81	32	6,09	1	0,68
Urgell	14	25,45	85	16,19	20	13,79
TOTAL	55	99,9	525	99,9	145	99,9

Taula 6-28. * Si ens interessa la informació de les comarques de la Plana reunides, veurem que suposen el 59,98% de les poblacions amb censos, el 56,18% dels censos subhastats i el 55,84% dels censos venuts.

Pel que fa a les poblacions amb més censos subhastats predomina Vinaixa amb 62; Biosca, 37; Solsona, 32 i Termens, 19. On se'n vengué més fou a Biosca (23 censos venuts). En canvi no hem d'oblidar que a Torres de Segre es vengueren tots els censos subhastats (eren 7 solament però que pertanyien a finques de certa qualitat). No obstant això i en part de les 55 poblacions on hem localitzat censos subhastats la xifra era discreta. Concretament el 69,09% de les poblacions comptaven amb menys de 5 censos. En algunes comarques (Pallars i Vall d'Aran) ni tan sols surten a la venda ni tampoc es redimeix cap domini directe. Cal pensar, doncs, en aquesta mena de rebuig a la venda de censos i sobretot a la redempció.

Si ara ens fixem en els antics propietaris, la desamortització de censos afectà 70 cases. Un 69,09% d'aquestes cases censalistes comptava amb menys de 5 censos, de fet les dades són exactes a l'apartat anterior i és que en poblacions petites solament hi deuria haver una casa del clergat regular o secular que establís o almenys així ho palesen les dades.

La Comunitat de Vinaixa amb 62 censos, la de Biosca amb 37 i la de Solsona amb 32, serien les cases més riques i entre les més modestes hom pot esmentar el curat de Comabella amb solament 1 cens capitalitzat en 400 rals pertanyent a dues finques plantades amb vinya de 2 jornals 1 pórca de grandària i l'ermita de Sant Pere de Ponts amb 1 cens capitalitzat en 300 rals d'un jornal de terra erma situat al costat de l'ermita.

Cal tenir en compte també els diners recollits en la capitalització dels censos de cada casa esmentada. És simptomàtic observar que el 87,14% de les cases comptaven amb censos capitalitzats per sota els 30.000 rals, mentre que la resta arriben a xifres prou elevades.

-Capitalització tenint en compte la xifra de rals.

-2.000rs.....	10	cases
2.000-5.000rs.....	11	"
5.000-10.000rs.....	13	"
10.000-20.000rs.....	18	"
20.000-50.000rs.....	9	"
50.000-100.000rs....	5	"
100.000-500.000rs..	2	"
+500.000rs.....	2	"

Les nou cases restants són la Comanda de Torres de Segre (758.250rs), la de Termens (622.906rs), el Curat de Llardecans (110.080rs), el d'Omellons (82.030rs), el de Rosselló (79.595rs), la Comunitat Eclesiàstica de Biosca (115.340rs), la de La Seu d'Urgell (50.800rs), el Santuari de El Boscal (66.840rs) i el Curat de Bellvís (55.930rs). Tot plegat suma 1.941.771rs, és a dir, el 74,62% dels diners pertanyents a censos subhastats. Però cal adonar-

se que solament dues cases, la Comanda de Torres de Segre i la de Tèrmens ja suposen el 73,93% dels diners bestrets en tota l'operació.

Fins aquí hem exposat l'oferta, però qui foren els beneficiaris de tots aquests béns? Hem esmentat abans el poc èxit d'aquestes subhastes. No obstant això d'antuvi ja ens imaginàvem que aquest apartat podria ser ocupat per tres tipus de personatges:

a)Els que volien redimir el cens.

b)Els que compraren i un subgrup d'aquests darrers.

c)Els compradors importants (que apareixen reiteradament en llurs adquisicions formant companyies o sols).

a)Dins aquest grup esmentarem:

*Josep Solé d'Arbeca redimia els 3 jornals 10 pórques establerts pel curat d'Arbeca capitalitzats en 2.966rs i taxats en 1.150rs solament, xifra que abonaria en metàl·lic i en 20 pagues.

*Antoni Minguell de Barbens conseguia el domini directe de 4 jornals 10 pórques del curat de Barbens capitalitzats en 12.300rs i taxats en 3.800rs, xifra que pagaria també en metàl·lic i en 20 anys.

*Vicenç Morell de Balaguer, dues peces a Barbens de 4 pórques i 1 jornal 6 pórques, capitalitzades en 13.800rs i rematades en 1.550rs.

*Els germans Jaume i Francesc Sala de Ponts que així recuperen sembla ser els beneficis fundats per avantpassats. Es tracta dels beneficis de Sant Miquel, Solserrat i Sant Pere de Ponts. Tot plegat capitalitzat en 14.111rs.

La xifra total de diners recollida en aquest primer apartat és de 20.611rs., solament el 0,79% dels esmerçats en les taxacions i l'1,93% dels bestrets en les vendes o remats.

b)Aquest segon grup recull els compradors del domini directe que així s'asseguraven el cobrament d'un cens. El ventall de beneficiaris és variat però no hi manquen els pagesos rics de petites poblacions. Observeu la presència de Ramon Bosch d'Altet, d'Antoni Bonell i Manuel Bragós de Bellví, de Josep Companys de Tarròs, de Francesc Aldomà d'Arcs i de Valeri Armengol de Montgai, tots ells propietaris importants de la població esmentada. Aquest grup rematava 30 finques i aportava el 25,36% dels diners.

c)Tampoc hi manquen en aquest apartat els grans beneficiaris de la desamortització a Lleida. Es tracta d'aquells pagesos-comerciants que d'antuvi havien copsat el mercat dels arrendaments formant societats o en solitari. Es tracta de noms com Ramon Mestres d'Agramunt, Joan Agell de Barcelona, Joan Puig i Coll de Lleida, Jaume Ceriola de Barcelona, Jaume Sala de Balaguer, Francesc Castellana de Tàrraga, Pau Borràs de Reus, Francesc Miret de Torres de Segre i Gaietà Quer d'Aitona entre altres. Aquest grup adquiria el 72,15% de les finques aportant el 72,71% dels diners bestrets en tota l'adquisició de censos.

A mesura que aportem més dades sobre la desamortització, ens adonem que tot sembla estar preparat per tal de beneficiar un grup social concret. Tanmateix, si reflexionem sobre aquest cas, veurem que d'una banda s'accepta la llei de desamortització eclesiàstica (amb la venda de terres, finques urbanes, censos i censals) i després, fins i tot, la desamortització civil (a partir de 1855). Ara bé, ben pocs projectes es coneixen sobre la redempció de censos laics. Així doncs, part dels propietaris podien exigir censos als seus emfiteutes fins el 1945. Tot ens fa pensar en unes mesures liberals que afavorien en realitat a un grup social concret (el dels propietaris més o menys benestants i el d'una nova burgesia agrària). Aquests afortunats liberals beneficiaris de totes les mesures abans esmentades eren ben poc primmirats alhora d'atacar l'Església, malgrat que ells mateixos eren arrendataris, censataris o emfiteutes d'aquesta institució. Les mesures desamortitzadores els convertien en propietaris plens de la terra, alhora que redimien els seus censals i encara en compraven

d'altres; tot un negoci perfecte que alhora els permetia reproduir el sistema amb altres subjectes pacients.

6.9.2. RENDES

Però els censos esbrinats són una part complexa del sistema senyorial, ens manca també una colla de drets senyorials subhastats i amb prou feines venuts. Hem recollit els següents:

6.9.2.1. L'onzè:

-Del terme de Sidamon pertanyent a la Comanda d'Espluga Calba, no fou ni taxat ni capitalitzat.

-De Guardiola, Tossal Roig, Miravall, Devesa de Montellà i lo Bosc, dels Missionistes de Barcelona. Taxat en 33.000rs i adquirit per Joan Puig i Coll.

-L'onzena part dels fruits de D. Pere Escolà, D. Josep Jonan, D. Francesc Malgrat i D. Francesc Mitjana al terme de Cuberes que cobraven els Benets de Gerri.

6.9.2.2. Setzè:

-El setzè cobrat pels Trinitaris i Dominics de Balaguer per una peça de terra de 115 jornals situada al mateix terme però que ni tan sols es taxà. Hem d'afegir que el setzè cobrat pels trinitaris se subhastava el 1846 i el dels dominics el 1848.

-La Comanda Gran Priorat cobrava el setzè de 516,4 jornals de terra situats a Malpartit i Almacelles, es tractava de lots de terra de dimensions mitjanes espargits per aquests dos termes. Es capitalitzava en 498.000rs però no es taxaren.

6.9.2.3. Terratge:

El terratge era exigit a les terres de l'orde de Sant Joan establertes a finals del segle XVIII. De fet el terratge era típic dels arrendaments i no de l'emfiteusi. La proporció exigida no era igual a tots els termes, però podem fixar el terratge típic en 1/14.

-El 19 de maig de 1848 se subhastava el terratge que la Comanda de Pedrís cobrava als termes de Pedrís i Tarroja, taxada en 1.200rs i no rematada.

-La mateixa data se subhastava el terratge d'Utxesa, Gebut, Adar i Carratalà de la Comanda de Torres de Segre. El 21 d'octubre de 1850 es reanuncia a l'oferta però ara més explícitament. La crònica del butlletí ens diu que a Utxesa es cobrava el terratge de 732 jornals, dels quals 242 eren de conreu i la resta past; el de Gebut, 1.416 jornals, 672 de conreu i la resta herbes, tot es taxava en 52.000rs i es capitalitzava en 210.000rs. El de Gebut i Carratalà foren comprats per Francesc Esteve i Gaya, Josep Gaya i Antoni Palau, pagesos veïns d'Aitona; el d'Utxesa per Ignasi Gomà i Josep Escolà pagesos de Torres de Segre i el d'Adar per Josep Montagut i Josep Cebrià, hisendats d'Adar i veïns de Llardecans. Tots els esmentats pagaren en metàl·lic i en vuit pagues.

6.9.2.4. Sisé:

Solament documentat a la població de Torres de Segre, pertanyent a la Comanda d'aquest nom. No fou ni taxat ni capitalitzat.

6.9.2.5. Lluïsmo:

Dels termes de Vincelló i Sidamon però no es taxà.

6.9.2.6. HERBES:

Tampoc es taxaren les herbes de la Comanda de Vincelló en aquesta població, ni les de La Gilella i Penelles de la Comanda de Barbens. En canvi les de Guardiola dels Missionistes de Barcelona les rematava Joan Puig i Coll per 33.000rs el dia 31 de maig de 1845 i el 25 d'agost de 1847 ja tenia el deute resolt.

-Les herbes de Montalbà del Monestir de Santes Creus rematades per Manuel Tubau el 29 de setembre de 1848.

-Les de Bellcaire, Filella i Pinell taxades en 55.466 i rematades en 306.500 rs per Marià Agelet de Lleida el 29 de novembre de 1844, abans les cobrava el Monestir de Poblet.

-Les dels termes de Montalé i Bullidor pertanyents al Monestir de Montserrat comprades per Jaume Ceriola per 760.000 rs el 13 d'octubre de 1844.

-Els Dominics de Tremp tenien dret a les herbes de 160 jornals de terra del Mas Clariana de Ponts, essent adquirides per Jaume Seix i Gallart de Tremp el dia 14 de maig de 1846 per 8.500 rs. junt amb altres peces de terra.

En conjunt es tracta d'una cinquantena d'anuncis pertanyents a catorze cases que aportaren, però, a Hisenda 1.281.500 rs. Entre aquests naturalment no hi manquen els compradors benestants.

6.9.3. ARRENDAMENT EN METÀL·LIC

L'arrendament en metàl·lic consistia en la cessió d'una porció de terra amb l'obligació, per part de l'arrendatari, de pagar una renda anual. La intervenció del propietari en l'explotació era nul·la. Pagar un preu fix era un risc important en unes terres de secà sotmeses a rendiments baixos. Serà, doncs, més aviat un contracte específic de zones regades. Els contractes escriturats a la notaria de Soldevila a Lleida entre 1751-92, recollits i estudiats per Enric Vicedo, ens ajuden a fer-nos una idea de la poca importància del contracte a la Plana durant el set-cents. Solament hi havia 2,07% contractes d'arrendament en metàl·lic de mitjana anual. A més a més, el conjunt de terres arrendades era d'extensió reduïda, el 56,32% eren parcel·les de menys de 5 jornals i l'11,49% entre 5-10 jornals. Hem constatat que l'arrendament ocupa un lloc de preferència a les finques subhastades del clergat secular.

Però qui eren aquests arrendataris? Habitualment es tractava de comerciants, negociants o pagesos mitjans que de vegades donaran les terres a parceria com el cas de Marià Sampere de Cervera. Aquest interès de la burgesia a participar en l'explotació de la

terra començà a finals del set-cents però al segle XIX serà un fet evident, en qualsevol cas les terres del clergat ens serveixen de mostra.

Amb l'estudi dels arrendaments de les terres eclesiàstiques volem aportar una mostra més a un fet prou comprovat: el canvi de propietat esdevingut durant la desamortització no alterà alguns aspectes de les relacions de producció. Sobretot en el referent als contractes d'arrendament. De fet, no es veuen canvis notables entre els contractes de finals del set-cents i els de la primera meitat del vuit-cents.

Arran de la desamortització a Lleida tenim ocasió de conèixer l'arrendament de 849 parcel·les pertanyents al clergat secular, bàsicament als curats, rectories i beneficis. També comptem amb una mostra del clergat regular. Es tracta de finques preparades per ser taxades i, per tant, subhastades.

Però amb l'accés al govern dels moderats decideixen suavitzar les vendes. Tenim notícia d'aquestes parcel·les pels llibres de "cargos" del clergat on s'enregistren les propietats tornades al clergat.

Curiosament aquests llibres es converteixen en una font d'informació important, sobretot si volem esbrinar el tipus de contracte vigent a les terres dels religiosos. No podem oblidar tampoc les escriptures notariales que, juntament amb el nom del comprador, el preu de la peça i les condicions de pagament, afegeixen també el tipus de contracte de conreu, el nom de l'arrendatari, el preu anual i la data de finalització. El nou propietari haurà de decidir si vol o no seguir amb el mateix arrendatari a partir de la data de cloenda. Sorprenentment els contractes de compra-venda esdevenen una font important d'informació, de vegades fins i tot cal aprendre i observar els seus silencis, ja que sovint són simptomàtics.

6.9.3.1. Per què predomina l'arrendament en metàl·lic a les terres dels religiosos?

De fet l'arrendament en metàl·lic i la parceria es combinaven cronològicament segons els esdeveniments. A partir de 1780 per exemple, molts hisendats transformen la parceria en arrendament en metàl·lic. És clar, un cop els propietaris van percebre la fi de les grans arrencades i que els preus ja no pujaven amb la intensitat d'anys enrera, van tornar a l'arrendament en metàl·lic. Després de 1762 l'alça dels preus del blat havia esdevingut més gradual. Comença a experimentar-se una relativa estabilització. Però a més d'això, el clergat arrossegava força contrarietats des de feia temps, entre els més representatius cal fer esment de les següents: obligació de pagar el cadastre de les finques adquirides des de la creació de l'impost, disminució de l'entrada de diners dels censals, problemes amb el cobrament dels delmes, els dots de les monges cada vegada eren més restringits i possibilitat de redimir els censos i censals en vals reals. A més a més el rei Carles IV els recomanà l'adquisició de deute públic en un moment potser molt delicat. Ara bé, si l'arrendatari acceptava aquest contracte volia dir que confiava recollir els diners de la renda anual. Per obtenir-los havia de vendre els seus productes.

Així el propietari trobava una altra manera de potenciar la transformació dels cultius, perquè si l'arrendatari volia aconseguir un guany suficient havia de cercar les produccions més rendibles (difícilment podia emprar cultius de subsistència). Per tant a través de la propietat de la terra, el propietari no solament controlava la principal font de riquesa d'aleshores (la terra), sinó el treball i el mercat. Estem encara davant d'una agricultura pre-capitalista, on la renda de la terra era encara relació de producció. El producte agrari es distribuïa entre la renda i la part del producte que quedava en mans del treballador de la terra.

No hi pot mancar la presència de l'arrendatari-intermediari (negociant), però la producció seguia controlada pel propietari. Exigint una elevada renda als productors, que de vegades també disposaven de mitjans de producció, s'aprofitaven del creixement intensiu de la producció. En aquest món, què interessava més incrementar les rendes o millorar la productivitat? Suposem que la primera proposta era la més important.

Com hem estat defensant en diversos apartats la importància de la propietat de la terra és indiscutible, però ara hi afegim que l'augment del seu preu va repercutir directament sobre la renda. A finals del segle XIX l'arrendament monetari quedava relegat solament a les terres de regadiu de rentabilitat alta i amb collites regulars, a la resta de les terres predominava la parceria i de forma marginal l'emfiteusi.

6.9.3.2. Qui podia accedir a aquests arrendaments?

D'antuvi cal diferenciar entre les peces del clergat regular o dels capítols, i les del clergat secular (curats, rectories i beneficis). Les primeres eren terres de certa qualitat i grandària. Cal pensar, doncs, que després de la publicació de les condicions es deurien reunir els pagesos interessats i, entre ells, s'apujava el preu de taxació. Certament la puja deuria dependre de la qualitat de la terra.

Si ens fixem en el preu mitjà de l'arrendament d'una terra campa de secà pot oscil·lar entre 30 i 50rs/jornal (depèn de la qualitat) i una de regadiu 90-200rs/jornal, si és horta de regadiu i de primera qualitat pot arribar a 720rs/jornal; la vinya 80rs/jornal; el bosc i la terra erma entre 3 i 12rs/jornal. Una terra campa pot ser 10 vegades més cara que l'erma, però entre 13 i 23 vegades més econòmica que l'horta de regadiu.

El subarrendament deuria ser freqüent, sobretot quan hem observat que les relacions del clergat es reduïen a unes quantes famílies fidels, que precisament es devien dedicar a activitats parasitàries d'aquesta mena. Per exemple Marià Sampere de Cervera o Ramon Masó de Tàrraga, tots dos lluny de la pagesia però sí lligats a la terra per activitats diverses. Esdevenen arrendataris destacats de terres eclesiàstiques, sobretot del clergat secular. Cadascun d'ells és arrendatari de 9 i 8 cases de clergat, respectivament. La quantitat de terra acumulada supera els cent jornals, de qualitat diversa i espargida en els termes municipals propers. Sorprenentment hom pot pensar que aquests personatges en arribar "l'oportunitat" de poder accedir a les subhastes de les terres eclesiàstiques, adquiriren almenys les que tenien adjudicades en explotació, però no és així. Hi ha una manca de capillaritat entre propietari i arrendatari (gran arrendatari). Sembla que cada un es manté en la seva àrea d'influència. Només uns es convertiren en propietaris de la terra que explotaven: es tracta del matrimoni format per Jaume Cases i Teresa Sans d'Arcs i Castellans, respectivament, que adquiriren les deu parcel·les dels Trinitaris de Bellvís. Es tractava de propietaris mitjans residents als Arcs.

Un cas curiós és el de Ramon Solà de Balaguer arrendatari de 24 peces dels Dominics de la mateixa ciutat, però que no acudí a la subhasta de les terres que ell menava sinó a la dels Carmelites Calçats de la seva població i a la dels Mercedaris de Tàrraga, esdevenint doncs propietari d'unes terres i alhora arrendatari d'unes altres que a partir d'ara pertanyien a 4 propietaris diferents.

El cas dels petits arrendataris era molt diferent, part d'ells amb prou feines podien pagar la renda anual en metàl·lic, per tant l'accés a les subhastes era un autèntic somni.

A part de peces de terra es podien arrendar herbes, llenya,... per exemple els Benets de Gerri de la Sal arrendaren les herbes del bosc anomenat "Monte Cuberos" a Josep Portellà de Brenui per 2000 rals/any. Cal afegir també que el pagament en metàl·lic no eximia d'altres

obligacions, així els cartoixans de Scala Dei arrendaren les herbes i les oliveres de la Torre Sala a Josep Rubió pagant una rova d'oli catalana.

6.9.3.3. Durada dels contractes

Gairebé tots els contractes estudiats tenien una durada de 4 anys. És normal que els propietaris tinguessin interès en contractes curts així controlaven el treball del pagès.

El 1787 l'agrària Barba i Roca deia: "*... Por la grande extensión que han dado nuestros autores al dominio directo no se hacen los arriendos de las tierras por más de cinco años y el arrendatario no puede hacer muchas mejoras en tan corto plazo...*".

Però l'any 1863 l'agrònom Fages de Romà dubtava sobre l'arrendament a llarg termini i per si un cas recomanava no afegir-s'hi.

En qualsevol cas el propietari és conscient que davant un arrendament curt i uns recursos escassos, l'arrendatari pot optar per una explotació intensa de la parcel·la que li oferís millor rendibilitat en un període més curt, malgrat que això podia anar en perjudici de la qualitat del sòl. Per tant, podia donar-se el cas de propietaris que preferissin el conreu de subsistència i potser per això prohibiren el sots-arrendament.

6.9.3.4. Evolució de les rendes

No és el nostre objectiu l'estudi de l'evolució dels preus dels contractes. Sembla que les fortes fluctuacions dels preus i les crisis cícliques del primer terç del segle XIX no permetrien una recuperació de la renda fins al 1840. De fet, mentre els preus agrícoles baixaven al voltant de 1818 les rendes no seguien el mateix comportament. Els pagesos havien de comercialitzar més productes per poder pagar les rendes en uns moments en què els preus eren baixos. D'altra banda, això podria quedar justificat si documentéssim un augment de la producció o un augment de les rompudes, però tot això sembla inversemblant. Per tant, l'excedent agrícola que ara comercialitzen els pagesos potser procedia de l'escreix que abans era utilitzat en el pagament dels delmes i altres càrregues senyorials, com diu Josep Fontana. Es tractava, al capdavant, d'una modificació en el comportament econòmic del treballador de la terra i d'una transformació de les condicions de circulació de l'excedent. Ara bé, com incidí aquesta mesura en les terres de regadiu i en les de secà? I, a partir de quin moment es pot parlar de substitució del contracte feudal (emfiteusi) per un contracte de caire capitalista (arrendament)? Hem observat que les lleis desamortitzadores, de moment, hi tenien ben poc a dir.

No obstant, tot feia pensar que aquest grup d'arrendataris en arribar l'oportunitat adquiriria les terres que feia anys tenien arrendades, però la sorpresa ha estat observar que gairebé cap d'ells comprava res, sobretot quan a les seves biografies els situem com a persones d'una certa estabilitat econòmica. Davant d'aquest fet la perplexitat ens obliga a cercar diverses raons; una podria anar molt relacionada amb la tesi elaborada per Enric Tello, a més no es desdiuma massa perquè, de fet, gran nombre dels arrendataris recollits són de la Segarra i l'Urgell. Per a Enric Tello els propietaris rics no acostumaven a ser a la vegada grans propietaris, sinó que preferien dedicar-se al crèdit hipotecari rural. Així transferien la terra als pagesos, i amb ella els costos i la fiscalitat, limitant-se a treure partit de les petites explotacions familiars, fent-los bestretes del diners que els mancava per comprar l'accés a la terra. Aquest crèdit manllevat s'esvaïa ràpidament i el pagès es veia entrampat en una roda de

deutes que el precipitava a la insolvència, i tard o d'hora acabaria perdent la terra si deixava de pagar alguna pensió del crèdit manllevat. Així el prestamista tenia una oportunitat excel·lent per rescabalar-se dels endarreriments i a més tornar a oferir la terra. És clar, la tesi d'Enric Tello es basa en la Cervera Set-centista, però al segle XIX potser la intuïció d'aquest grup els va fer preveure altres formes d'inversió diferents a l'adquisició de terres o del crèdit hipotecari rural, per què no esmentar les accions del ferrocarril Barcelona-Saragossa o les del Canal d'Urgell?

PROPIETARIS	ARRENDATARIS	PREUS
CLERGAT REGULAR:		
Trinitaris de Lleida	Josep i Albert Vallespí	622 rals/any
Trinitaris de Bellvís	Jaume Cases	no consta
Franciscans de Balaguer	Francesc Carmona	200 rals/any
Franciscans de Lleida	Baptista Romeu	693 rals/any
Carmefites Descalços de Balaguer	Antoni Sauret	900 rals/any
CLERGAT SECULAR:		
Curat d'Aguiló	capellà	178 rals/any
Curat d'Albatàrrec	capellà	1. 156 rals/any
Curat d'Alcanó	capellà	243 rals/any
Curat d'Alcogul	capellà	56 rals/any
Curat d'Altamba	capellà	200 rals/any
Curat d'Anglesola	capellà	432 rals/any
Curat d'Ardèvol	capellà	40 rals/any
Curat d'Artesa de Lleida	capellà	116 rals/any
Curat d'Asnurri	capellà	320 rals/any
Curat de Bedret	capellà	54 rals/any
Curat de Besenet	Càndido Jordana	40 raís/any
Curat de Cambrils	capellà	39 rals/any
Curat de Canalda	n.c.	n.c.
Curat de Casserres del Castell	capellà	20 rals/any
Curat de Castellserà	capellà	36 rals/any
Curat de Castissent	capellà	140 rals/any
Curat de Guspí	Bertomeu Miquel	145 rals/any
Curat d'Ivorra	Vicenç Balle i Francesc Sampere	26 rals/any
Curat de Llobera	n.c.	n.c.
Curat de Lloberola	n.c.	n.c.
Curat de Madrona	Ermengol Sala	39 rals/any
Curat de Miralcamp	n.c.	n.c.
Curat de Miraver	n.c.	n.c.
Curat de Mollerussa	Antoni Llorens	142 rals/any
Curat de Montargull	Marià Sampere	43 rals/any
Curat d'Odén	Marià Sampere	40 rals/any
Curat de Pallerols	capellà	30 rals/any
Curat de Pinell	n.c.	n.c.
Curat de Portell	Vicenç Vallès	162 rals/any
Curat de Preixana	Antoni Argués	49 rals/any
Curat de Rubinat	Cristòfol Miró	80 rals/any
Curat de Sant Guim de les Planes	Vicenç Vallès	58 rals/any

Taula 6-29. Arrendataris de terres del clergat i preus dels arrendaments.

Curat de Santa Maria de Monlleó	Marià Sampere	27 rals/any
Curat de Selva	Marià Sampere	43 rals/any
Curat de Talavera	Josep Roca	36 rals/any
Curat de Tarradell	Marià Sampere	27 rals/any
Curat de Tàrrega	Esteve Cases	20 rals/any
Curat de Tartarull	Josep Duarri	49 rals/any
Curat de Timó	Cristòfol Miró	23 rals/any
Curat de Torà	n.c.	n.c.
Curat de Torregrossa	capellà	40 rals/any
Curat de Torrens	Ermengol Sala	22 rals/any
Curat de Tragó de Noguera	n.c.	n.c.
Curat de Valldora	capellà	n.c.
Curat de Verdú	Josep Porta	80 rals/any
Curat de Vicfret	capellà	200 rals/any
Curat de Vilagrasseta	Marià Sampere	98 rals/any
Curat de Viver	Vicenç Vallès	101 rals/any
Comunitat d'Albi	n.c.	400 rals/any
Comunitat Eclesiàstica de Biosca	n.c.	940 rals/any
Benefici de Sant Jaume de Ferragut	n.c.	684 rals/any
Benefici de Santa Creu de Ferragut	n.c.	170 rals/any
Benefici de Sant Mateu de Ferragut	n.c.	1.442 rals/any
Benefici de Sant Esteve i Santa Concepció de Ferragut	n.c.	96 rals/any
Benefici de Santa Maria de Ferragut	n.c.	215 rals/any
Benefici de Santa Maria de Barbens	n.c.	306 rals/any
Benefici de Santa Maria d'Oliola	n.c.	184 rals/any
Benefici de Roser d'Àger	n.c.	320 rals/any
Benefici de Santa Maria de Tarroja	Francesc Puig - German	80 rals/any
Benefici de Fallada	Cristòfol Miró	129 rals/any
Benefici de la Concepció d'Àger	n.c.	760 rals/any
Benefici de Sant Jaume i Sant Salvador de Borges	n.c.	1.486 rals/any
Benefici de Roser d'Alguaire	n.c.	1.134 rals/any
Benefici de Santa Margarida de Tornabous	n.c.	337 rals/any

Taula 6-30. Arrendataris de terres del clergat i preus dels arrendaments.

Benefici de Santa Anna d'Anglesola	n.c.	450 rals/any
Benefici de Santa Margarida d'Anglesola	n.c.	233 rals/any
Benefici de Sant Andreu de Ferragut	n. c.	410 rals/any
Confraria del Roser d'Alfarràs	n. c.	130 rals/any
Capella de la Mare de Déu de la Llata	n. c.	20 rals/any
Parròquia d'Agramunt	capellà	847 rals/any
Parròquia d'Arros i Vila	capellà	108 rals/any
Parròquia Biosca	capellà	400 rals/any
Parròquia Cassibròs	capellà	54 rals/any
Parròquia Claret de Figuerola	capellà	77 rals/any
Parròquia Falcons	capellà	10 rals/any
Parròquia d'Oliola	capellà	200 rals/any
Parròquia La Solana	capellà	26 rals/any
Rectoria d'Abella	capellà	175 rals/any
Rectoria d'Alcarràs	capellà	504 rals/any
Rectoria d'Algerri	capellà	325 rals/any
Rectoria d'Alins	capellà	1.022 rals/any
Rectoria d'Almatret	capellà	288 rals/any
Rectoria d'Alòs	capellà	140 rals/any
Rectoria d'Astell	capellà	100 rals/any
Rectoria de Banastarre	capellà	28 rals/any
Rectoria de Barbens	capellà	590 rals/any
Rectoria de Belianes	capellà	1.620 rals/any
Rectoria de Belcaire	capellà	280 rals/any
Rectoria de Bell.lloc	capellà	564 rals/any
Rectoria de Berros	capellà	332 rals/any
Rectoria de Blancafort	capellà	140 rals/any
Rectoria de Boldú	capellà	390 rals/any
Rectoria de Brenui	capellà	26 rals/any
Rectoria de Butsènit	capellà	194 rals/any
Rectoria de Castellots	capellà	120 rals/any
Rectoria de La Sentiu	capellà	208 rals/any
Rectoria de Vicfret	capellà	72 rals/any
Rectoria de Vilanova de la Barca	capellà	320 rals/any
Capítol d'Ager	n.c.	4.722 rals/any
Capítol d'Organyà	n.c.	200 rals/any
Mitra de La Seu d'Urgell	n.c.	640 rals/any
Seminari de La Seu d'Urgell	n.c.	101 rals/any
Capítol de La Seu d'Urgel	n.c.	7.400 rals/any
Capítol de Lleida	n.c.	4.000 rals/any
TOTAL RENDES ANUALS		54.127 rals/any

Taula 6-31. Arrendataris de terres del clergat i preus dels arrendaments.

6.10. ENDEUTAMENT: CENSALS

6.10.1. INTRODUCCIÓ

Entre el dia 29 de juliol de 1849 i el 29 de maig de 1850 s'anuncien i es rematen o redimeixen els censals dels ordes religiosos lleidatans. De fet, quan ja s'havia enllestit la venda de finques urbanes i rústiques, ara tocaven els censals. Sorprenentment no apareixen anunciats en el butlletí com les finques. Solament en tenim notícia pels "libros de cargo del clero" on s'enregistren llargues llistes catalogades per cases censalistas. En aquests llistats no hi manca ni la pensió anual, ni la data (1 de gener o 31 de juliol habitualment) de pagament, ni el capital manllevat. De vegades en lloc del preu hi podia figurar l'equivalent en quarteres i quartans de blat, potser així el censalista estaria menys sotmès a les possibles devaluacions de la moneda o dels vals reials.

Convindria relacionar les dues activitats del clergat: la de propietari de terra i la de prestamista. Si utilitzem com a unitats comparatives les quatre zones geogràfiques en què s'ha estudiat l'estructura agrària, podríem pensar que genèricament les comarques amb més terres desamortitzades, són també les que compten amb més censals per a vendre. Aquest enunciat es compleix a la Plana i a la Segarra; en canvi, a la muntanya els ordes religiosos són més prestamistes que propietaris, i al Solsonès més propietaris que prestamistes. És clar que aquí hi entraven en joc diferents variables: el número de censals i la seva capitalització per una banda. És a dir, un orde religiós ha pogut prestar molts censals, però poc capital; i en canvi ja veurem com hi havia cases de religiosos on s'acudia quan calia demanar quantitats de diners elevades. Per part de la terra, no hem d'oblidar les diferències entre el número de finques subhastades, la quantitat de terra posada a la venda o els diners esmerçats i/o bestrets en cada zona geogràfica. Es podia tenir moltes parcel·les i molt petites, i així totes les combinacions possibles dins l'estructura de la parcel·lació. Per tant doncs hem escollit solament tres variables a l'hora de confeccionar el quadre informatiu: número de censals, xifra de capitalització i quantitat de terra subhastada (tant si ha estat o no comprada).

QUADRE XIX PERCENTATGE DE CENSALS A CADA COMARCA.

	Nº CENSALS	%	CAPITALITZACIO	%
MUNTANYA.	1.718	15,87	5.150.369	12,64
PLANA	7.988	73,84	15.218.212	72,91
SEGARRA	850	7,85	3.010.368	12,64
SOLSONA	265	2,44	433.460	1,82
TOTAL	10.821	100,00	23.812.409	100,00

[Taula 6-32.](#)

QUADRE XXX PERCENTATGE DE TERRA DESAMORTITZADA A CADA COMARCA.

	JORNALS	%
MUNTANYA	1.566,45	3,65
PLANA	34.222,55	79,87
SEGARRA.	2.608	6,08
SOLSONA	4.459	10,40
TOTAL	42.856	100,00

[Taula 6-33.](#)

D'antuvi aquesta relació més o menys paral·lela *-censals desamortitzats-terra desamortitzada-* ens distreu. Hom pot pensar que necessàriament no té per què ser axiomàtica. Per què a la Plana els ordes religiosos són alhora grans propietaris i grans prestamistes? En els diferents apartats veurem que no, trobarem cases de religiosos riques en terres i amb pocs censals i a l'inrevés. Es compleix també la mateixa relació en els prestamistes laics? Pel que fa als laics precisament es dona l'especialització en el préstec, com ens mostrarà la biografia d'algun dels nostres grans beneficiaris. De tota manera convé recordar que ser censatari no volia dir ser pobre, però ser censalista ben segur que anava relacionat amb no ser massa pobre.

Abans d'encetar aquest apartat ens preocupen una sèrie de qüestions: quina incidència va tenir la dissolució dels ordes religiosos per als censataris? fou avantatjosa per al censatari la venda dels censos del clergat secular, dels beneficis,...? la venda de béns desamortitzats va incrementar la demanda de préstecs hipotecaris, o bé, no calia perquè el tipus de comprador no ho necessitava? quines institucions s'encarregaran ara del crèdit que abans canalitzava l'Església, i que com hem vist tenia entre els seus clients diferents grups socials?

A hores d'ara esbossar definicions, aspectes i característiques del censal és fins a cert punt innecessari. Ja ho han dut a terme els estudis d'Enric Tello i Llorenç Ferrer. En canvi sí que volem entrar en la discussió si el censal ha d'ésser considerat font de crèdit o com una forma d'extracció de la renda del pagès. Certament sembla obvi que no ajudava a capitalitzar les explotacions pageses, sinó que més aviat era una punció que extreia la renda d'aquest pagès, mentre que el censalista utilitzava aquesta i altres formes de préstec legal per mantenir-se al marge de la propietat, almenys de la propietat de les terres que no li interessaven. Ara bé, també és cert que quan la concessió de censals minva, sobretot perquè el censalista ha trobat altres llocs d'inversió, el censatari es veu abocat a convertir-se en arrendatari en mancar-li la font de crèdit tradicional. En aquest cas els eclesiàstics eren sempre més tolerants que els nouvinguts escanyapobres o l'Estat, molt més exigents a l'hora d'extreure la pensió. Per tant sí és una forma d'extracció de la renda, però també és una font de crèdit que es troba a faltar quan per una sèrie de raons que anirem esbrinant, els censalistes decideixen cercar altres inversions, entre elles d'adquisició de terra.

Per què és creaven els censals? Seguint el fil de la qüestió la raó seria doble i antagònica, observem ara les dues bandes. El censalista lleidatà -convé que el situem en unes característiques geogràfiques concretes- no tenia massa oportunitats d'esmerçar els seus diners i alhora controlar-los. Si, a més a més, exigia certa seguretat i una renda permanent, realment el ventall de possibilitats era reduït. Pràcticament la terra i totes les formes de crèdit que ella permetia eren l'única inversió.

La utilitat del censal depèn també del censatari. Pertànyer a aquest grup no volia dir ser pobre. De fet, tothom es trobava entrampat en la complexa xarxa censalista. Les raons són diverses, tanmateix depenen també del grup social que el demanava. Llorenç Ferrer ha sintetitzat prou bé els usos del censal:

- Per invertir en activitats comercials i industrials.
 - Per pagar deutes i sortir de dificultats esporàdiques (dots, enterraments,...).
 - Solucionar deutes anteriors, o bé
 - Transformar els deutes en censals.
- Censalistes i censataris a Lleida.

6.10.2.CENSALISTES I CENSATARIS A LA PROVINCIA DE LLEIDA

Sovint els treballs sobre la desamortització tenen tendència a ometre, o si més no, inhibir l'apartat dels censals. Tot i això, pensem que aquesta mancança pot ésser molt ben excusada perquè els estudis sobre l'endeutament del pagès són certament mig recents. Es tracta principalment d'estudis sobre espais reduïts, però força documents i d'una qualitat científica envejable.

La informació i suggerències d'aquests estudis propicien l'aparició de nous treballs sobre un tema certament aspre, però que ja s'ha traçat drecera.

Ara bé, el censal era encara un bon negoci? Potser l'observació de les redempcions i compres de censals ens aportaran arguments per poder esbrinar aquest cas.

Durant els anys estudiats a la província de Lleida s'havien posat a la venda 10.821 censals pertanyents a 285 cases censalistes. Però solament 721 censals (6,62%) de 10 cases censalistes foren adquirits per 23 compradors, dels quals 11 redimien el seu censal i a més n'adquirien d'altres. Els restants els seguia cobrant l'estat esdevingut ara censalista.

6.10.2.1. Censalistes

Quant als censalistes més importants són el clergat secular amb 6.060 censals. Per sota hi trobem el clergat regular amb 4.761; no obstant això, les grans cases censalistes eren del clergat regular que prestaven xifres més elevades alhora que cada casa tenia més censals. Observarem també com els censalistes d'uns i altres seran diferents.

El clergat regular comptava amb 56 cases censalistes. La mitjana seria, doncs, de 85,01 censals/casa, mentre que al clergat secular la mitjana seria de 26,46 censals/casa perquè la xifra de censalistes és de 229. És clar que aquest concepte és purament orientatiu i algunes cases de cada clergat desgavellarien la norma establerta. Seguim però el fil deductiu. Curiosament entre els censalistes del clergat regular (ho veureu més desglossat a l'apèndix final del capítol), hi ha les cases de religiosos que ja trobarem a l'hora d'estudiar les finques urbanes i rústiques desamortitzades, en canvi entre el clergat secular sembla haver-hi més especialització creditícia i menys interès per la propietat.

En aquest moment, convé no oblidar els conceptes esbrinats a la introducció quan estudiàvem els ordes religiosos com a propietaris i com a censalistes. Semblava que genèricament la relació propietari-censalista era certa, almenys en àrees geogràfiques reduïdes. Ara bé, posteriorment es poden trobar cases de religiosos més especialitzades en una activitat o en l'altra. Així doncs, a la zona pirenaica l'espai ocupat pels censalistes religiosos deuria quedar cobert per altres institucions o bé per particulars laics. Ara bé, quins mecanismes seguia el préstec muntanyenc? Potser a la zona pirenaica la circulació fiduciària deuria ser més reduïda que a la Plana, on les transaccions eren més nombroses i més importants. Novament l'exemple de les Valls d'Andorra ens pot ser útil. A Andorra el gran propietari de béns comunals era el Comú i també el gran prestamista. L'Església quedava en segon lloc. S'hi acudia a manllevar petites quantitats, i encara part de les vegades els censataris eren coadministradors de la institució religiosa censalista. Les quantitats prestades pels comuns eren importants, i dins dels prestamistes particulars els grans censalistes eren els fargaires.

Clergat Regular: D'antuvi cada un dels ordes religiosos tenia cases a la ciutat de

Lleida sobretot i en unes quantes poblacions més. La casa de Lleida era sempre la censalista més important quantitativament i qualitativa. Entre els seus clients trobem els alts grups socials urbans i nobles (per exemple els Toda de Reus o els Hurtado de Mendoza). No obstant això cases situades en poblacions com Anglesola, Balaguer i Tàrraga concentren una xifra important de censataris. Ho podríem atribuir a les dimensions demogràfiques d'aquests indrets, és clar, és fàcil pensar que a més habitants més endeutats; però ¿i el cas de Cervera que se situa a l'extrem inferior de la llista de cases censalistes del clergat regular? Haurem d'observar els resultats del clergat secular.

Si ens fixem en el quadre XXXI (Taula 6-34) d'aquest apartat i concretament en la informació de la primera columna (número de censals), veurem que els ordes religiosos amb més censals prestats són els carmelites i els bernats. La columna següent ens fa adonar que també són els que prestaren més diners. Si dividim els capitals entre els censals manllevats a cada casa, el resultat és un tercer concepte: la mitjana de capital/censal. La sorpresa en aquest darrer concepte són les monges clarisses amb una mitjana de 3.291,65 rals/censal, quan part dels ordes (10 concretament) romanen per dessota els 2.000 rals i solament 4 els rebassen, a banda de la Inquisició de Barcelona que constitueix la nostra excepció sense massa arguments en el moment d'afegir-hi res més. O bé el cas dels mínims que esdevé l'orde amb menys capital prestat per censal.

QUADRE XXXI.

CLERGAT REGULAR

	CENSALS	CAPITAL/ral	MITJANA CENSAL/ral
Trinitaris	497	748.123	1.505,27
Mercedaris	299	501.667	1.677,81
Dominics	452	861.577	1.906,14
Franciscans	272	540.254	1.986,22
Agustins	374	647.526	1.731,35
Ensenyança	190	511.845	2.693,92
Clarisses	61	200.791	3.291,65
Missionistes	36	70.047	1.945,75
Carmelites	926	1.697.477	1.833,12
Mínims	26	30.346	1.167,15
Jesuïtes	131	235.078	1.794,48
Inquisició	2	93.899	46.949,52
Bernats	784	1.815.187	2.315,28
Benets	463	874.774	1.889,36
Cartoixans	246	497.247	2.021,32
Premonstratessos	2	4.266	2.133
TOTAL	4.761	9.330.104	1.959,69

CLERGAT SECULAR

Curats	1.509	1.392.416	922,74
Rectoria	793	687.925	867,49
Capítols	97	149.004	1.536,12
Beneficis	1.271	1.664.219	1.309,37
Ennkes	196	202.294	1.032,11
Comunitats	2.097	9.770.829	4.659,43
Confraries	97	15.618	6.346,57
TOTAL	6.060	114.482.305	2.389,81

Taula 6-34.

Seguidament relacionem les grans cases censalistes amb les cases benestants (és a dir, amb més béns desamortitzats). És clar, en un primer sondeig és fàcil trobar-hi una relació

directa, però cal anar amb precaució perquè precisament els carmelites se situen entre els grans grups censalistes sense massa béns subhastats. De totes maneres podem afirmar en general el binomi: grans cases censalistas/ cases amb riqueses immobles importants. De fet, té la seva lògica ni que tan sols sigui per diversificar el risc.

Clergat Secular: Comptava amb 6.060 censals posats a la venda, dels quals llurs comunitats en prestaren 2.097 i sorprenentment dels "capítols" només 97. Això no vol dir que els capítols tinguessin exclòs de les seves activitats el préstec. La qüestió rau que la legislació afectà més a uns que als altres.

Si ens fixem en el quadre XXXI ([Taula 6-34](#)), les comunitats són les que prestaren més censals i hi esmerçaren un volum més alt de diners. La xifra de rals prestats per les comunitats suposa el 67,46% del volum dels censals del clergat secular. Concretament, tres comunitats enregistren les xifres més elevades de censals i més cars, són la comunitat de Cervera, la de Balaguer i la de la Seu d'Urgell. Solament les tres ja reuneixen el 82,38% del capital bestret per les comunitats i el 75,48% del clergat secular.

El preu mitjà més car per censal el reuneixen les confraries amb la xifra de 6.346,57 rals, força més cars que qualsevol del clergat regular. Ara bé, el clergat secular sembla comportar-se una mica de forma extremada. Vegeu doncs els curats, les rectories i les ermites que solament reuneixen una mitjana per censal inferior als 1.000 rals de capital. Analitzem-los doncs detalladament: Els 125 curats amb censals subhastats estaven espargits arreu de les comarques de la plana i prestaven una mitjana de 10 a 15 censals. És clar, no té res a veure el nombre de censals dels curats de Coma, Oden, Corçà o Maials (solament 1) amb els de Tàrrrega (115) o Mollerussa (112). En canvi, notem l'absència dels curats de Balaguer, Cervera, Les Borges Blanques o la Seu d'Urgell. Per què aquests buits? És clar que no deuriem mancar indrets on anar a empenyorar-se, però aquestes excepcions són certament interessants. L'absència del curat de Cervera potser quedaria en part compensada per una sèrie de poblacions segarrenques amb força censals prestats en relació amb la grandària. Observeu la llista següent:

Concabella..... 7 censals del curat (tenia solament 15 cases)
Montfalcó Murallat. 7 censals (15 cases)
Sant Domí..... 27 censals (9 cases)
Vergós Garrejat 12 censals (13 cases)

Potser Cervera no deuria ser una vila tan atractiva a l'hora d'empenyorar-se; almenys per als grups socials baixos. Enric Tello ens mostra com la Cervera Set-centista no era pas així, sinó que els fluxos d'endeutament contemplaven tots els grups socials com a endeutats.

A l'altre extrem se situa Vallbona de les Monges, on a més del monestir (censalista important) el curat comptava amb 102 censals.

Pel que fa a les rectories solament 30 foren subhastades. El ventall és variat, però la seva ubicació geogràfica també. Les rectories de Belcaire, Barbens i Belianes (amb 135, 115 i 105 censals, respectivament) recullen el 44,76% dels censals i el 42,04% del capital prestat. Les pensions que pagaven els censataris eren discretes; depenia -és clar- del préstec que en el 75% de les rectories era de 918 rals, exactament; curiosa coincidència! A Rocallaura era de solament 118 rals, la més baixa de tots els censals estudiats a Lleida.

Quant a les ermites, 4 són de Ponts i la resta fins arribar a 11 es distribueixen entre el Solsonès i l'Alt Urgell. El capital-censal rebassa els 1.000 rals (1.032,11 rals) essent les xifres més extremades l'ermita de Sant Cosme de Borges i pel cap baix la seva homònima de Ponts amb 1 sol censal de 2.131 rals.

A poc a poc ens desplaçem cap a censals més cars, ara els beneficis i capítols amb 1.309,37 i 1.536,12 rals, respectivament, ocupen un esglaió més habitual dins el món

hipotecari lleidatà.

Els 40 beneficis dedicats a un ventall variat de sants pertanyen a diferents poblacions: 11 a Verdú, 6 a Ferragut i la resta es dispersen entre Vilanova de Meià, Anglesola, la Seu d'Urgell o Barcelona entre altres. Voldríem posar èmfasi en els següents:

Benefici del Roser d'Ager	143 censals
Benefici de Santa Margarida de Tornabous.....	116 censals
Benefici del Roser d'Alguaire.....	115 censals
Benefici de la Concepció d'Ager	113 censals
Benefici del Sant Esperit de la Catedral de la Seu	113 censals
Benefici de Sant Jaume i Sant Salvador de Borges.....	112 censals

Aquests 6 beneficis sumen un total del 56,01% dels censals posats a la venda i el 62,009% del capital bestret per aquest grup.

Poc en podem dir dels capítols. Domina l'homogeneïtat en tots els aspectes. Si insistim a classificar els tres capítols de Lleida de més a menys la relació seria la següent: al capítol de Lleida (36 censals, 1.747 rals preu mitjà) li foren subhastats més censals i més cars, seguit del de la Seu d'Urgell (32 censals i 39.376 rals preu mitjà) i darrerament el de Solsona (26 censals, 1.230 rals preu mitjà).

Amb les comunitats estem assolint un dels préstecs més alts, alhora que cobrim un buit i potser també resollem certa preocupació sobretot pel que fa al cas de Cervera. Sembla que tant a Cervera com a Balaguer les entitats prestamistes religioses eren les comunitats de preveres. Es tractava d'autèntiques entitats hipotecàries.

La comunitat de Balaguer comptava amb 672 censals, la de la Seu d'Urgell, 521; la de Cervera, 390 i la de Tàrrrega 313. Entre les quatre reunien el 90,41% dels censals prestats per aquesta entitat, el 31,28% de tots els censals posats a la venda pel clergat secular i el 17,52% del total genèric del préstec religiós. Aquest primer sondeig ja ens prepara una mica la situació, però hem de pensar que aquestes 4 cases són solament l'1,40% del total de cases censalistes religioses de Lleida. Seguim el fil deductiu i ara reflexionem sobre els capitals prestats, novament aquestes 4 cases destaquen amb força i solament les 4 comunitats concentraven el 90,41% del capital hipotecat per totes les comunitats lleidatanes, el 60,99% del clergat secular i el 37,77% del préstec total del clergat regular i secular a Lleida. Sorprenentment cap de les cases esmentades s'ubica a la ciutat de Lleida. No deixa d'ésser curiós que la ciutat més gran de la província i alhora capital administrativa dispersés més el seu crèdit, mentre que les poblacions més petites però importants el concentrassin. No hi trobem massa explicacions. Potser la ciutat de Lleida ja havia superat l'antic préstec mitjançant el censal i s'havia modernitzat, en el sentit d'accedir a *societats de crèdit*, amb unes condicions de crèdit diferents? I si és així, aquestes noves societats de crèdit que segurament deuriem dur el nom d'alguns dels nostres beneficiaris, ¿s'encarregaven només del préstec més important, o també canalitzaven el petit estalvi rural? aquesta mobilització de l'estalvi cap a la compra de béns desamortitzats, va agreujar la liquidesa del món rural?

Si recapitem trobarem una explicació tot i que certament el raonament és llarg. Com ja hem dit a la introducció el clergat abans de la desamortització havia hagut de suportar una sèrie d'entrebancs; per exemple, tot i que no estava obligat a pagar impostos fixos a l'estat, sovint el rei recorria a les institucions religioses cercant un ajut al qual aquelles es consideraven obligades. Des del segle XVIII guerres no en mancaren i per tant ajuts tampoc. Caldria saber també fins on arribava la generositat del clergat i si realment el donatiu corresponia o no a les seves possibilitats. Potser per tal de conduir l'esmentada "generositat"

l'any 1798 el rei invitava els ordes eclesiàstics a subscriure un emprètit destinat a sanejar la caixa d'amortització de vals reials, pel qual l'Estat pagaria el 3 per cent anual fins a la restitució del capital. Sabem que els carmelites aportaren la seva part amb vals reials devaluats, per tant, l'ajut fou insignificant.

Novament una reial cèdula del 6 de novembre de 1799 obligava als censalistes a acceptar la redempció de censos i censals en vals reials. Ara la irritació de l'estament eclesiàstic es féu evident: representava un gran perjudici per a moltes institucions. Així, tan bon punt arribaven quitacions en vals reials, ja els endossaven en noves operacions. Però abans de la Guerra del Francès els vals reials i la seva especulació ja era acceptada, deixant a part la moralitat de l'operació.

Totes aquestes temptatives d'erosionar la riquesa del clergat quedaven més o menys reeixides abans d'arribar la desamortització, per tant, fins a quin punt el clergat s'endeutava per pagar alguns d'aquests préstecs? Potser per aquesta raó les cases de religiosos passaven mals moments, mentre que algunes comunitats s'havien convertit en censalistes, fins i tot del clergat regular. La mateixa raó es pot argumentar a l'hora d'encetar el tema de l'enriquiment d'alguns laics.

Finalment de les 7 confraries censalistes 4 són de Tàrraga, 2 de Lleida i 1 de Cervera. La confraria de Lleida sota el patronatge de Santa Maria comptava amb 49 censals d'un preu mig de 10.843 rals, els més cars de la província.

Ara bé, som conscients que aquest estudi hauria de comptar amb una part complementària: qui eren els censataris d'aquestes cases censalistes esbrinades fins ara? Estudiarem, doncs, els censataris amb una mostra dels censals, concretament amb els 721 censals comprats més els 2.110 subhastats a la comarca de l'Urgell. Pensem que l'estudi resultant serà estadísticament extrapolable.

6.10.2.2. Censataris

Per tal de saber a què es dedicaven aquesta gent que acudien a demanar préstecs al clergat hem emprat les fonts típiques: les matrícules de comerç i els llibres de fitació (apeo, en castellà) guardats als arxius de Balaguer, Cervera, La Seu d'Urgell, Puigcerdà, Tàrraga i Tremp. El resultat d'esbrinar tot aquest fons ens ha dut a la confecció del quadre següent:

QUADRE XXVII.

OFICI	
Nobles	1,07%
Professions liberals	11,91%
Comerciants	26,34%
Menestrals	13,72%
Pagesos	34,85%
Jornalers	12,13%

Taula 6-35.

Podríem sintetitzar les nostres observacions en els següents punts:

-Predomini de pagesos, comerciants i artesans entre els censataris; els dos primers grups reben menys capital que el tercer. La majoria de capitals i sobretot els més grans es concentren a Tàrraga i Lleida on hi havia grups de gent capacitada per empenyorar-se i